

I. Г. СПАСЬКИЙ
ДУКАТИ І ДУКАЧІ
УКРАЇНИ

І. Г. СПАСЬКИЙ

ДУКАТИ
І ДУКАЧІ
УКРАЇНИ

ІСТОРИКО-
НУМІЗМАТИЧНЕ
ДОСЛІДЖЕННЯ

„НАУКОВА ДУМКА“
КИЇВ — 1970

150-РІЧЧЮ
НІЖИНСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО
ПЕДАГОГІЧНОГО ІНСТИТУTU
ім. М. В. ГОГОЛЯ
ПРИСВЯЧУЄТЬСЯ

1-6-2
За-БЗ-11-69М

ПЕРЕДМОВА

Дукач — металева, часто визолочена нагрудна прикраса, характерна деталь українського жіночого вбрання, один з видів художніх виробів місцевих народних ювелірів.

Монографія І. Г. Спаського вперше науково висвітлює важливу галузь української художньої творчості — виробництво дукачів.

Перед тим, як з'явилася «мода» на дукачі і почалося їх вироблення, ювелірство на Україні прошло довгий шлях. Українська художня металопластика має яскраву (на жаль, ще не написану) історію, що знає немало періодів високого зльоту, пишного розквіту. Найдавніший відомий нам період її припадає на VI—VIII ст. Як показали археологічні дослідження, східні слов'янини доби розкладу первіснообщинного ладу і переходу до класового суспільства уже мали розвинуте мистецтво, в тому числі і художню металопластику — виробництво різноманітних прикрас з кольорових та дорогоцінних металів. Це — фібули, шпині, гривні, деталі жіночого головного убору, пряжки, бляшки до поясів, браслети, сережки, персні. Слов'янські майстри знали не лише відливання, штампування, карбування, ритування, а й скань та інкрустацію металом чи камінням, вітромчасту емаль, уміли наносити позолоту. Художня металопластика розвивалась у східніх слов'ян самобутньо і відрізнялась багатством форм і елементів оздоблення.

В добу Київської Русі художнє виробництво металу досягло небаченого доти розквіту. Відомий вченій X ст. Теофіл, що вивчав художнє виробництво країн Сходу і Заходу, мистецтво Русі ставив на друге місце після візантійського. В своєму «Трактаті про ремесла» він писав про давнє ювелірне мистецтво: «Якщо ти уважно вивчиш трактат, то дізнаєшся, що мистецтво емалі та засоби черні *відкрила* Русь» (курсив мій. — С. Т.). Отже, ювеліри Київської Русі не тільки засвоїли найвище тогочасне мистецтво — візантійське, а й внесли в нього чимало нового, свого. Особливо пишно розквітла на Русі перегородчаста емаль, що в XI ст. прийшла на зміну

давно відомої жолобчастої (виїмчастої). Золоті діадеми¹, намисто, гривні, колти, оправи книг, оздоблені філігранню, перегородчстою емаллю, золоті й срібні сережки (так званого київського типу) набули значного поширення. Золоті вироби з перегородчстою емаллю знаходили не лише у столичних містах, а й у глухих селах. Так, в Лубенському музеї зберігались золотий колт та золота, теж з перегородчстою емаллю, платівка з намиста, викопані біля с. Лазірок на Полтавщині.

Вироби ювелірів часів Київської Русі, як правило, анонімні. Вони спадково розвивали мистецтво попередньої доби, зокрема в техніці карбування й черні (див. оковку рогів з Чорної Могили на Чернігівщині X ст.). В XII ст. знову розквітає оздоблення срібла чернью, особливо браслетів, ениколпіонів, бляшок, що нашивались на одяг, та ін.

У 1239—1240 рр. татари напали на Київ, Чернігів, Переяслав та інші визначні міста України. Зруйновані були майстерні ювелірів. Частина майстрів, що уціліли, втекла на Волинь, в Галичину; частину заполонили татари. Художній металопластиці заподіяно непоправної шкоди. Техніка перегородчстою емалі, скань, зернь з того часу зникає.

На території Галицько-Волинського князівства в наступні після татарського лихоліття віки ювеліри продовжували у виробництві традиції Київської Русі, але відбувалися у ньому і значні зміни. Посилуються західноєвропейські впливи. Виробництво організується в цехи.

В XVI — першій половині XVII ст. в ювелірстві панує ритований рисунок або плоско відлітий чи карбований рельєф. Визначним центром ювелірства в XVI ст. стає Львів.

З XVI ст. в металопластиці визначне місце посідає ливарництво — відливання гармат, дзвонів. Ще більшого розвитку набуває ливарництво у XVII ст.

На другу половину XVII та на XVIII ст. припадає новий розквіт ювелірства, уже на нових, західноєвропейських засадах. Посилуються безпосередні зв'язки з провідними західноєвропейськими ювелірними центрами, зокрема, з Гданськом, Нюрнбергом, Аугсбургом. В цю добу на Україні, зокрема, в Києві і ряді інших міст, з'являється плеяда уже відомих нам на ім'я видатних майстрів художньої металопластики. В ювелірстві тепер переважає карбування високого рельєфу. При тому широко вживається золочення важливих деталей. Панує пишний рослинний орнамент.

Посилуються також зв'язки ювелірства з книжковою гравюрою.

В цей час виготовляється багато ювелірних виробів культового призначення великої мистецької і матеріальної цінності. Разом з тим в побуті поруч з оздобами одягу і особистими прикрасами та зброяю широким потоком вливався столівий, часто срібний, посуд, зокрема для питва (чарочки, стопки, розтрухани); його вживав тепер не лише старшина, а й міщанство та козаки.

¹ Переяскти цих діадем збереглися у західних областях України у вигляді чілець.

Починає поширюватися в цей період і народне ювелірство — золотарство. У ньому поруч з західноєвропейськими елементами широко застосовуються композиції, мотиви і форми народного мистецтва. Утворюється новий вид народної творчості. Золотарі крім давно поширеніших прикрас — сережок, перснів, хрестів, «риф», чи «пугвиць», до «доброго намиста» (коралів) — виробляли новий вид прикрас — дукачі. Таким чином, дукачі з'явилися в результаті довгого і складного процесу розвитку української художньої металопластики.

Протягом більше як 30 років українські дукачі збиралі і вивчав відомий вченій-нумізмат І. Г. Спаський. Перед його очима пройшло близько 1000 дукачів різного часу, з різних районів України і різних типів. Автор монографії прийшов до висновку: дукачі є продуктом місцевого виробництва, центр якого знаходився на Лівобережжі.

Дукачі складалися з медальйона і банта. Як правило, дукачі недатовані і анонімні. Медальйони дукачів часто наподоблювались медалям роботи західноєвропейських, а пізніше російських медальєрів. На цих медалях здебільшого позначені дати виготовлення, а це дало підставу визначити генезис, час виготовлення, установити хронологію дукачів.

Досі дукачами цікавилися етнографи. Для них дукач — елемент побуту, складова частина оздоблення одягу. Питань генезису, хронології, мистецької цінності дукача як пам'ятки народного мистецтва вони звичайно не порушували.

Мистецтвознавці дукачами як пам'ятками мистецтва, творами народного ювелірства також серйозно не займалися, хоч ці вироби й дають можливість досліджувати закони творчості народних митців — ювелірів, золотарів. Порушила тему про дукачі нумізматика.

І. Г. Спаський — нумізмат. В підзаголовку своєї монографії він підкреслив, що його праця — історико-нумізматичне дослідження. Головна частина його монографії — історична систематизація дукатів-дукачів. Та цей розділ має величезне значення не лише для нумізматів, а й для мистецтвознавців. Досі дослідники народного мистецтва дукачів, як і ті, хто вивчав вишитанки, килими, кераміку, писанки, різьбарство, тканини, перебували у скрутному становищі, бо мали, як правило, справу з матеріалом масовим, але цілком позбавленим дат (за поодинокими винятками). Отже, в своїх дослідженнях вони були позбавлені одного з головних критеріїв — хронологічного. Дослідження І. Г. Спаського закладає міцний ґрунт, хронологічну основу для значної кількості творів народного мистецтва, що походить з XVII—XX ст. Розгляд і каталогізація недатованих дукачів паралельно з добре датованими західноєвропейськими і російськими медалями дає змогу встановити точну документовану хронологію розвитку українських дукачів.

Дослідники народного золотарства — не лише дукачів, а й чарочок, серажок, перснів і т. п. — відтепер дістають змогу вивчати історію розвитку форм в народному золотарстві в межах XVII—XX ст. А цим самим монографія в народному золотарстві в межах XVII—XX ст. А цим самим монографія

графія І. Г. Спаського робить послугу майбутнім дослідникам (за означеннями аналогії), і інших галузей народного мистецтва. Бо ж відомо, що новинки, вжиті золотарями, швидко вводять в ужиток вишивальниці, килимарі, гончарі. Тільки майстри кожної галузі народного мистецтва, сприймаючи ці новини, перетворюють їх відповідно до матеріалу і техніки виробництва своєї галузі, органічно ув'язуючи їх з формами і композиційними принципами, що склалися і викристалізувалися в національну традицію протягом попереднього розвитку.

традицію протягом попереднього розвитку. Він приділяє чимало уваги самим народним золотарям, техніці і термінології виробництва. В монографії розписано багато цінних і цікавих думок про народне мистецтво. Проте не всі думки автора монографії про мистецтво дукачів можна сприйняти без застережень, а іноді і заперечень. Головне заперечення викликає у нас твердження І. Г. Спаського, ніби «для значної кількості типів дукачів як пам'яток українського образотворчого мистецтва однією з основних і визначальних ознак (мовиться про медальйон.—*C. T.*) є їх вторинність» (стор. 16). З позиції нумізматів вторинність дійсно маємо. А з погляду історика народного мистецтва в зображеннях на медальйонах дукачів відбувся первинний процес і виявилася оригінальна, яскрава, активна мистецька творчість.

активна мистецька творчість.
Універсальний закон мистецької творчості твердить: мистецтво завжди може то, що хоче. Народне мистецтво — так само.

може те, чого хоче. Народне мистецтво — та ж художній ресурс. В українських дукачах — пам'ятках народної художньої творчості — ми спостерігаємо не спрошення, а цілком повноцінний, самостійний, оригінальний мистецький твір. Невідомий нам на ім'ямення український майстер-золотар, що нібіто, на думку І. Спаського, наслідував медаль Себастьяна Дадлера, не мав зовсім наміру спрощувати роботу Дадлера. Він, відштовхуючись від твору гданського медальєра XVII ст. як декоративного мотива, створив самостійний, оригінальний художній твір. Себастьян Дадлер творив свої медалі, виходячи з настанов мистецтва польського ренесансового реалізму, пристосовуючись до специфічних вимог медальєрної пластики. Український майстер дукача творив за приписами української народної творчості. Його цілком не обходило завдання повторити в медальйоні дукача «реалістичну картинку». Він роз'язував зовсім відмінне завдання: створював художній образ, втілений в ритмічно побудовану композицію, виконану за приписами народного орнаментального стилю, що складався протягом віків. Тільки виходячи з таких позицій можна працювати і чесно оцінити творчість народного майстра.

вильно зрозуміти і належно оцінити творчість народного майстра. І. Г. Спаський припускає, що зображення на медальйонах дукачів «відповідало естетичним вимогам замовника і майстра» (стор. 20). На нашу думку, і власниця дукача, і майстер сприймали дукач як елемент комплексу жіночих прикрас і зовсім не цікавилися сюжетом зображення на медалі. І тому на перше місце в дукачах виступає елемент красивого, ритмічно побудованого художнього образу. Цим пояснюється і те, що на

карбованіх медальйонах дукачів для одного боку використовувалася одна молда, а для другого — зовсім інша.

медаль, а для другого — зовсім інша.

Автор монографії ретельно зібрав дані про топографію виробничих осередків дукачів, про території, де дукачі носили. Проте потрібні подальші пошуки і дослідження. І. Г. Спаський добре знає Чернігівщину і особливо Ніжин. Та все ж і тут можливі значні поповнення¹. Крім Ніжина на Чернігівщині були її інші важливі адміністративні центри — Батурин, Глухів. Тут були золотарі, що обслуговували гетьманські й старшинські двори. Крім того, на Чернігівщині знаходився ряд визначних промислових і культурних центрів — Новгород-Сіверський, Березна, Короп та ін. В церквах цих міст зберігалися вироби місцевих майстрів-золотарів. Так, в Новгород-Сіверському зберігалися роботи майстра Амвросія 1695 р. Там же знаходилося блідо кінця XVII ст. з гербом Михайла Лежайського. В Коропі зустрічаємо вироби золотаря Стефана Грека (Грекова) кінця XVIII ст. В Козельці знаходимо роботи золотаря Фоки Сніжка 1793 р. Одним з визначних центрів золотарства була Березна. В церквах її зберігалось багато виробів місцевих золотарів, а в прибульково-виdatкових книгах Березни і Седнєва знаходимо записи, згадки про місцевих (березнянських) золотарів. Коло 1815 р. березнянський золотар Семен Полуян зробив для чернігівської катедри срібний всеоношник. Ім'я його також зустрічаємо в книгах видатків церков Седнєва за 1810—1827 рр. Інший березнянський золотар Андрій Кохан згадується в книгах Седнєва за 1835—1849 рр. Майстри-золотарі при нагоді працювали на церкви. Але в ці роки церкви воліють придбавати фабричні вироби; місцевим же майстрам доводилося задоволювати потреби простонароддя. Федір Кохан — березнянський «частный пристав» (мабуть, син Андрія) — в 1863 р. склав докладну записку для Чернігівського статистичного комітету про сучасну Березну, в якій зазначає, що тоді в Березні було шість майстрів-золотарів: і у них чотири учні. Відомі ще імення таких березнянських золотарів: Миколи Кіяшка, Курчинського (останній добре карбував); жили вони наприкінці XIX ст.

У 1928 р. мені довелося познайомитися з Макаром Плоським. Він розповів, що Курчинський робив «рифи», чи «пугвиці», якими перенизували корали. Сам же Плоський останнім часом більше робив персні і сережки («бовтуни», «жолудки», «реп'яшочки з незабудкою», «змійки»). Він же розповів, що дукачі з бантами носять за Десною (Кладъківка, Британія, Вересоч, Борзна, Ніжин), а на правому березі Десни — без бантів. Записав я у нього термінологію і придбав зразки його виробів. На жаль, ці зразки загинули.

загинули. У тому ж 1928 р. в Новомосковську довелося мені познайомитись ще з одним «діючим» золотарем — Миколою Науменком. М. Науменко — з прадіда золотар. Отже, золотарство тут існувало, певно, і в XVIII ст., бо,

¹ На це звертає увагу читачів і сам автор.

як свідчить наведений І. Г. Спаським документ 1807 р., в Новомосковську жив тоді золотар Шабелькин. Останнім часом М. Науменко виробляв здебільшого срібжки («книшки», «забудочки», «ковані вирізи», «граньоні», «клинички», «кручені»). Свої вироби М. Науменко збував в межах Дніпропетровської області (Кам'янка, Підгороднє, Обухівка, Спаське, Петриківка, Чаплинка, Новомиколаївка, Краснопілля). Записана термінологія була і у Науменка.

Дукач - бантом, до якого підвішено медальйон у вигляді сердечка, був зображеній на портреті Олени Полетики, що до війни знаходився в Чернігівському музеї. Дукачі різних типів малювали не раз Г. Нарбут на своїх роботах 1918 р.

Майже вичерпане використання речового матеріалу, літературних та архівних джерел, висококваліфікований аналіз дукачів, чіткий опис їх ставлять працю І. Г. Спаського «Дукати і дукачі України» в число першорядних історичних досліджень, присвячених культурі українського народу.

Степан Таранушенко.

ВСТУП

У багатьох музеях України і в кількох великих музеях Ленінграда і Москви зберігаються колекції дукачів — медалевидних металевих прикрас, які ще в недалекому минулому були частиною жіночого й дівочого селянського вбрання багатьох областей України.

Існує велика різноманітність вироблених у майстернях українських ювелірів-золотарів форм цієї традиційної жіночої прикраси: від скромної медалі з вушком, все багатство якої становить гра світла на рельєфі начищеної до бліску міді, до приваблюючого простотою технічних рішень, але все-таки досить складного ювелірного виробу, в якому визолочений медальйон з зображеннями на обох боках з'єднувався з позолоченою і прикрашеною різnobарвними скельцями брошкою. Проте і в найскладніших своїх варіантах дукач залишається медаллю — витвором образотворчого мистецтва у дрібній металопластиці.

До великих колекцій дукачів, що переховуються у нумізматичних збірках Ермітажу та Московського історичного музею, входить не тільки український матеріал, а й нечисленні пам'ятки аналогічного характеру, що виникли в іншому національному середовищі, яке іноді лишається нерозкритим. У середині минулого століття робилися спроби поширити українську назву «дукач» як термін більш широкого значення навіть на археологічний матеріал¹.

Серед народних медалей дукачі України являють собою надзвичайно яскраве явище, яке можна дослідити на дуже широкому матеріалі. Вивчення українських дукачів допоможе осмислити й інші групи «дукачів».

Дукачі України довго не привертали до себе серйозної уваги вчених, і уявлення про них лишаються досить непевними. І хоч література про дукачі дуже бідна (здебільшого це випадкові згадки), в ній вкоренилося вже чимало неправильних, ніким не спростованих тверджень. Так, на особливо численних дукачах одного виду, оригіналом яких є медаль Катерини II, вбачали зображення вінчання імператриці Єлизавети Петрівни з О. К. Розумовським², в інших знахо-

дилл масонські сюжети³, яких і близько там не було, треті без найменшого сумніву були визнані навіть христіанськими «амuletами»⁴. Спроби «з ходу», без вивчення широкого матеріалу розв'язати питання про походження дукачів України приводили до того, що один і той самий вчений то знаходив «прототипи» дукачів у культурі Румунії XV ст.⁵, то приписував виникнення звичаю носити дукачі впливу німецьких колоністів⁶.

Велика кількість дукачів потрапила в музейні колекції безпосередньо з селянського побуту, і в цьому відношенні переважне «право» етнографії на дукачі незаперечне. Етнографам ми зобов'язані найповнішими колекціями і найретельніше паспортізованим матеріалом. Однак в етнографічному аспекті дукачам властива хронологічна невизначеність. Значною мірою її можна подолати засобами історико-нумізматичних досліджень, вивчаючи дукачі України як пам'ятки медальєрного мистецтва. Використання українського актового матеріалу та дослідження селянських прикрас XIX—XX ст. з історико-технічного боку перетворює їх у цінне історичне джерело для дослідження культури і побуту України XVI—XVIII ст.

Готуючи дипломну роботу «Українські дукачі, їх походження, форми і техніка», протягом 1926—1929 рр. я склав опис понад 850 дукачів із зарисовками і фотографіями, опрацювавши всі або майже всі велики збірки дукачів: Київський історичний музей — 265, Державний історичний музей у Москві — 189, Російський музей — 77, Ермітаж — 64, Чернігівський музей — 48, Полтавський музей — 42, Сумський — 33, Лаврський музей — 27, Музей українського мистецтва та Музей Слобідської України у Харкові — 17, Дніпропетровський — 10, Ніжинський — 6, Нумізматичний кабінет Харківського університету — 4, приватна колекція Б. К. Жука у Києві — 20 екземплярів. За описами, фотографіями і зарисовками були враховані дукачі Глухівського музею — 4 екземпляри, Сосницького — 6, Волинського — 9 і Первомайського — 1 екземпляр. Порівняно невелика кількість дукачів внесена до опису з побуту різних осіб та за описами в літературі, коли була впевненість, що ці предмети не входять до тієї чи іншої вже опрацьованої збірки.

Це історичне дослідження є коментарем до наукового зведеного каталога дукачів і дукачів — медалей, що побутували у XVII—XVIII ст. в середовищі української старшини і панства, і медалей, що виготовлялися у майстернях українських золотарів-ювелірів аж до остаточного угасання їх ремесла у першій чверті XX ст. Кatalog є другою частиною книги, причому кожному підпорядкованому історичній систематизації розділу каталога передусім вступний нарис.

Займаючись дукачами, в 20-х роках я йшов слідами ще живого звичаю, відомого мені з дитячих років. Революція 1917 р. поставила дукачі і їх носіння під сумнів, оскільки на багатьох дукачах були зображені імператорські корони, герби та короновані особи — монархічні емблеми, що нагадували старий режим.

Слід відзначити, що із загостренням класової боротьби в українському селі саме слово «дукач» все частіше звучало у другому його значенні — «куркуль». Відома народна пісня ще задовго до революції віднесла дукач до ознак багатства:

Чорти тебе візьмуть з твоїм батьком-багачем,
Твої волі поздихають, і ти гидка з дукачем!

Збирання матеріалу про дукачі нротікало у ті переломні роки, коли відбувалася велика перебудова всього життєвого і виробничого укладу українського села, що прискорила відмінання багатьох віджилих традицій, до яких треба віднести і коло уявлень та звичаїв, звязаних з дукачами і їх носінням. Ще немало дукачів лишалося у селян і у міського населення, але вони зберігалися десь у скринях, і дедалі рідше можна було зустріти жінку або дівчину з дукачем на червоній стрічці серед коралів і янтаря. Проте десятки «живих» дукачів з побуту мені все-таки пощастило побачити і зареєструвати, хоч часто доводилося обмежуватися лише констатациєю, що вони не належать до нового, ще невідомого мені іконографічного типу.

Досить великий інтерес для дослідника дукачів становив у ті роки ринок Ніжина, де кожного базарного дня недалеко від приземкуватої стіни Замкової церкви можна було знайти один-два столики торговок місцевим селянським галантерейним та ювелірним товаром, серед якого часом зустрічалися і дукачі, що вже побували в ужитку. Саме тоді було зібрано невелику колекцію дукачів для Ніжинського музею і зареєстровано ряд переглянутих, але не придбаних дукачів.

У ті самі роки разом з Є. Ю. Спаською мені доводилося бувати в останнього ніжинського цехового золотаря-ювеліра В. С. Москвичова і в домі К. І. Плаціндара — сестри цехового золотаря, яка розумілася на ремеслі, бо свого часу допомагала братові в роботі. Розмови з ними переносили в наше давнє, але вже забуте минуле міського ремесла України початку нашого століття і дали можливість скласти уявлення про техніку ніжинських золотарів та зібрати термінологічний словник. Це в дальшому полегшило вивчення колекції золотарського інструменту в Музей етнографії народів СРСР (тоді — етнографічний відділ Російського музею).

Після 1929 р. чогось істотно нового у моїй картотеці не з'явилося. Вона збільшувалася тільки кількісно. На превеликий жаль, картотека, зарисовки, більшість фотографій та інші матеріали загинули під час блокади Ленінграда. Повертаючись майже через тридцять років до дукачів, я мав тільки копію рукопису, поданого в 1929 р. в Ленінградський університет Більша частина вивченого тоді матеріалу українських музеїв загинула під час Великої Вітчизняної війни, деякі ж колекції України в результаті

евакуації виявился дуже дезорганізованим: дукачі втратили далі про походження, багато з них «засортовано» або взагалі загублено та ін. На щастя, майже жодних втрат не зазнала порівняно невелика, але особливо цікава за своїм складом колекція Чернігівського музею. Великої шкоди завдала війна двом дуже цінним збіркам — Полтавського і Київського історичного музеїв, різноманітний матеріал яких, як правило, містив дані про походження. В Полтаві вдалося виявити знову 19 дукачів у нумізматичній колекції музею, з якою я свого часу не ознайомився; 13 з них належать до найпоширеніших типів, тоді як вивчена мною збірка дукачів музею була надзвичайно різноманітною за складом. У Києві дукачі Історичного музею, що становили раніше дві чудові, ретельно паспортовані колекції (історичну й етнографічну), розпоростилися серед іншого матеріалу, а можливо, і загубились. Досі вдалося знову виявити там невелику кількість дукачів.

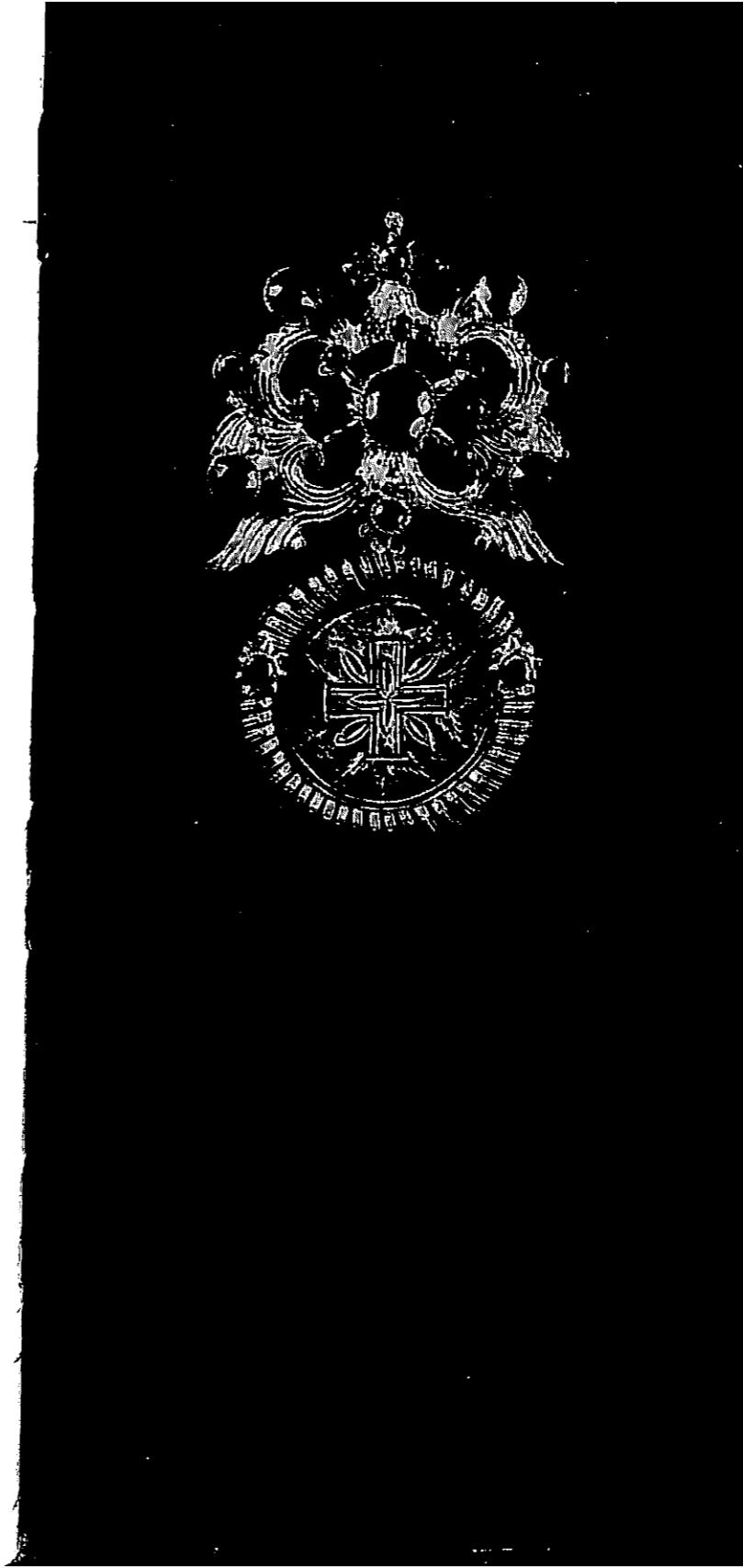
В останні роки ще в деяких музеях і в збирачів зареєстровано кілька десятків дукачів. На щастя, зовсім не потерпіли під час війни і за останні десятиліття навіть значно збільшились колекції Московського історичного музею (на 76 дукачів) і Ермітажу (на 31). Здебільшого ці нові надходження належать до вже знайомих типів, але є серед них і дещо нове. Саме ці дві колекції дали можливість поновити ілюстрації для даного видання. Зросло і число дукачів, зареєстрованих на основі літературних даних. У цілому я знайомий приблизно з однією тисячею дукачів.

Повертаючись до теми моєї першої самостійної дослідницької праці, присвяченої історії культури України, я з подякою згадую співчутливий інтерес до моїх занять з боку академіка К. В. Харламповича та Є. Ю. Спаської у Ніжині, С. А. Таранушенка — у Харкові, А. В. Орешникова — у Москві, Н. П. Бауера, А. А. Ільїна та М. В. Малицького — в Ленінграді. З боку двох поколінь музейних працівників України — тридцять років тому і тепер — я зустрічав найспівчутливіше ставлення. Особливо вдячний я В. І. Мурашкові, В. М. Зуммеру і А. С. Юренкові, які допомогли мені знову освоїти, в міру можливості, матеріал у музеях Києва, Чернігова, Полтави та Остра. Щира подяка землякам, які у 1966—1967 рр. допомогли мені зібрати цілий альбом старих фотознімків дівчат з дукачами.

Автор буде дуже вдячний всім, хто надішле йому будь-які відомості про дукачі та пов'язані з ними звичаї.

За технічними умовами репродукції деяких дукачів зменшено.

**ЩО ТАКЕ
ДУКАЧІ УКРАЇНИ?
ІХ ТОПОГРАФІЯ
ТА МІСЦЕВІ
ОСОБЛИВОСТІ**

евакуації виявилися дуже дезо-
походження, багато з них «засо-
щає», майже жодних втрат не
цікава за своїм складом колекція
завдала війна двом дуже цінним
історичного музеїв, різноманітні
про походження. В Полтаві вда-
тичній колекції музею, з якою я
жать до найпоширеніших типів,
була надзвичайно різноманітною
музею, що становили раніше д
(історичну й етнографічну),
а можливо, і загубились. Досі є
кілька дукачів.

В останні роки ще в деяких муз-
ків дукачів. На щастя, зовсім ні-
тиліття навіть значно збільши-
музею (на 76 дукачів) і Ерміта-
ня належать до вже знайомих :
две колекції дали можливість
Зросло і число дукачів, зареє-
У ціому я знайомий приблизно
Повертаючись до теми моєї пе-
свяченій історії культури Укра-
їни до моїх занять з боку акаде-
мії Ніжині, С. А. Таранушенка –
Н. П. Бауера, А. А. Ільїна та
двох поколінь музейних праців-
ників — я зустрічав найспівчут-
ваних: В. І. Мурашкові, В. М. Зуммер, освоїти, в міру можливості, ма-
та Остра. Щира подяка земля
зібрати цілий альбом старих ф-
фото. Автор буде дуже вдячний всім
дукачі та пов'язані з ними звич-
за технічними умовами репресії

Після про багату наречену з дукачем, цитована вище, не повинна створювати у читача враження, що дукачі були принадлежністю побуту тільки найзаможнішої верстви українського селянства, тобто куркульства. *Дукачами* у XIX і XX ст. називали дуже різні за матеріальною і художньою цінністю жіночі прикраси — від хай грубого, але старанно виготовленого ювелірного виробу до копійчаної, дуже примітивної фабричної штампованої бляшки. Відповідно до цього в одних місцевостях України дукач на початку XX ст. лишався ще парадною, святковою прикрасою, тоді як в інших дукачі носили щодня не тільки дорослі, а й діти. На Чернігівщині, де мої спостереження почалися ще до першої світової війни, дукач міг з'явитися у вбранні дівчини-підлітка, коли вона лише вступала в дівоцтво. Традиція і всемогутня мода спонукали дівчину на відданні прагнунти щоб то не стало одягнутися «по формі», як говорили на Ніжинщині, тобто не поступатися в тонкоцах цієї «форми» нікому із ровесниць. Дукач переходив до дівчини від матері або ж його треба було десь замовити чи купити (рис. 1—3). Тут доречно навести «побіжне зауваження», зроблене в 1805 р. одним мандрівником, який виклав свої враження про перебування на Україні. Відзначивши надзвичайне убозство селянства поблизу Яготина, він у той же час запримітив: «Шийне її (жінки.—I. С.) вбрання із справжніх й підроблених коралів часто кощуте набагато більше, ніж весь дім»⁸. Селянські «фамільні коштовності» створювались протягом поколінь. Освячені незмінністю моди, корали, бурштин, дукач, хрест, серги переходили від покоління до покоління і зберігалася дбайливіше, ніж сімейні реліквії дворянських родів. За рідкими винятками, дукачі, якщо вони не зроблені з монет, дат не мають. Можна тільки здогадуватися, що деякі дуже ветхі і стерті від тривалого користування дукачі переходили з роду в рід або з рук в руки і відносяться до далекого минулого. Визначити їх давність дає можливість лише аналіз іконографії.

ЩО ТАКЕ ДУКАЧІ УКРАЇНИ? ЇХ ТОПОГРАФІЯ ТА МІСЦЕВІ ОСОБЛИВОСТІ

На переважній більшості дукачів, що с виробами українських народних ювелірів-золотарів, можна простежити велику різноманітність технічних прийомів виготовлення, форм і сюжетів зображення, за якими стоять не тільки місцеві традиції виробничих центрів, а й особливості історичного процесу формування звичаю, який породив і саме виробництво.

Найскладнішою формою дукачів є позолочена карбована або лита кругла медальєндна підвіска діаметром 45—55 мм, оправлена плетеним дротяним шнурком або кручену пружинкою і прикріплена вушком чи двома-трьома короткими ланцюжками до «банта»⁹ — позолоченої декоративної брошки. Таке саме оформлення могла мати і будь-яка велика срібна російська чи іноземна монета. Не всі дукачі, що зберігаються в музеях, дійшли до нас цілими; у багатьох немає оправ або бантів. Проте за станом позолоти її різною стертістю боків легко догадатися, що той або інший дукач завжди носили в одному положенні, і, отже, він мав відповідне пристосування для підвішування.

Окрема і найпростіша форма дукача — медаль з вушком, виконана у техніці лиття із темної міді або світлої латуні — імітації золота. Вушко їй обідок, що імітує дротяне плетиво, відливалось разом з медаллю. Такі дукачі майже ніколи не золотили і до бантів не прикріплювали.

Проміжну форму становлять дукачі в дротяних та інших обідках, у яких на вушку над зображенням одного з боків припаяно скромну розетку, коронку, литу голівку херувима та ін. Таке оформлення часто мають дукачі, зроблені з великих срібних монет.

При значній різноманітності декоративних елементів, зокрема, місцевих різновидів бантів-брошок, основною, визначальною частиною дукача лишається підвіска-медаль. У небагатьох дукачів, що дійшли до нас, за медальйони правлять справжні західноєвропейські медалі XVII—XVIII ст. і російські медалі XVIII ст. Їх склад в цілому відповідає складові найбільшої групи медальйонів, які виготовлялися у майстернях українських ювелірів-золотарів.

Медальйони місцевого виробництва виконано у техніці штампування кожного боку окремо (дуже рідко — вільного карбування без штампів) або ж у техніці відливання у форму. Як штампування, так і лиття належать до видів техніки, що має на меті створити певну кількість одинакових предметів. Тому більшість штампованих та литих дукачів дійшла до нас у певній кількості повторень; але й за одиничними екземплярами ми вправі вбачати групу повторень, що до нас не дійшла.

Для великої кількості типів медальйонів української роботи установлюються цілком певні оригінали серед західноєвропейських медалей XVII—XVIII ст. і російських медалей XVIII ст. У частині типів дукачів відчутний прямий вплив на їх іконографію російсько-українського художнього мідного літва.

Таким чином, для значної кількості типів дукачів як пам'яток українського образотворчого мистецтва однією з основних і визначальних ознак є їх

1. Дівчина з села Вергіївки (Чернігівщина). 1913 р.

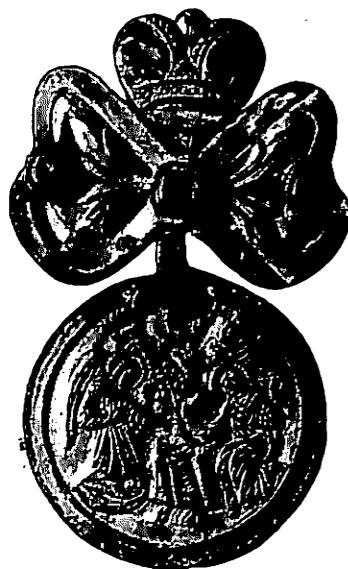

2. Молода мати з дитиною. Село Дорогинка (Чернігівщина). 1924 р.

вторинність, відсутність своїх сюжетних композицій. Якщо золотарі і створили немало нових типів дукачів, то головним чином шляхом комбінування різних наявних штампів, тобто утворюючи свого роду «гібриди» з логічно зовсім не пов'язаних композицій, тоді як оригінальна медаль створюється за єдиною темою, як розповідь на двох «сторінках». Найбільш характерною технікою для дукачів, що повторюють сюжети найстаріших західних медалей, є штампування на двох кружках. Частина литих дукачів, мабуть, є вже повторенням цих українських реплік. Слід зазначити, що деякі дукачі дійшли до нас у стані такої зношеності та до того ж ще й підgravировані, що, називаючи їх літими, щоб якось визначити фактуру, іноді сумніваєшся у правильності такого визначення, допускаючи думку, що той чи інший дукач є справжньою медаллю¹⁰. Значну кількість повторень російських оригіналів XVIII ст. теж виконано в техніці штампування або «повторного» відливання. Згадані вище «бідні» літі дукачі — без позолоти і бантів — походять фактично від одного росій-

3. Родинний портрет. Село Вертіївка. 1905 р.

4

ського оригіналу другої половини XVIII ст., який повторюється або повністю (тобто обидва його боки), або в «гібридних» типах; в останньому разі другим боком є іконка українсько-російської іконографії (св. Параскева, Богоматір, Голгофа та ін.). Невелика кількість дукачів цієї групи зовсім позбавлена впливів медалі і є у повному розумінні слова іконками.

Частину дослідженого матеріалу становлять дукачі, зроблені з позолочених монет XVII—XIX ст.—карбованців, талерів, полтинників та ін., але більшість — це монети XVIII ст. Зображення на них відповідало естетичним вимогам замовника і майстра й робило схожими такі монети на медалі. Зовсім мало — одиниці — збереглося дукачів, зроблених із золотих монет. Деякі типи дукачів української роботи повторюють узагальнений тип тієї чи іншої монети. Найбільший слід залишили у репліках карбованці-хрестовики Петра I, Петра II та Павла, що мають хрещату монограму замість герба.

Невелика частина дукачів дуже скромного вигляду і часом навіть не позолочених, зроблених переважно з пізніх срібних і навіть мідних монет, вже являє собою таке саме занепадницьке явище, як і наявні в ряді збирок убогі дукачі з штампованої бляхи з написами «Украшение для женщин и девиц» або навіть «Ognement des femmes», а то й з позбавленим будь-якого змісту набором літер, що імітують іноземний напис. Починаючи з другої половини XIX ст. їх виготовляли на фабриках «простонародних» прикрас і розвозили по всій Російській імперії.

Під впливом брошки або розетки, що фіксували лицевий і зворотний бік прикраси, в окремих групах пізніх дукачів місцевого виготовлення спостерігаємо відмову від вміщення зображення на зворотному боці медалі-підвіски.

Найбільший інтерес дукачі становлять саме як пам'ятки народного мистецтва, що донесли до нас десятки найрізноманітніших і часом зовсім не властивих селянському побутові композицій і сюжетів. З цієї точки зору особливе значення має група дукачів місцевого виготовлення. Вивчення цих дукачів як медалей становить основний зміст дослідження, бо саме воно дає можливість простежити їх історичну і соціальну еволюцію.

Коли ще можна було б пояснити випадковістю те, що окремі медалі XVII або XVIII ст. потрапили в селянський побут, то вона вже аж ніяк не допоможе нам з'ясувати, чому ці самі медалі дійшли до нас в десятках і навіть в сотнях місцевих повторень. Цілком зрозуміло, що селянський побут у класовому суспільстві XVII—XVIII ст. зовсім не сприяв такому активному відбору в сфері творів «високого» іноземного мистецтва.

На підставі наявних відомостей про походження частини вивчених дукачів можна окреслити приблизно такі межі їх поширення: вся територія Лівобережної України, тобто Чернігівщина, Полтавщина та Слобідська Україна, а також населені українцями частини Воронежчини та Курщини. Значно менше наявні дані відбувають поширення дукачів на Нижньому Подніпров'ї і взагалі на півдні України. Тільки небагатьма екземплярами представліні дукачі і на Правобережжі — західніше Києва.

Найбільш західна точка, в якій зафіксовано паспортизований дукач, — с. Шумське на Волині; найбільш північна — кол. Єфремівський повіт Тульської губернії, де в 1837 р. поблизу с. Круглого було викопано мідний литий дукач із зображенням св. Параскеви¹¹, дуже поширеного на Україні типу. Південний кордон поширення типово українських дукачів дуже нечіткий. Один такий дукач з Параскевою (тепер зберігається у Новочеркаському музеї) до 1915 р. був підвіскою до ікони у церкві станиці Єлизаветинської на Дону, і два дукачі знайдено на Кубані¹². Характерно, що за межі України найчастіше виходить один скромний тип дукача.

Зробити більш визначену цю топографію можна, окресливши райони поширення різновидів дукача, що відрізняються декоративними ознаками, за якими, безперечно, стояли певні виробничі центри. Визначимо ці групи, не торкаючись поки що згаданих вище найбільш скромних, литих дукачів без бантів і позолоти, про топографію яких зручніше говорити окремо. Найбільшою чіткістю відзначається Чернігівщина. Тут зовсім не зустрічалися дукачі, зроблені з монет. Майже всі, які довелося бачити, — місцевої української роботи, із зображеннями на обох боках. Обрамлення — часто тільки плетений з дроту шиурок.

5

6

Бант відповідає назві, оскільки він дійсно зображає стрічку, зав'язану бантом у чотири петлі, з двома скромними гілочками, що йдуть від центра; між верхніми петлями — корона типу російської імператорської; бант прикрашено одним — трьома кольоровими гранованими скельцями (рис. 4). Цю форму банта, едину для Ніжина, де ще 30—40 років тому існувало виробництво таких дукачів, можна назвати ніжинською. Дукачі з такими бантами зустрічались у великій кількості у близьких і далеких від Ніжина селах та містечках. Ніжинський бант з'єднувався прямо з вушком медалі. Проте кілька дукачів Чернігівського музею, зібраних на Чернігівщині, мають такий самий бант, приєднаний до медальйона трьома короткими ланцюжками.

Кілька дукачів, придбаних на Чернігівщині (Гоголеве та Батурин), дають можливість встановити ще одну місцеву форму банта, який кріпиться безпосередньо до медалі: бант з вузенької штабки металу зовсім губиться між двома великими пелюстками, що розходяться від центра в боки і злегка вгору; нижче симетрично розташована пара завитків (рис. 18, б).

Один з дукачів Чернігівського музею (за медальйоном, безперечно, місцевий) дає підставу віднести до чернігівських нечисленні дукачі невідомого походження з бантом у вигляді великої корони, з'єднаної з медальйоном трьома ланцюжками (рис. 5).

Деякі дукачі Полтавщини мають бант, схожий на ніжинський, але він масивніший і з'єднаний з медальйоном за допомогою ланцюжків. Можливо, він походить з північної частини Полтавщини. Найбільш поширенна на Полтавщині брошка у вигляді пелюсток, що симетрично розходяться від центра, теж зі скельцями. Медальйон так само підвішується до брошки на ланцюжках. Тут же зустрічалась дуже гарна «ампірна» брошка у вигляді корзинки з листям і квітами; скельця звичайно монтувалися на квітах. Певно, це місцева полтавська форма банта, хоча С. А. Тарапущенко відзначив різновид її як типовий для майстерень лебединських золотарів¹³.

Частина дукачів Полтавщини, оправлених дротяними пружинками, бантів не має. Замість них на вушку медальйона прикріплено розетку з кольоровим скельцем, коронку, литого крилатого херувима.

На дукачах Полтавщини зустрічається багато медальйонів, цікавих в іконографічному відношенні, повністю місцевої роботи, на яких повторюються сюжети дукачів Чернігівщини. Проте з Полтавщини походить багато дукачів, зроблених у традиційному місцевому обрамленні з великих позолочених монет XVIII—XIX ст. та навіть з фабричних бляшок.

Не вдалося знайти жодних відомостей про дукачі Київщини, якщо не рахувати «дукач з портретом Катерини II київських міщенок минулого століття», згаданий в одному каталогі 1890 р.¹⁴

На Слобідській Україні зустрічаються дукачі, очевидно, місцевого виробництва, але з бантами «полтавського» типу («корзинка» лебединських золотарів). Такий бант був на багатьох дукачах Сумського музею. Мабуть, до місцевих форм належать літі «банти» з кутастими перегинами стрічки.

7. Вертіївські дівчата. 1912 р.

8. Молода та її дружки. Село Козіївка Богодухівського повіту. 1915 рік.

Вінчає їх не корона, а херувим. Останній зустрічається і у вигляді самостійної брошки, медальйон до якої підвішений на ланцюжках. Дукачі, зроблені з монет XVIII—XIX ст., зустрічалися на Слобожанщині частіше, ніж на Полтавщині, але є тут і чимало дукачів з медальйонами місцевого виробництва.

З Дніпропетровщини походить лише кілька маловиразних дукачів. Дукачі-підвіски, між іншим, були на іконах церкви Запорізької Січі¹⁵. Провівши півроку у селях порожистої частини Дніпра в 1930 р., я не зустрів у них дукачів, і розпитування серед місцевого населення нічого не дали.

Судячи тільки з двох дукачів, що походять з *Курицини*, можна здогадно віднести до виробництва якогось місцевого центру невелику групу дукачів з брошкою складної конфігурації (див. вклейку між стор. 14 і 15), щедро прикрашених скельцями і блакитними пастовими бусинами; брошка прикріплюється безпосередньо до медальйона; дукачі і банті зроблено з світлого мідного сплаву, без позолоти; обідок — пружинка з вузенької штампованої стрічки; медальйони — монети або їх імітація.

На користь північного походження вказаної групи промовляє композиційна спільність форми і способу кріплення банта цієї групи з дукачами *Воронежчини*, які можна безпомилково розпізнати завдяки місцевим пробірним клеймам на багатьох з них, що більше ніде не зустрічаються.

Частина воронезьких дукачів відрізняється дуже великим розміром медальйона; багато які зроблені із срібла, а позолота зустрічається як декорування окремих деталей. Більшість дукачів однобічна; на деяких — чорнене зображення на дуже випуклій круглій накладці. Банті литі, густо усипані скельцями, останні іноді обрамляють медальйон (вклейка між стор. 42 і 43). Але на Воронежчині зустрічаються й дукачі-монети.

Переліченими різновидами дукачів, що відзначаються характером оформлення, їх різноманітність не вичерпується. Зустрічаються окремі дукачі, банті на яких не належать до жодної з названих груп. У Київському історичному музеї було кілька дукачів, у яких замість медалей до бантів підвішено медальйони у формі сердечка з яким-небудь гравірованим зображенням (рис. 6)¹⁶. У даному разі сердечко можна розглядати як різновид медалі. Зустрічаються ще хрести (дуже гіллясті), підвішенні до бантів воронезького типу¹⁷.

Банті будь-яких видів завжди мають одинакове пристосування для підвішування. Трохи вище середини на зворотному боці банта припаюється прорізкально досить довга скоба з вузькою щілиною, розрахованою на продівання стрічки. Мабуть, всі дукачі з бантами носили тільки на стрічках (на Чернігівщині — тільки на червоних), які утримували медальйони па середині грудей, серед «доброго намиста» — коралів, перенізаних срібними «путвицями» (рис. 7).

Особливий характер має топографія литих дукачів, які, за дуже рідким винятком, з бантами, обрамленням і навіть з позолотою не зустрічаються. За іконографічними ознаками зображення переліченого змісту беруть свій

початок у російсько-українському дрібному літві серед оригіналів, не старіших другої половини XVII ст., а їх єдиний світський оригінал — петербурзька портретна медаль 1762 р., яка або повторюється повністю, або віддає дукачам-іконкам портрет. Такі дукачі носили на ший, підвішуючи на нитці бус. Для цього пристосовано і вушко, яке має дуже маленький отвір. Подібних дукачів багато скрізь на Україні, включаючи і Правобережжя. Саме вони впходять навіть за межі України, зустрічаючись, з одного боку, в Тульській області, а з другого — на Дону і Кубані. Тільки у Ніжині їх не виявлено, але в збірці Ермітажу є такий дукач (із зображенням Параскеви), позолочений і підвішений до типово ніжинського банта.

Найбільше дукачів цієї групи знайдено на півночі Чернігівщини: в Чернігові і його повіті, у Глухові і повіті, у м. Мені Сосницького повіту та в ряді сіл Задесення. Але такі самі дукачі знаходили у містах і селах Полтавщини, на Дніпро-Петровщині, на Слобідській Україні і на Правобережжі¹⁸. Виразних особливостей, привнесених місцевим виробництвом, у цих дукачах не виявлено. За всіма ознаками основних, найбільш масових типів вони вироблялися у небагатьох виробничих центрах, якщо не в одному. Здається найвірогіднішим, що таким центром була одна з старообрядницьких слобід північної Чернігівщини.

З одного боку, добре відомо, наскільки міцно зв'язані традиції російського мідного літва малих форм з старообрядництвом. З другого боку, фактом є те, що саме з чернігівських слобожан рекрутувалися в XVIII—XIX ст. рознощики-коробейники, які з дрібним селянським товаром регулярно обходили всю Україну і навіть сусідні області. Слобожани-оптовики відігравали помітну роль і на ярмарках, що до середини XIX ст. так своєрідно організовували товарний обіг України. Скарги на їх проникнення у постійну міську торгівлю зустрічаються у наказах міст України у Комісію нового уложення 60—70-х років XVIII ст.¹⁹

**ДУКАТИ
XVII—XVIII ст.
НА УКРАЇНІ.
ДУКАТИ-ДУКАЧІ
ТА ІХ
ІНШІ НАЗВИ**

початок у російсько-українських старіших другої половини петербурзька портретна мабуть віддає дукачам-іконкам чи на нитці бус. Для цього отвір. Подібних дукачів багато. Саме вони виходять з одного боку, в Тульському. Тільки у Ніжині їх не відображено зображенням Парасковьского банта.

Найбільше дукачів цієї гравюри і його повіті, у Глухові в ряді сіл Задесення. Але Полтавщини, на Дніпропетровщині бережжі¹⁸. Виразних особ у цих дукачах не виявлено, але типів вони вироблені в одному. Здається одна з старообрядницьких. З одного боку, добре відомо мідного літва малих форм є те, що саме з чернігівськими рознощики-коробейниками, обходили всю Україну і наважали помітну роль і надійно організовували това у постійну міську торгівлі місію нового уложення 60

Варто тільки пильніше вдвівтися у минуле звичаю носіння дукачів і звернутися до актового матеріалу, як зникає уявлення про дукача як річ лише селянського побуту.

У численних документах XVII і XVIII ст. згадуються золоті або позолочені дукати всіляких «паній» і вимальовується сталий звичай жіночої половини українського панства носити на грудях як центральну прикрасу медальєвидний медальйон. Дослідження цього звичаю дає можливість осмислити всю різноманітність складу селянських дукачів XIX ст.; значна частина останніх перетворюється на джерело для встановлення складу панських дукатів XVII—XVIII ст., що відображують західноєвропейське і російське медальєрне мистецтво.

Слово «дукач» є українською видозміною добре знайомої на Україні назви західноєвропейських золотих монет — «дукатів», що на Україні у XVII ст. поширилася і на золоті медалі. Цю назву спочатку було присвоєно венеціанським монетам вагою близько 3,5 г, випущеним в обігу 1284 р. Вважається, що воно породжена словом, яке входило в монетну легенду: *Sit tibi Christe datus quem tu regis iste ducatus*²⁰.

На Україні, грошовий обіг якої в XVI—XVII ст.— до возв'еднання з Росією — становив частину польського грошового обігу, назва «дукат» не була вже, звичайно, звязана саме з венеціанськими монетами, оскільки після виходу дуката на світовий ринок в самій Західній Європі ним називали будь-які золоті монети вказаної ваги, що карбувалися у багатьох державах: в Угорщині з 1325 р., у Німеччині після більш легких гольдгульденів — з 1559 р., у Голландії — з 1586 р. та ін.²¹ На Україні, як і в Польщі, найбільш поширеною назвою дукатів-монет став вираз «червоні золоті».

Населення України користувалося польською і взагалі західноєвропейською монетою; останнє особливо стосується золотої монети і великої срібної монети — талерів і левків (левендалерів). У XVI—XVII ст. на Україну надходило кілька видів золотої монети багатьох європей-

ДУКАТИ

XVII—XVIII ст.

НА УКРАЇНІ.

ДУКАТИ-ДУКАЧІ

ТА ІХ

ІНШІ НАЗВИ

ських держав, бо поряд з дукатами (червоними золотими) карбувалися і кратні дукати — подвійні, потрійні та ін. Щодо більшої золотої монети, так званіх португалів (португальзів) у п'ять і десять дукатів, то з XVII ст. вони дедалі більше набувають значення монети донативної (дарчої), наближаючись за індивідуальним характером оформлення і рідкісністю до медалей, зовсім 'не призначених до платіжних цілей'²². Розглядаючи українські дукати XVII

Розглядаючи українські документи XVII — початку XVIII ст., ми завжди зустрічаємо називу «червоні золоті», а в документах XVIII ст.— вже «червінці», коли мають на увазі золоті монети (дукати) як платіжний засіб і навіть як прикрасу (намисто, ланцюжки з дукатів, дутки — згорнуті в трубку дукати та ін.). Але у тих самих документах дукатами переважно називаються більш важкі золоті монети — подвійні, потрійні і ще більші. А втім дукати малої кратності іноді теж називаються «червоними золотими подвійними» та ін.

У переважній більшості документів, які ми далі розглянемо, дукати згадуються здебільшого не як власні монети, а як прикраси. У ряді випадків цілком очевидно, що такий «дукат» навіть і не є монетою. Зустрінута вперше у документі середини XVIII ст. назва «дукач» вже зовсім не мала на увазі монети як такої, хоча той чи інший дукач і був зроблений з монети.

У музейній практиці назва дукач стосується певної прикраси; але треба зазначити, що в етнографічній літературі, не кажучи вже про українську художню літературу XIX ст., яка так часто зверталася до тем народного побуту, назви «дукач» і «дукат» іноді зрівнюються у такій мірі, що дукачами називають монети, з яких зроблено намисто. Погодитися з цим важко, оскільки, при всій різноманітності місцевих етнографічних особливостей українського народу, «дукатові» значною, а «дукачеві» найбільшою мірою властиве значення поодинокої прикраси, що претендує на центральне місце в ансамблі прикрас, які носили на шпії і на грудях. Характерно, що на Ніжинщині дукач іноді поділяв це місце з хрестом. Кожний висів на окремій стрічці, але на одній висоті, явно «заважаючи» один одному.

До 40-х років XIX ст. відноситься опис убрання української панії минулих років, що має «тлумачний» характер: «...на ший завжди кілька разків коралів або іншого намиста, або разки крупних перлів і кілька рядів золотих монет з великим срібним або золотим хрестом..., або замість хреста дукат, велика золота монета, часто іконка, або який-небудь дорогий медальйон». Приблизно те саме сказано про вбрання панянок: «...намисто, монети, медальйони, хрести й іконки золоті» і про «посполитих»: «...срібні й золоті монети..., різні медальйони (дукати)»²³.

Пояснювальний словник журналу «Основа» тлумачить слово «дукач» як «металеву прикрасу, привіщену до намиста, найчастіше золоту монету із зображенням матері божої»²⁴. Словник Б. Грінченка витлумачує обидва слова, «дукач» і «дукат», як «1. Червонець; 2. Жетон або монета, носимая жінками на шею»²⁵.

Наведемо ще ширше її найновіше визначення Ф. К. Волкова, цікаве у тому відношенні, що автор намагався вкладти в нього її історико-еволюційний зміст: «Дукачі, або лицемани, як показує їх назва, складалися просто із золотих монет (дукатів), що носилися з намистом або на окремому шнурку чи ланцюжку... Так само їх носять дуже часто і тепер у Галичині, де у багатьох міщанок ще нерідко можна бачити по шість, по сім і більше великих дукатів, що складають намисто. На російській Україні їх носили, та інколи і тепер носять, окрім від намиста у вигляді дукача, причому тільки одна, по можливості велика монета підвішується або на трьох маленьких ланцюжках до довгого, що облягає шию, або на металевому, срібному чи позолоченому бантику, прикріплениму до стрічки, шнурка або ланцюжка... Монетами для дукача найчастіше були тонкі, але дуже великі у діаметрі дукати Марії Терезії, замінені потім російськими карбованцями або дукачами місцевого виготовлення з яким-небудь священним зображенням з одного боку і портретом імператриці Єлизавети або Катерини з другого...»²⁶ Але трохи раніше, говорячи про роботу золотарів, що виготовляли дукачі, автор зазначає, що останні «відливались за старовинними зразками»²⁷.

З наведеної визначення випливає, що найдавнішою формою дукача є монета середній XVIII ст., яку «потім» змінюють дукачі з «яким-небудь священим зображенням». Недоліки цього визначення значною мірою зумовлені змішуванням близьких між собою звичаїв, які часом навіть зли-
стотні відмінності.

ваються, але все ж мають істотні відмінності. В етнографічній літературі XIX ст. відзначається звичай носіння намиста з золотих та срібних монет. Зокрема, він відомий на території Західної України²⁸, тоді як дукачі у власному розумінні цього слова більше характерні для Лівобережжя. Проте і на Лівобережній Україні де-не-де зберігався звичай носити намисто з кількох монет або навіть по два-три дукачики (рис. 8–9). Дукачі-намисто посили на Полтавщині, а ще час-тіше по Слобідській Україні.

дукачики (рlo. С. Ковальчук).
тіше на Слобідській Україні.
Звичай перетворювати монети на прикраси, знайомий багатьом народам, в тому числі і стародавнім слов'янам, безперечно, певною мірою підготував і звичай носіння особливої поодинокої прикраси у вигляді досить великої медалі. Та слід розрізняти дві традиції: носіння намиста з монет і носіння окремого медалевидного предмета. Протягом тривалого часу можна про-стежити ці дві суміжні традиції, які зовсім не виключають одна одну. Та сама особа могла носити водночас і намисто з монет, що облягало шию, і дукат-дукач — центральний медальйон на грудях, який мав певне смислове навантаження, тоді як зображенням на монетах у намисті не надавали великого значення, бо вони ставали елементом свого роду орна-менту. Недарма червоні золоті іноді панікувалися впередміжку з бусами якового роду дутки, для чого їх згортали в трубку («червоные гнущие»). Та й українська назва «намисто» походить від «монисто» й бере свій поча-ток у монеті.

Про те, що великий золотий медальйон на Україні здавна розглядався як парадна прикраса, клейнод, свідчить дуже ранній український документ — судова справа 1610 р. з приводу скарбу, знайденого в с. Ласкові²⁹. В цій справі дуже детально описаній склад скарбу. У п'яту були разом з різноманітними прикрасами римського часу кілька великих золотих медальйонів, мабуть на зразок пізньоримського медальйона Констанція II і Констанса I з відомого Лаврського скарбу 1898 р.³⁰ Побачивши вушка для привішування на важких золотих медалях, писар XVII ст. легко догадався про їх призначення і назвав їх у документі «клейнотами». Слово «клейноти» в українському домашньому побуті вищих класів XVII ст. дуже міцно закріпилося за жіночими коштовностями.

«Роспись имущества осужденного Петра Рославца», стародубського полковника (1667 р.), називає «2 маниста, на одном крест раковой позлащен, 6 червоных золотых, заниски серебряные, на 2-м манисте 24 червоных золотых»³¹.

У 1687 р. було описано майно багатого «гречанина» Миколи Торніота, який постійно проживав у Києві і раптовий від'їзд якого до Туреччини було оцінено як зраду. У підголовку (особлива шкатулка зі склошеною, похилою кришкою), що належав йому, разом з грошима виявилось три пари золотих сережок з перлами і каменями турецької роботи; чотири «червонных двойных золотых», причому один з них — «в четыре золотых»; «червонной турецкой», «золотая копейка», «маниста жемчужная... с 7 дукатами золотыми червонными»³². Дивне уточнення ваги «двойного» червоного золотого припускає здогадку, що «двойной» в даному разі має не зовсім звичайне значення. Це міг би бути і «дукат» українського золотаря, зроблений з двох окремо відштампованих кружалець.

У описі майна килимчого гетьмана Івана Самойловича і його синів (1690 р.), розділеного між новим гетьманом І. Мазепою і царською казною, все конфісковане золото було об'єднано, без поділу на «клейноди» і звичайні гропі. Незважаючи на відсутність в описі спеціальної української термінології, він, однак, дає можливість зробити деякі висновки.

У пожитках Григорія Самойловича було «в дву мешках 2000 червоных золотых, в том числе 1803 червоных одиночных, 13 червоных двойных, один в 10 червоных, 2 по пяти червоных, 2 ж с парсунами по 5 червоных, 1 в 3 червоных». Далі окремо згадуються ще «3 золотые с каменем»³³. Інтересуючись золотом лише як коштовним металом, що цілком піддається обчисленню («2000 червоных золотых»), складач опису, однак, окремо виділяє «великі золоті» і «парсуны».

Опис майна фастівського полковника Семена Палія (1704 р.) перелічує «...червонных гнутых одинаких 20 на манисте корольковой черной; червонных также гнутых на корольковой манисте 18; червонные золотые³⁴ на нитке, сий есть дукат великий имея в себе 5 золотых да 3 золотые однаки»³⁵. Більш докладний реєстр добра Палія наведено в літопису Величка: «Клейноты и сплендори женские... Манисто перловое в десят ниток низа-

ное, по концах червоних золотих чтири. Другое манисто перловое в пять ниток низаное, на котором червоних золотих шесть, а на концах штучки золотие. Третое манисто у пять ниток перенизаное шостма червоными золотыми... Манисто коралловое, на котором крест з рубинов и шмаракг-дов насажений, и чтири червоних великих по десяти червоних, шесть надвоянних, а поединковых чтири загнених. При манисте червоний золотий подвойниих. На шнурку едвабном (оксамитному.— I. C.) червоном тридесятинний. На шнурку золотых пять гнених»³⁶.

Одне особливо коштовне манисто зроблено з різних, в тому числі і дуже великих, червоних, котрі, мабуть, і розставлені були в певному порядку — від великого в центрі до менших по краях. На іншому манисті з тридцять золотих один великий червоний, безперечно, займає центральне місце. «Дукат великий» у 5 золотих і «червоний золотий десятинний» виділяються на манисті окремо. Специфічне значення назви «дукат» виступає тут надзвичайно чітко. Воно застосовується до медалі або великої монети, що перевищує вагу одного червоного золотого; так само і призначення дукатів цілком очевидне.

У 1711 р. було описано майно ізюмського полковника Ф. Шидловського. До докладного опису, крім особистого майна Шидловського, окремо вписано пожитки його померлого шурина, килимчого харківського полковника К. Донця, та племінника — Л. Шидловського, що змінив Донця на його посту.

Серед належного К. Донцю «женского убору» були персні, кілька разків перлів, у тому числі «перло сизано в четыре нитки, на средине подвешена запона золотая греческая с финифтью, орел двоеглавый, а в нем каменья изумруда да тридцать две искры яхонтов червчатых». Далі в окремий розділ — «Запоны» — внесено ще п'ять греких золотих запон і «манета золотая с персоною, а по другую сторону герб, а в ней весу 24 золотника»³⁷ (102,5 г). Таким чином, і велика медаль, що, певно, мала вушко, розглядається як «запона» — прикраса.

У «шкатульных вещах» Л. Шидловського серед манист було «перло жемчужное низано в пучки в четыре нитки в восьми пучках, а вместо пропизей обогнуто червонцами золотыми в одинадцати местех». Після перснів записані «двенадцать золотых, в том числе один двойной». Далі значиться «запона золотая, в середине пять алмазов да четыре яхonta червчатых в круг оставлено пятнадцать яхонтов червчатых же, подвешено три изумруды да на золоте сверху колечко в пробое золотое, с исподней стороны наведен финифтью образ богородицей с предвечным младенцем в леншафті»³⁸. У цій «запоні» можна вбачати медалевидну прикрасу.

До майна В. Шидловського серед «жіночого убору» записано «2 монеты золотых літых на цепочках золотых же, весу в них 77 червоных»³⁹. Слово «монета» тут ужито в розумінні медаль, що взагалі характерно для російських документів того часу; значно важливіша для нас тут вказівка на

литво, що особливо підкреслює умовність назви «монета» і може відноситися лише до якихось медалей-дукатів місцевої роботи. Виготовляючи дукачі, золотарі України часто зверталися до техніки літва.

Після смерті в 1726 р. чернігівського судді Василя Томари лишилося кілька «клейнотов женских: перел, ланцужков, каначков, червонцев, дуктов...»⁴⁰. Лохвицький сотник Стефанович у 1731 р. скаржився на тестя І. Гамалею, що захопив «материзну» (придане) дочки — дружини Стефановича. У числі спірного майна згадуються: «манисто перловое, ланцужки золотие, червоние дукаты, перстне»⁴¹. В обоих випадках дукати, без сумніву, є прикрасою.

Жителька м. Борзни Олена Ярмолківна (Ярмолкович) в духівниці 1747 р. згадала «червонцы з шии дочери... в цене пятдесяти талярей»⁴².

У майні вдови Переяславського полковника Григорія Лукашевича, «похванином» братом її покійного чоловіка (1772 р.), було: «...перел перениженых червонцами 10 шнуров на манисте, и на означенных перлах было червонцов двадцать семь». Там же названо «ягнусок с каменем, запечатанный в пуштеть (коробочці.— I. C.) и заставний удовою Погарной»⁴³. До цього предмета ми повернемося нижче: ягнусок — одна з назв прикраси, що нас цікавить.

З наведених уривків документів видно, що в деяких випадках червоні золоті, червінці, дукати та ін., які явно правила за жіночі прикраси, при сумарних підрахунках гропей, виявлених у тому чи іншому майні, входили в загальний підсумок. Дивуватися з цього не доводиться, оскільки дукач-монета, підвішений до намиста, потенціально зберігав свою монетну сутність. У скарбах золотих монет пробіті екземпляри зустрічаються не рідко. А золоті медалі, що зовсім не були монетами, у XVIII ст. все ще карбувалися скрізь у Європі відповідно до ваги тієї чи іншої кількості золотих монет (дукатів, червінців), тому і виразити їх цінність у червінцях було дуже просто і звично.

На Україні довго існував звичай дарувати у церкву жіночі клейноди та особисті коштовності як підвіски до ікони матері божої. Про ряд дукачів Чернігівського музею і деяких інших збирок відомо, що вони надійшли з церков⁴⁴. У минулому рідко в якій церкві на Україні, як у великих містах, так і в містечках та селах, на так званому «місцевому» образі матері божої (зліва від царських врат) не висів хоча б один дукач, стрічка якого замість шиї охоплювала вінець ікони. Навіть на деяких афонських іконах, опублікованих М. П. Кондаковим, можна розглядіти дукачі, підвішенні благочестивими українськими прочанами⁴⁵. Так само дарували іконам корали і намисто із золотих монет. Значна частина золотих монет XVI — XVII ст. і золоті медалі знаменитого скарбу, відкритого у Києво-Печерській лаврі в 1898 р.⁴⁶, без всякого сумніву, складалися з таких приношень. У Лаврському описі 1554 р. вже названо «38 золотых червоних привесистых к образам»⁴⁷. Немає підстав сумніватися в тому, що і ці «привесистые» середини XVI ст. в основному прийшли в Лавру з жіночих клейнодів.

9. Дівчата з села Комиші на Полтавщині.

У описі ризниці Новгород-Сіверського Спасопреображенського монастиря, складеному на початку XVIII ст., перелічено багато клейнодів, що прикрашували ікони: «...канаков две: один большенький на ланцюжку щозолотом (шиrozлотному.— I. C.), а другой камянний... На образе богородичном на местном монист кораллових 5, а одно вишневое, оправное, камушки под золотом... Крестиков больших и маленьких 35, а резаних оправных 2; перловой матицы (перламутрових.— I. C.) маленьких 2... Аягнусов пять: еден перловой матицы сребром оправний, а два резаних оправных, еден кришталловый и еще сребреный еден». Тут же згадані численні вотивні підвіски — «ручки», «ножки», «очі» та ін. «На образе богородичном купятицком монист коралловых красных 5; при том крестиков сребных маленьких 6, шестий вишневий змалом (емаллю.— I. C.) зделаний; ягнусов кристалловых три; червоних личманов два, копеек сребных старих 10 и золотих 155...»⁴⁸

Нижче ми витлумачимо згадані в опису назви — «аягнус», «ягнус» і «личман», що становлять для нас безпосередній інтерес.

У приписаній до монастиря церкви с. Пречистенського «на образе Николая прикладних 12 крестов, червоний золотий один, таляров польских срібряних три, копеек серебряних вyzолочених 26, серебряних мелких копеек 52»⁴⁹.

У згаданому описі майна Ф. Шидловського записана його власна ікона: «...образ окладной Федоровской богородицы... подвешены 4 червонца, 8 ниток жемчуга, да на китайских перлах крест с разными каменьями, да двои серьги...»⁵⁰. Ще в 30-х роках XIX ст. згадуються червінці і золоті медалі серед підвісок до ікон у Почаївському монастирі⁵¹.

Благочестивий звичай дарування іконам клейнодів та коштовностей лишив цікавий слід в українській іконографії богоматері, впливнувши на створення місцевого варіанту так званої Лоретської ікони, у якому монетовидні підвіски місцевого українського характеру *намальовано* на одягу богоматері; в одному випадку ніжинський золотар XVIII ст., роблячи шату на таку ікону, викарбував на ній цілу колекцію дуже подібних до дукачів зображень⁵².

У 1789 р. з нікопольської Покровської церкви було викрадено різні цінності, що незадовго до того надійшли із закритої церкви Січі Запорізької. Крім персональних золотих медалей запорізької старшини тут були разки перлів, «на коих больших червонцев 2, да меньших польских 2; червонцев разного сорта на четырех ланцюжках 153, в том числе больших 9», ще червінців 2 і «красного карельку крупного и мелкого, на коем червонцев 2». Нарешті, тут же згадано безперечний дукач — «дукаст серебряный и вyzолоченный 1»⁵³. Частину викраденого незабаром було знайдено і повернуто церкві. Пізніше з тієї самої церкви в Катеринославський музей ім. А. Н. Поля надійшли два дукачі. У каталогі музею обидва вони описані як срібні, вyzолочені; один зроблено з угорського талера Marii Terези 1742 р., а другий, з трьома вушками, — коронаційна медаль Катерини II 1762 р.⁵⁴ Один з цих дукачів і міг бути в числі украдених.

Ряд документів, у яких йдеться тільки про окремі монетовидні прикраси, називає їх переважно дукачами або ж виразно визначає їх особливе призначення.

У «Книге пожиткам бывшего Черниговского полковника Павла Полуботка и детей его Андрея и Якова», складеній російським офіцером у 1724 р., у майні Андрія названо «червоный небольшой, что носят на шее», а один «червоный большой, что носят на шее» був у майні Якова⁵⁵.

Після смерті лубенського військового канцеляриста Івана Ханевського (20-ті роки XVIII ст.) лишився «дукаст великий, который был на каралах, а в нем было червоних пять»⁵⁶.

У щоденнику Я. Марковича за 1725 р. описано заручини його брата Семена з дочкою охтирського полковника: «...при сем и хустки всякою из нас подавала панна, а брат подарил невесте дукаст золотой в несколько червонных»⁵⁷.

Н. Д. Ханенко записав у своєму щоденнику в 1733 р. про дачу в позику 20 карбованців під заставу дукаста в 20 червоних, а 15 квітня 1742 р. сам послав у заставу «до панеи Григориевой Гамалииной дукаст в 50 червоних (близько 174 г.— I. C.) и мелких червоных же»⁵⁸. В обох випадках йдеться не про монету, а про золоті медалі або про дукати, оцінені в певну суму.

Вдова бригадира Євдокія Іванівна Опочиніна, дочка генерального хорунжого Сулими, відписала в 1750 р. одній племінниці «дукаст золотий», а другій — «перел 10 шнурков, дукаст большой, ланцюжок золотой, канак а орловой золотой»⁵⁹. Цілком можливо, що ланцюжок був від дукаста, після якого він і названий в дарчій, а сам дукаст, може, і не золотий.

У придданому дружини конотопського сотника Тетяни Костенецької (1753 р.) було: «...ланцюжков золотих два... дукаст большой, обробленый вкруг смальцем» (емаллю.— I. C.)⁶⁰. Тут теж не названо металу, з якого зроблено дукаст, хоч схарактеризовано його оформлення.

Документ 1757 р. називає, нарешті, дукаст: борзенський священик Михайло Бутович, займаючись добудовою церкви, віддав «за вапну лошадь белую собственную... в цене 15 руб., дукаст собственный его жены в 10 руб.»⁶¹. Наведені нижче виписки також свідчать про справжні дукачі, хоча й називають їх по-старому — дукатами.

У складеному польською мовою реєстрі майна, забраного гайдамаками у жителів Fastova в 1756 р., названо ducat szlubny pozlacany — срібний позолочений дукаст, оцінений у 2 крб. 20 коп.⁶² Я. Маркович у своєму щоденнику 21 жовтня 1765 р. записав: «Внук мой Я. Маркович у своему щоденнику 21 жовтня 1765 р. записав: «Внук мой с женой отъехали, которым отъездного дал дукаст в 5 червонных, да 10 рублей»⁶³.

Військовий товариш Іван Ковалевський у скарзі про пограбування його дому в сотенному містечку Яблуневі на Лубенщині розбійниками у 1767 р. згадує «дукаст золотой в десяти червонцев, считая червонец с работою по

згадує «дукаст золотой в десяти червонцев, считая червонец с работою по

згадує «дукаст золотой в десяти червонцев, считая червонец с работою по

згадує «дукаст золотой в десяти червонцев, считая червонец с работою по

згадує «дукаст золотой в десяти червонцев, считая червонец с работою по

згадує «дукаст золотой в десяти червонцев, считая червонец с работою по

згадує «дукаст золотой в десяти червонцев, считая червонец с работою по

згадує «дукаст золотой в десяти червонцев, считая червонец с работою по

згадує «дукаст золотой в десяти червонцев, считая червонец с работою по

згадує «дукаст золотой в десяти червонцев, считая червонец с работою по

згадує «дукаст золотой в десяти червонцев, считая червонец с работою по

згадує «дукаст золотой в десяти червонцев, считая червонец с работою по

згадує «дукаст золотой в десяти червонцев, считая червонец с работою по

згадує «дукаст золотой в десяти червонцев, считая червонец с работою по

згадує «дукаст золотой в десяти червонцев, считая червонец с работою по

згадує «дукаст золотой в десяти червонцев, считая червонец с работою по

згадує «дукаст золотой в десяти червонцев, считая червонец с работою по

згадує «дукаст золотой в десяти червонцев, считая червонец с работою по

згадує «дукаст золотой в десяти червонцев, считая червонец с работою по

згадує «дукаст золотой в десяти червонцев, считая червонец с работою по

згадує «дукаст золотой в десяти червонцев, считая червонец с работою по

згадує «дукаст золотой в десяти червонцев, считая червонец с работою по

згадує «дукаст золотой в десяти червонцев, считая червонец с работою по

згадує «дукаст золотой в десяти червонцев, считая червонец с работою по

згадує «дукаст золотой в десяти червонцев, считая червонец с работою по

згадує «дукаст золотой в десяти червонцев, считая червонец с работою по

згадує «дукаст золотой в десяти червонцев, считая червонец с работою по

згадує «дукаст золотой в десяти червонцев, считая червонец с работою по

згадує «дукаст золотой в десяти червонцев, считая червонец с работою по

згадує «дукаст золотой в десяти червонцев, считая червонец с работою по

згадує «дукаст золотой в десяти червонцев, считая червонец с работою по

згадує «дукаст золотой в десяти червонцев, считая червонец с работою по

згадує «дукаст золотой в десяти червонцев, считая червонец с работою по

згадує «дукаст золотой в десяти червонцев, считая червонец с работою по

згадує «дукаст золотой в десяти червонцев, считая червонец с работою по

згадує «дукаст золотой в десяти червонцев, считая червонец с работою по

згадує «дукаст золотой в десяти червонцев, считая червонец с работою по

згадує «дукаст золотой в десяти червонцев, считая червонец с работою по

згадує «дукаст золотой в десяти червонцев, считая червонец с работою по

згадує «дукаст золотой в десяти червонцев, считая червонец с работою по

згадує «дукаст золотой в десяти червонцев, считая червонец с работою по

згадує «дукаст золотой в десяти червонцев, считая червонец с работою по

згадує «дукаст золотой в десяти червонцев, считая червонец с работою по

згадує «дукаст золотой в десяти червонцев, считая червонец с работою по

згадує «дукаст золотой в десяти червонцев, считая червонец с работою по

згадує «дукаст золотой в десяти червонцев, считая червонец с работою по

згадує «дукаст золотой в десяти червонцев, считая червонец с работою по

згадує «дукаст золотой в десяти червонцев, считая червонец с работою по

згадує «дукаст золотой в десяти червонцев, считая червонец с работою по

згадує «дукаст золотой в десяти червонцев, считая червонец с работою по

згадує «дукаст золотой в десяти червонцев, считая червонец с работою по

згадує «дукаст золотой в десяти червонцев, считая червонец с работою по

згадує «дукаст золотой в десяти червонцев, считая червонец с работою по

згадує «дукаст золотой в десяти червонцев, считая червонец с работою по

згадує «дукаст золотой в десяти червонцев, считая червонец с работою по

згадує «дукаст золотой в десяти червонцев, считая червонец с работою по

згадує «дукаст золотой в десяти червонцев, считая червонец с работою по

згадує «дукаст золотой в десяти червонцев, считая червонец с работою по

згадує «дукаст золотой в десяти червонцев, считая червонец с работою по

згадує «дукаст золотой в десяти червонцев, считая червонец с работою по

згадує «дукаст золотой в десяти червонцев, считая червонец с работою по

згадує «дукаст золотой в десяти червонцев, считая червонец с работою по

згадує «дукаст золотой в десяти червонцев, считая червонец с работою по

згадує «дукаст золотой в десяти червонцев, считая червонец с работою по

згадує «дукаст золотой в десяти червонцев, считая червонец с работою по

згадує «дукаст золотой в десяти червонцев, считая червонец с работою по

згадує «дукаст золотой в десяти червонцев, считая червонец с работою по

згадує «дукаст золотой в десяти червонцев, считая червонец с работою по

згадує «дукаст золотой в десяти червонцев, считая червонец с работою по

згадує «дукаст золотой в десяти червонцев, считая червонец с работою по

згадує «дукаст золотой в десяти червонцев, считая червонец с работою по

згадує «дукаст золотой в десяти червонцев, считая червонец с работою по

згадує «дукаст золотой в десяти червонцев, считая червонец с работою по

згадує «дукаст золотой в десяти червонцев, считая червонец с работою по

згадує «дукаст золотой в десяти червонцев, считая червонец с работою по

згадує «дукаст золотой в десяти червонцев, считая червонец с работою по

згадує «дукаст золотой в десяти червонцев, считая червонец с работою по

згадує «дукаст золотой в десяти червонцев, считая червонец с работою по

згадує «дукаст золотой в десяти червонцев, считая червонец с работою по

згадує «дукаст золотой в десяти червонцев, считая червонец с работою по

згадує «дукаст золотой в десяти червонцев, считая червонец с работою по

згадує «дукаст золотой в десяти червонцев, считая червонец с работою по

згадує «дукаст золотой в десяти червонцев, считая червонец с работою по

згадує «дукаст золотой в десяти червонцев, считая червонец с работою по

згадує «дукаст золотой в десяти червонцев, считая червонец с работою по

згадує «дукаст золотой в десяти червонцев, считая червонец с работою по

згадує «дукаст золотой в десяти червонцев, считая червонец с работою по

згадує «дукаст золотой в десяти червонцев, считая червонец с работою по

згадує «дукаст золотой в десяти червонцев, считая червонец с работою по

згадує «дукаст золотой в десяти червонцев, считая червонец с работою по

згадує «дукаст золотой в десяти червонцев, считая червонец с работою по

згадує «дукаст золотой в десяти червонцев, считая червонец с работою по

згадує «дукаст золотой в десяти червонцев, считая червонец с работою по

згадує «дукаст золотой в десяти червонцев, считая червонец с работою по

згадує «дукаст золотой в десяти червонцев, считая червонец с работою по

згадує «дукаст золотой в десяти червонцев, считая червонец с работо

10

справі видно, що дукат був з ланцюжком⁶⁴. Оцінка роботи вказує на місцеве виготовлення дуката. У 1768 р. провадилось слідство з приводу викрадення коштовних підвісок з ікони матері божої в Чернігівському Єлецькому монастирі. Було встановлено, що монах Дорофій подарував украдені ним срібні підвіски та один золотий від ікони шинкарці Маслаковській, яка замовила місцевому золотареві зробити з них два позолочених дукачі. Один вона потім продала козаці за карбованець, а другий подарувала сестрі⁶⁵.

«Большой висячий зовомый дукат»⁶⁶ був у майні померлого в 1771 р. у Ніжині священика Успенської церкви Іоанна Галацова. Уживання означення «висячий» дає можливість припустити наявність банта (або ланцюжка), а «зовомый» — підкреслює певну умовність назви «дукат», що тим більш імовірно, що ні метал, ні цінність «дуката» не вказані.

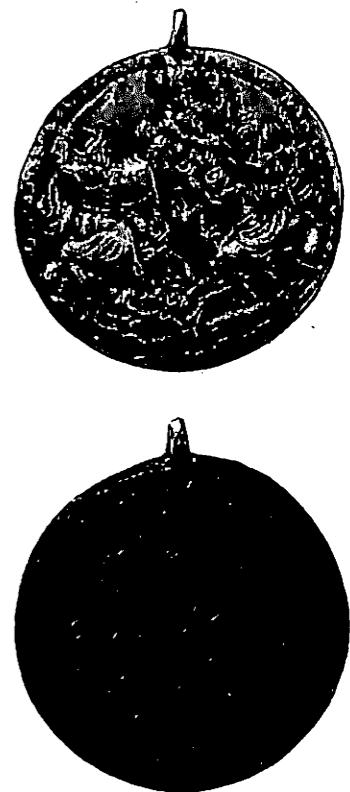
У наведених виписках згадуються золоті, срібні і наявні, можливо, мідні «дукати» XVIII ст. місцевої української роботи. Деякі з дукачів, що збереглися в музеях, мають дати, які відносять їх до XVIII ст. Так, у колекції Ермітажу на одному мідному дукачі, що походить від оригіналу 1762 р., є врізаний напис «1788 года июля 15 Надежда Л'євцковна», на іншому — тільки дата «1796». У колекції Б. К. Жука на банті, що зберігся без дукача, був врізаний на скобі зворотного боку напис: «от Марины Сербивской 1789 А. С.» (за словами власника, бант разом з кількома дукачами придбано в м. Переяславі у церкві). Особливо велику цінність становить для нас датований 1759 р. лист останнього українського гетьмана К. Розумовського, бо в ньому згадується дукат, про який ми можемо скласти найточніше уявлення. «Господин войсковой товарищ Романовский! Препровождая при сем универсал на чын войскового товарища вами просимый за долговременну и добродорядочную службу при дому нашем, посылаю пании вашей сережки и дукат щирозолотий з цепкою, кой у Мировичевой с прочими вещами мною куплен и, как вам ведомо, од Мазепы ей добулись, да носит на память от нас. Впрочем пребываю вам доброжелательный гетман граф К. Разумовский. 1759 года июля 14 дня СПБ.»⁶⁷

Лист зберігає для нас навіть імена попередніх власників дукача, починаючи з Мазепи, тобто з кінця XVII або початку XVIII ст.

Відтворений у «Каталоге українських древностей» дукат (рис. 10) є золотою медаллю роботи одного з найталановитіших медальєрів Європи XVII ст. Себастьяна Дадлера, автора багатьох релігійно-побутових медалей, які користувалися всесвітньою популярністю. Добре знали його медалі і на Україні.

Ще одна, давно забута назва прикраси, що цікавить нас,— єдинус, або агнус, огнусок — чисто польська за походженням. Вона не встигла набути великого поширення на Україні: мабуть чи не в останнє згадується вона в простодушних міркуваннях про давнину пана Халявського: «А женский пол... — это прелестъ!.. На шее — намиста, намиста! Дукатов, едину́сов, крестов... Каждая все это получила от матери, а та — от своей матери, и так все выше»⁶⁸.

У цитованому вище описі ризниці Новгород-Сіверського монастиря 1714 р. згадано вісім підвісок до ікон, названих «аягнус» або «ягнус», в іх числі і одна срібна, а в судовій справі 1770 р. (позов Лукашевича) — «ягнусок с каменем», мабуть, металевий. У духівниці почепської попаді Марії Корнилької 1782 р. названо заставлений «огнусок сребряний у тридцати копейках, огнусок же щирозлотний с полтора червонца влитый у восмидесят копейках»⁶⁹. У колекції дукачів Державного історичного музею у Москві є оригінальна срібна медаль однобічного карбування на спогад про звільнення Відня в 1683 р. Я. Собеським. Медаль ця дуже потерта, легенда її майже не збереглася. Під Віднем немало українських козаків билось з турками, і подібна медаль легко могла потрапити на Україну. На гладкому зворотному боці врізаний напис: «Сей огнусокъ | Тихоніа Ва | силисвіча и же | ны его Агафій | ЗСЕ го» (рис. 11). Останній рядок жирніший, ніж решта; але сумніватися в сучасності його всьому напису нема підстав. А. В. Орешников запропонував найбільш прийнятну розшифровку: бажаючи написати ЗСЕ, тобто 7205 р. (1687 р.), майстер, після того як вирізав С, вже думав про останній знак дати — Е, і через неуважність дописав риску, що перетворила С в Е, і на цьому спинився⁷⁰.

11

Польські тлумачні словники визначають слово agnusiek (старопольське) як: освячений папою воськовий агнець, що має властивість оберігати від лиха; будь-яке зображення божественного агнця⁷¹; зображення агнця, зроблене з будь-якого матеріалу. Зазначається, що характеру амулета подібні зображення агнця набули з ініціативи папи Урбана V в 1594 р.⁷²

Ніякого агнця на медалі 1683 р., зрозуміло, немає; але можна припустити, що назва, яку давали спочатку тільки медалям з зображенням божественного агнця, згодом поширилась і на дукати з іншими зображеннями, втративши первісне своє значення. Це тим більш вірогідно, що зображення агнця відоме на дукачі, що походить від німецької релігійної медалі, а на останніх воно належить до числа дуже частих сюжетів.

Розглядувана назва, що є результатом контактів України з католицьким світом, дає можливість віднести виникнення її до часів польського панування на Україні. До «ягнусків» можна зарахувати дукачі, у яких до банта замість медальйона підвішено сердечко — відбиття культу «святого серця». Можливо, що саме серцевидні прикраси свого часу переважно і дістали назву «ягнусок». На одному з дукачів-сердечок вигравировано літери ISX — графічний символ Христа-візволителя, а на одній іконі, що зберігалася в Музеї українського мистецтва в Харкові, було зображене як підвіску серцевидний предмет з фігуркою агнця на п'яному⁷³.

У живій українській мові початку ХХ ст. поряд з назвою «дукач» («дукат») зустрічалася ще одна — «личман» («личбан»), у ряді випадків у тих самих місцевостях, де постійно вживалася і перша. Звідси випливає, що був час, коли існуvalа потреба в обох назвах.

В описі ризниці Новгород-Сіверського монастиря (1714 р.) назва «личман» стосується двох золотих предметів, що висіли на іконі.

Описи Музею етнографії народів СРСР, що фіксують місцеву термінологію, відзначають назву «личман» у багатьох пунктах північної Чернігівщині, де вона застосовувалася до простих литих дукачів без бантів і позолоти. Назва «личман» як синонім «дукача» на Харківщині підтверджується повідомленням А. А. Левенстіма⁷⁴. В альбомі «Живописная Украина» до рисунка І. І. Соколова, зробленого в с. Вереміївці Полтавської губернії, додано пояснення: «На шее коралі, образки, личманы — медали, которые еще попадаются». На рисунку — круглий предмет підвішено до намиста, що охоплює шию⁷⁵.

Словник «Основы» називає личманом «медальон, носимый в манисте как украшение»⁷⁶. Таким чином, личман — це будь-яка монетка або іконка, що входить до складу намиста, отже, до дуката з бантом цю назву відносити не можна. Але «Словарь украинского языка» дає більш широке визначення: личман — це «жетон, крупное металлическое украшение, носимое женщинами на шее»⁷⁷. Визначення «жетон» не суперечить наведеному вище: жетоном може бути названа будь-яка бляшка, що входить до складу намиста. Однак друге визначення, безперечно, має на увазі дукач.

У «Каталоге українських древностей В. В. Тарновского» всі дукачі, включаючи і дукат К. Розумовського, називаються личманами, а в Ніжині, хоч після і віддала перевагу назві дукач, абсолютно у тому самому розумінні проживали і назву личман. У каталогі виставки XIV археологічного з'їзду в Чернігові, на якій було представлено багато місцевих пам'яток, ми зустрічаемо обидві назви стосовно до предметів, що походять з Чернігівської губернії, а в одному випадку навіть з одного його самого села, причому назва личман кожного разу спеціально пояснюється («нашейное украшение», «медаль, как шейное украшение»), тоді як іконографія більш докладно описаних дукачів не лише сумніву, що йдеться про типові для Чернігівщини дукачі з бантами, які носили на стріцці, а не на намисті⁷⁸. Деякі з них свого часу авторові навіть довелося бачити⁷⁹. У каталогі виставки чернігівського з'їзду дукачами названо і одинадцять воронезьких дукачів — «панагайок», дуже характерних за типом, з бантами⁸⁰. Таким чином, наведене роз'яснення терміна «личман» має на увазі тільки дукачі-«медали», тобто літі дукачі без бантів, добре відомі на північній Чернігівщині. Їх носили на ший підвішеними до намиста.

Інші чернігівські видання вживають тільки назву «дукач», маючи на увазі дукачі обох видів — з бантами і без них. В одному описі, судячи з сюжетом, — три дукачі з бантами і два без бантів⁸¹, в іншому названо дукачі тів, — три дукачі з бантами и иконок, носившихся жінками на з «мотылями» і кілька «дукачей и иконок»⁸². Однак саме термінологія Чернігівщини дає підставу думати, що в корінному значенні личман — це дукач, подібний до іконки або до монети, без банта. Саме в цьому, чернігівському, значенні («небольшая иконка, надеваемая на шею») виніс його до другого видання «Толкового словаря» В. Даль⁸³ на підставі доповнень Ф. Наумова⁸⁴.

Тут доречно вказати, що в значенні, яке нас цікавить, назва личман майже не зустрічається в актовій мові XVII—XVIII ст. Українське панство не знало личмана-прикраси: у нього були дукати, ягнуски, але не личмани. А все-таки неправий В. А. Шугаєвський, який вважав назву личман пізньшим словотвором⁸⁵.

В особливому і небезінтересному для нас значенні ми зустрічаємо стародавнє слово «личман» («личбан») в документах початку і середини XVIII ст. Самийло Величко у своєму літопису записав повір'я, що ходило на Україні, про причину невдачі Кримського походу 1687 р. Такою причиною вважали хабар, одержаний В. Голіциним від кримського хана, який «прислав будто ему подарунку шесть бочалков червоних золотих, которые по концах бочалок были фальшивими червоними, то есть личманами, а тилько оцінити анекдотичну сторону цієї розповіді, читачі праці Величка повинні були добре уявляти собі, що таке личмани»⁸⁶. Щоб наповнити більш фальшивими червоними, то есть личманами, а тилько оцінити анекдотичну сторону цієї розповіді, читачі праці Величка повинні були добре уявляти собі, що таке личмани.

Ще одна загадка про личмани-жетони належить до 1755—1757 рр. Вона міститься в показаннях арештованого гайдамаки про пограбування обозу грецьких купців і дільбу здобичі: «...а всего было по расчету атаманскому

100 рублев, да после того гайдамаки... две бумажки, как бы червонци привнесли, то он атаман взял оные и объявил якобы «личмани» и оных в подел не представил»⁸⁷.

Російський чиновник, який складав протокол допиту, виділив незнайоме слово «личмани» лапками, що й не дивно. Личмани були відомі і в Росії, тільки під зовсім іншою назвою. Примітка видавця документа правильно роз'яснює слово «личмани» — «медные для игры в карты жетоны, или «личнаци»⁸⁸.

Таким чином, слово «личман» досить давно увійшло в українську мову у своєму первісному значенні — жетон. Мабуть, його треба віднести до часів владицтва польського панства на Україні.

Словник Даля реєструє слово личман на Курщині в значенні — шеляг (Rechenpfennig)⁸⁹, тобто металевий жетон. Польські словники знають стародавнє слово Liczbon, Liczban, Liczman в конкретному значенні — лічильна марка, марка для карточної гри, «металевий кружок з вибитими на площині його різними видами»; в переносному значенні — не справжня, фальшивана монета⁹⁰.

Польща, як і майже вся Західна Європа, у розвитку прикладної арифметики пройшла через стадію наочного числення за допомогою лічильних жетонів, що служили для виразу чисел та арифметичних дій з ними⁹¹. Розквіт цієї системи числення припадає на XVI—XVII ст. Всій Європі поставав призначений спеціально для цього дешеві жетони на золотистій латуні (Rechenpfennig) Нюрнберг, де було створено надзвичайно багатий асортимент їх, оскільки фабриканти, прагнучи зробити свій товар найбільш привабливим, стежили за модними темами і поточними подіями і відбивали їх на своїх жетонах, які, проте, щодо розміру і фактури завжди зберігали схожість з золотою монетою.

Цілком природно було назвати нюрнберзький жетон у Польщі Liczban, так само як пімці назвали його Rechenpfennig, французи — comptoir, англійці — counter в одному й тому самому значенні — лічильник.

На кінець XVII ст. ця система числення починає всюди відмірати, і зрештою за «лічильними марками» лишилися тільки сліди їх колишнього арифметичного значення: у любителів карточної гри вони стали принадлежністю ломберного стола. Тим часом самі жетони — дешеві монетоподібні бляшки із золотистої латуні розміру дуката, з різноманітними зображеннями і написами — несподівано встигли дістати нове застосування: вони стали тепер предметом найширшого вивозу з Нюрнберга навіть за межі Європи як народні прикраси, дешевий замінник монет у намисті та вбранині. Археологічна карта Сибіру вицяткована знахідками жетонів XVII — початку XIX ст.⁹² Зображення Людовика XVI всього через кілька років після його страти з'явилося при сприянні російських купців на одязі або на бубні шамана в глибинах Сибіру. До кінця XVIII ст. або до початку XIX ст. відноситься цікава серія жетонів російської роботи такого самого призначення. Торгівля «шелегами» на Поволжі відмічається ще на початку XIX ст.⁹³

Зната пані. Альбом О. Шафонського.
Центральна наукова бібліотека Академії наук УРСР.

Знахідки проколотих рехенпфенігів численні на Поволжі, відзначені вони в Прибалтиці і Молдавії⁹⁴. Імовільно, це грошове «золото» у тих чи інших випадках замінювало червоні золоті. Треба відзначити, що «рехенпфеніги», які швидко втрачали свій бліск і перетворювалися на бридкі чорні бляшки, у нас тільки останнім часом привернули до себе деяку увагу. У багатьох музеях їх можна виявити у «тилах» нумізматичних колекцій нерозпізнаними і невизначеними. На Україні вони особливо легко можуть губитися на фоні зовні схожої на них різної білонної монети. Цілій скарб жетонів виявлено у Полтаві в 1898 р.⁹⁵ Знахідки окремих жетонів відомі на Полтавщині, в Києві і на Мелітопольщині⁹⁶. Той факт, що серед товарів гречьких купців на Україні XVIII ст. були личмани, говорить сам за себе.

Побічне значення слова личман — подоба монети — тим легше могло сприяти утворенню української назви личман в тому значенні, яке дійшло до нас, що личмани-жетони і в давнину могли служити на Україні просто народними прикрасами, замінюючи золоті монети у намистах. Назва ця потім могла бути перенесена і на місцеві вироби — схожі на іконки медальйони, що служили для тієї самої мети.

Далі, в міру переходу дукачів складнішої форми у селянський побут (разом з власними назвами) відбувалося зближення понять, тим більш зрозуміле, що образотворчі елементи дукача (портрет цариці) у другій половині XVIII ст. переносяться в іконографію личмана — литого медальйона. Личман і дукач стали синонімами.

Нарешті, треба відзначити назву дукачів, що має чисто місцевий характер, в українського населення Воронежчини — «панагійки»⁹⁷. Наявні тільки на них пробірні клейма і дати, а також іконографічні моменти дають можливість точно датувати ці пізні дукачі, які дійсно дещо нагадують за формою панагію, не раніше ніж початком XIX ст. До цього, певно, і на Воронежчині вживали загальноукраїнські назви — дукачі або личмани. У наших музеях зустрічаються так звані артосні панагійки⁹⁸ — невеликі літі медальйони блюдцевидної форми із зображенням роз'яття на випуклому боці і трійці — на угнитому; вони бувають позолочені, з отворами або вушками. Імовільно, що панагійки і передали свою назву воронезьким дукачам.

Розглянуті вище документи XVII—XVIII ст. дають можливість чітко виділити серед різних прикрас дукати — медалевидні прикраси особливого роду. В окремих випадках дукатиами є вже не привозні монети або медалі, а вироби місцевих золотарів. Документи свідчать, що у XVII і XVIII ст. найбільше поширення дукати мали у побуті панівного класу України. Але в 70-х роках XVIII ст. ми зустрічаємо дукати і в чернігівської шинкарки, і в козачок, а датований дукач 1796 р. належить до найбільш скромних, і навряд чи його носила яка-небудь пані.

Про велике поширення дукатів у XVIII ст. серед різних шарів населення України свідчать ілюстрації до історичної праці О. І. Шафонського, на яких дукати зображені в числі прикрас і «знатних господж», і «посполи-

тих»⁹⁹ (див. кольорові вклейки). На деяких з цих рисунків можна розпізнати навіть вміщений на дукачах профільний жіночий портрет. Художник не зобразив при цьому жодного дукача з бантом чи з ланцюжком; деякі мають розетки на вушках. А взагалі цитовані вище документи до другої половини XVIII ст. не мають ніяких натяків на наявність бантів хочби у частини згадуваних дукачів. Можливо, що в більш ранній час бант був зовсім випадковою деталлю оформлення дукача і дістав помітне поширення не раніше кінця XVIII ст.

Сам стиль більшості видів бантів, що зустрічаються у великій кількості повторень, не суперечить такому датуванню. Можна зазначити, що дуже близькі за композицією до описаних вище бантів Полтавщини і Слобідської України «корзинки» були викарбувані як орнаментальні прикраси на основі срібного напрестольного хреста, що знаходився в Ніжинському музеї,— дару 1771 р. в одну з ніжинських церков від двох колишніх запорожців. Дещо старішою може здаватися більш важка композиція ніжинського банта. Надзвичайно близьку до нього форму має алмазна брошка, до якої була підвішена в осипаному камінням обідку золота медаль 30-х років XVIII ст. (зберігається в Ермітажі).

Взагалі перші українські банти до дукачів могли з'явитися навіть під впливом оформлення російських високих державних нагород першої половини XVIII ст. на зразок «государевих клейнодів» Шидловського — медалей, що підвішувалися до багато прикрашених коштовним камінням ажурних брошок¹⁰⁰.

У документах XVII і XVIII ст. дуже часто згадуються дукати з ланцюжками. Мабуть, ланцюжок і був спочатку найбільш звичайною принадлежністю дуката у панському побуті. Дукат Розумовського прикріплено до довгого ланцюжка трьома короткими, що сходилися в одному кільці. Бант і узвичаївся зрештою на цьому кільці, коли сам ланцюжок вийшов з ужитку. Ніжинський спосіб кріплення банта безпосередньо до медальйона, можливо, становить вже дальшу еволюцію прикраси, а найбільш прості літі личмани взагалі не піддаються модним впливам і зберігають первісний народний спосіб носіння — в намисті.

УКРАЇНСЬКІ
ЗОЛОТАРІ
XIX—
ПОЧАТКУ
XX ст.
ТА ІХ ТЕХНІКА

тих»⁹⁹ (див. кольорові вклейки розпізнати навіть вміщений). Художник не зобразив при цьому; деякі мають розетки на і до другої половини XVIII ст., хоч би у частини згадуваних бант був зовсім випадковою додатковою поширення не раніше кінця XIX. Сам стиль більшості видів бант повторень, не суперечить такої близькі за композицією до опису України «корзинки» були в основі срібного напрестольної музеї, — дару 1771 р. в одну з рожій. Дещо старішою може бути сучасна съїжда. Надзвичайно більшою була підвішена в середині 30-х років XVIII ст. (зберігається в Бахмутському музеї). Взагалі перші українські банти впливом оформлення російської моди XVIII ст. на зразок «господарів», що підвішувалися до багатьох брошок¹⁰⁰.

У документах XVII і XVIII століттях. Мабуть, ланцюжок і бант виступають у панському поясі довгого ланцюжка трьома коронами. Ніжинський спосіб кріпління, становить вже дальшій личмани взагалі не підданний народний спосіб носіння —

У Музей етнографії народів СРСР є зібрана переважно на Чернігівщині та Харківщині на початку минулого століття колекція золотарського інструменту. Документація цієї колекції свідчить про технологічну єдність золотарства, що відображається в єдності технічної термінології. Ніжинське золотарство на фоні цих матеріалів виступає як дуже типове.

Василь Семенович Москвичов, якому я найбільше зобов'язаний наведеними нижче відомостями про техніку золотарства, почав свою роботу з учнівства і вступу до Ніжинського срібллярського цеху підмайстром. Цеховим майстром був Василь Іванович Плаціндар, а замість підмайстра працювала з ним його сестра Катерина Іванівна, про що вона розповідала з гордістю.

У роки нашого знайомства В. С. Москвичов постійно займався слюсарною справою, а золотарство давно лишив через повну відсутність замовлень. Тому він без роздумів погодився пропонувати для Київського музею деякі інструменти, що збереглися у нього, в тому числі штампи, за допомогою яких виготовляв колись кружки для медальйонів та банти дукачів¹⁰¹. Із своїх однолітків Москвичов згадував золотаря Миколу Павловича Бабкіна. Один дукач роботи останнього був у Чернігівському музеї.

Мабуть, до виготовлення дукачів у Ніжині в XIX — на початку XX ст. був причетний і деякі з єврейських ремісників-ювелірів. Причайні тільки серед них був майстер, що вмів виготовляти штампи (він виготовив і штамп Москвичова).

Н. Коцюбинська, яка обстежила єврейське ювелірне ремесло Кам'янця-Подільського, дукачів серед їхніх виробів не згадує, що й не дивно, оскільки на Правобережжі вони, за всіма даними, поширення не мали¹⁰². Крім дукачів асортимент виробів ніжинських золотарів, що з початку минулого століття дедалі скорочувався, становили хрестики, обручки й персні, серги, «пугвиці» — срібні або позолочені порожнисті біконічні або круглі дуті

**УКРАЇНСЬКІ
ЗОЛОТАРИ
XIX —
ХХ ст.
ТА ЇХ ТЕХНІКА**

ки. На деякій відстані одна від одної їх розміщали на коралах, які піз-
лися у кілька разків.

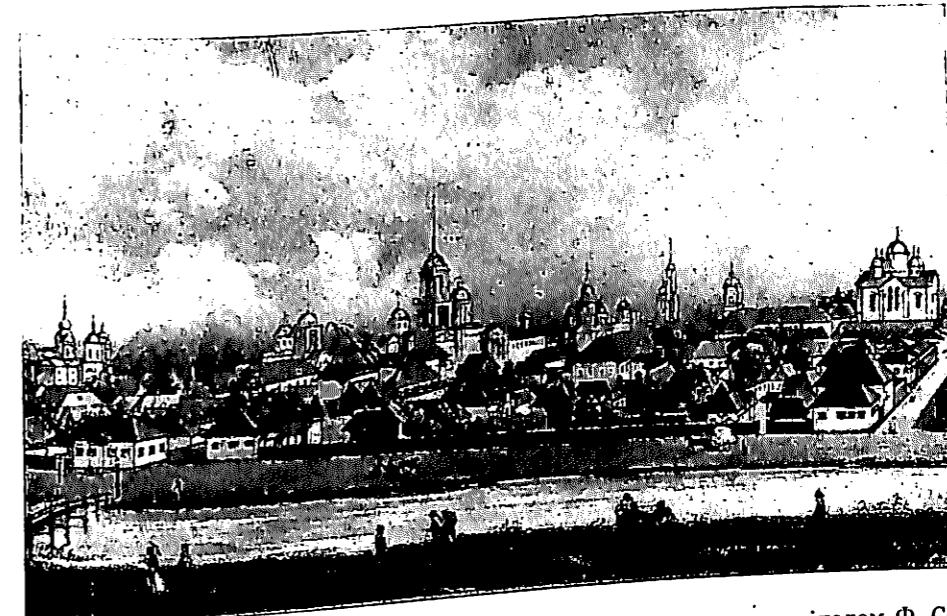
Вироблялися тоді вотивні підвіски до церковних ікон — невеликі і дуже тонкі прямокутні срібні бляшки із зображенням тієї чи іншої ураженої хворобою частини тіла. Підвіски виготовляли почасти на штампах, почасти вручну, а ім'я хворого «раба божого» наколювали шилом. Більші і прибуточковіші замовлення золотарям давали часом безпосередньо самі церкви — на ремонт і поновлення різного ветхого і потъмянілого церковного начиння. Давно припинилась більш складна робота для церкви: карбування шат та вінців для ікон. Це лишилося в минулому, коли не було великих і по-справжньому організованих фабрик-майстерень Києва, Петербурга і Москви та деяких спархіальних «підсобних підприємств». Про діяльність ніжинських золотарів у XVII—XIX ст. (приблизно до 60-х років) свідчило багато монументальних виробів, що прикрашали чи сленні церкви Ніжина: величезні оправи (шати) місцевих образів, панікарила, мідні царські врати та ін.¹⁰³ (рис. 12).

За словами В. С. Москвичова, дукачі у Ніжині не були ринковим товаром і виготовлялися, як правило, на замовлення. В селянсько-міщанську середовищі побутувало багато дукачів з різними зображеннями, і замовник міг ставити певні вимоги, віддаючи перевагу «цариці» або «благовіщенню» та ін. Золотарі брали такі замовлення, маючи на увазі використати свої штампи або ті, які можна було позичити у колег. На ринку продавалися тільки старі дукачі, що були вже в ужитку. Ніжинських (та і інших) дукачів, медальйони яких виконано у техніці вільного карбування, дійшло до нас небагато. Очевидно, це — продукція періоду занепаду ремесла, і виконана вона в майстернях, що зовсім не мали штампів. Зображені в такому разі звичайно найлегше — «цариця», на рідкість опасистих й потворних, немов з метою помститись за підлесливі портрети роботи придворних медальєрів, які вміло долали недоліки натури.

Наш огляд зручніше почати з техніки карбування без штампів, оскільки воно, не будучи характерним для виготовлення дукачів, все ж визначає виробництво в пілому.

Першим етапом роботи була підготовка металу — розковування його в лист. Це робили на ковадлі молотом-ручником з плоским фаном (файн — робоча поверхня молотка, нім. Fond¹⁰⁴). Потім вирізали ножицями кусок листа відповідних задуманому виробу розмірів та формату, доводячи його до потрібної тонкості. Цей процес називався дифуванням (нім. tiefen, vertiefen). Кружки для дукачів і вирізки для бантів звичайно доводилися до товщини приблизно 1 мм і менше.

При вільному карбуванні необхідно перенести на площину металу рисунок — контур майбутнього рельєфного зображення. При карбуванні за строго заданою композицією (наприклад, оправа ікони) треба зняти прорисовку. Золотарі користувалися прийомом, запозиченим в іконописців.

12. Місто Ніжин. Літографія середини XIX ст. П. Борреля за оригіналом Ф. Со-
ломовича (?).

Потрібні для майбутньої роботи контури обводились за допомогою пензлика солодкою водою з домішкою сажі. Приклавши і гарненько пртерпши папір, одержували на ньому прорисовку (у дзеркальному зображенні). Контур на папері наколювався голкою — так утворювався припорох. Наклавши припорох на тил оброблюваної поверхні, по всіх лініях наколу злегка простукували шматкою із зав'язаним у ній тертим вугіллям. Частинки вугілля, потрапляючи в проколи, лишали на поверхні легкий пунктирний рисунок, який потім наводили гострим знаряддям, таким, як щипці або кедлер (Kettler?) — зубчасте коліщатко з рукояткою для накачування пунктиру. Такий пунктир і зберігся на деяких бантах.

інструменту. Вона застосовувалася в умовах розриву його поверхні. Кожного разу, коли треба було застосовувати смольник, його поверхню розм'якшували. Для цього поміщали над ним залізний лист з вугіллям, що горіло. Розігріта маса, застигаючи, міцно прихвачувала виріб, заповнюючи всі нерівності. Дифована пластинка ще не годилася в діло. Піддавання

ний обробці ударами, метал втрачав пластичність, і щоб повернути її, потрібне було пожигання, тобто відпаливання металу на вогні. Поки пластина ставала готовим виробом, її доводилося відпаливати кілька разів; якщо цим нехтували, то на майже готовій речі при обробці могла утворитися тріщина.

Ручне карбування велося за допомогою набору інструментів — чеканів, або пульцинів (нім. Punzen) — металевих штоків різного розміру і перерізу та з різним характером робочого кінця — круглим, кутастим та ін. Держачі однією рукою наставлений на оброблюване місце пунсон, майстер ударяв молотком по другому його кінцю. При високому рельєфі виробу його вибивання (зі зворотного боку) вели у кілька прийомів, ніби нарощуючи рельєф шарами; при цьому користувалися і безпосередньо молотком з круглим фаном. В міру наближення роботи по вибиванню рельєфу до кінця застосовувалися більш тонкі карбівки, молоток (для пунсонів) теж замінювався легшим.

Коли рельєф, на думку майстра, був досить вироблений, пластину знімали зі смольника, відпаливали і знову укладали на розігрітий смольник, цього разу вгору лицьовим боком, так, щоб смоляна маса заповнила всі нерівності, які утворилися на зворотному боці виробу; якщо рельєф дуже високий, його просто наповнювали смолою зі зворотного боку. Потім за допомогою тих самих карбівок велася осадка рельєфу, тобто доведення контура рельєфу до потрібного ступеня чіткості, й обробка граней, рамок, складок та ін. Практично виріб перевертався під час його виготовлення кілька разів.

Остаточну обробку поверхні виробу вели багатьма інструментами — різцями (шпіцегель — нім. Spitzstichel, бовщицігель — Boltstichel, Bohlstichel, стехель — Stechel), різними фігурними карбівками — штампиками та ін. Наносилася штриховка, сітки, пунктир, ряди бугорків — пукликів. Мат наводився матівкою (нім Mattierer), і, нарешті, полірувалися поверхні, що залишалися гладкими, для чого служив поліріз, або полярезин (нім. Polireisen) — інструмент, що складається із вставленого в рукоятку відшлифованого агата. Якщо виріб золотився (повністю або частково), матування і полірування провадилося після цього.

В. С. Москвичов дуже пишався з того, що він перший серед ніжинських золотарів запровадив гальванічне золочення: гальванопластика прийшла до його майстерні більш ніж півстоліття після її винаходу (в 1837 р.). Від гальванопластичного апарату за нашого знайомства у нього збереглася тільки вкладна ванночка, зроблена з натягнутого на дерев'яну рамку бичого пузиря. Вона дісталася симпатичну назву — кораблик.

До гальванопластики Москвичов, як і всі його колеги, користувався тільки способом золочення через вогонь. Поверхню предмета перед нанесенням позолоти старанно очищали від залишків смоляного нагару і проправлювали царською водкою (суміш азотної і соляної кислот у спів-

відношенні 1 : 3). Золото у кількості, необхідній для покриття поверхні, розчинялося у «живому сріблі» — ртуті. Золота в'язка маса — амальгама — за допомогою мініатюрної ложечки наносилася на поверхню виробу і рівномірно розподілялася по ній красбром, або красбістом (нім. Kratzbeere, Kratzer, Kratzbürste) — щіточкою (пензиком), зробленою з тонких мідних дротиків. У заглибленнях і нерівностях амальгама розрівнювалася спеціальним мідним шилом — патрагелем (?).

Покритий золотою амальгамою предмет піддавався рівномірному прогріванню над листом з вугіллям. При цьому ртуть випаровувалася, а золото найтоншим шаром вкривало підготовлену травленням поверхню. Якщо виявлялось, що золото в якомусь місці не вкрило всієї поверхні, на нього випарів ртуті, пропрівання провадилось на протязі, наприклад, у сінях, при відчиненіх дверях.

Золочення «через вогонь» створює надзвичайно міцне покриття, оскільки ртуть, що є у амальгамі, сразу ж починає розчиняти і поверхню предмета, який золотиться; тому, коли ртуть випаровується при нагріванні, найтонший шар золота намертво зв'язується з металом виробу.

Описані технічні прийоми застосовувалися і при виготовленні дукачів (частково або повністю), якщо у розпорядженні майстра не було штампа. Але основну масу ніжинських дукачів, як і інших, що складалися з двох кружків, виготовлено способом штампування, і штамп був найважливішим і найдорожчим знаряддям; за словами старого майстра, вирізування нового штампа перед першою світовою війною обходилося у 30 крб.

Щодо бантів, то ряд ніжинських дукачів із звичайними штампованими на двох кружках медальонами має банти, виконані у техніці вільного карбування. У цьому легко переконатися, звернувшись увагу на збережені карбування на їх зворотному боці пунктирний накол, яким керувався карбувальник. До бантів техніку штампування було застосовано не одразу.

Штамп (нім. Stanze, Stampfe) В. С. Москвичова являв собою залізний прямокутний брускок. На обох його протилежніх широких боках були врізані вглиб зображення для обох боків медальона, а на одній з бокових граней бруска — форма для банта. Однак, зазначав Москвичов, бували штампи і циліндричні, із зображенням на обох зразах. Місця для банта на них не було. Нижче ми повернемося до питання про більш ранні штампи українських золотарів.

За словами В. С. Москвичова, дукачі виготовлялись із міді. Проте частина старих типових ніжинських дукачів з бантами зроблена із срібла і оправлена в шнурочок, сплетений із срібного дроту. Перехід до дешевих матеріалів, крім чисто економічних причин, міг бути викликаний і бажанням уникнути зайвого клопоту і затрат, зв'язаних з пробіруванням металу.

Для виготовлення дукача робили два вирізаних з листа металу кружки для медальона і вирізку, що відповідала за ширину і висоту бантів.

Після дифування і відпалювання виконувалось штампування. Кружок накладався на штамп і покривався свинцевою накладкою; остання, деформуючись під ударами молотка із закругленим фаном, втискує поверхню мідної пластиинки в усі заглиблення штампа, і вона дістає випукле зображення того, що вирізане вглиб на штампі. Відпалені кружки потім проходили осадку і остаточну обробку різцями та пунсонами на смольнику. Так само штампувався і бант. Крім того, на ньому доводилось ще вирубувати невеликим зубильцем або вирізувати різцем метал у прорізах та обрізти кромку.

Два кружки після обробки складалися тильними боками; деякі золотарі, щоб потовщити медальйон, прокладали всередині ще один кружок; кружки з'єднувалися паянням. На деяких дукачах з «цирицею» можна виявити на одному з боків невеликий прокол для виходу повітря, що знаходилося між кружками і заважало паяти, якщо його не випускали. Вживана при паянні трубка для дуття називається фефка, файка (нім. Pfeife)¹⁰⁵. Щілину по лінії з'єдання кружків закриває обрамлення медальйона. Плетений шнурок, що служив для цієї мети, у Ніжині називався кренць, кранець (нім. Kranz). Як запевняв Москвичов, тонкий дріт золотарі виготовляли самі. Волочильну дошку вони називали цезен (нім. Ziehelsen). Шнурок припаювався по кромці медальйона, а його кінці змикалися над зображенням, стик їх покривав кляморок (нім. Klammer) — зігнута скобочкою штабка металу з розділеними на дві-три стрілки кінцями. На ніжинських дукачах кляморок прикріплювали двома за клепками — нютами (нім. Niete), отвори для яких свердлили дрилем (нім. Drill).

У деяких групах дукачів за обрамлення править дротяна або стрічкова пружинка; її накручують на навивальніку і, знявши з нього, припаюють. Іноді її напаюють не безпосередньо до медальйона, а до оправи у вигляді кільця з металевої штабки, що має з обох боків зубці. Зубці загинаються до медальйона і тримають його (цей прийом спостерігається на сумських і лебединських дукачах). На пружинку може бути накладена ще вірьовочка, сплетена з двох-трьох дротиків.

Бант обробляли і золотили тільки з одного боку; у Ніжині гілочки між стрічками звичайно оброблялися матівкою; на місцях перстину стрічок припаювались кастки (нім. Kasten, Kastchen) — гнізда для скелець, які закріплялись зубчиками, нарізаними по кромці. На тильному боці банта припаювалася скоба для затягування стрічки. Зворотні боки деяких банти вилуджені.

Після золочення і полірування (лощиння) дукач і бант у Ніжині з'єднувалися за допомогою кляморка, а в багатьох інших групах дукачів від колечка на тильному боці банта (або одного — трьох колечок на його нижньому краю) до медальйона протягувалися два або три ланцюжки, для закріплення яких на обідку медальйона припаювали сторч стільки ж колечок. Ланцюжки іноді складалися із з'єднаних колечками розеток; зрідка і

на простих кільчастих ланцюжках припаювали по кастки для скелець, а іноді скельця прикрашали навіть медальйон або його оправу. Техніка ліття дукачів у практиці українських золотарів була схарактеризована у досить поверховій і до того ж надто коротко викладений для публікації доповіді А. В. Покровського на XII археологічному з'їзді¹⁰⁶. Він ознайомився із золотарством Харківщини і розповів про ліття в глиняних формах з допомогою відтискування готового виробу, який бажали повторити. Так само побіжно розповіла про ліття О. П. Радакова, яка описала майстерню золотаря в російській слободі Новий Айдар на Старобільському повіті було робітниці. За словами Радакової, на весь Старобільський повіт були два золотарі, які поділили між собою «ринк збути». Вони торгували на ярмарках сережками, перснями, дукачами та ін. Золотарі робили намисто із срібних монет різної величини, з'єднуючи їх ланцюжками і прикрашаючи скельцями; але багато прикрас (можливо, в їх числі й дукачі) відливали у набитій глиною вилівниці, у якій випливала модель (одна або кілька)¹⁰⁷.

Щодо самих літих дукачів, то, як уже зазначалося, серед них виділяється велика група дуже однорідних за іконографічними й технічними ознаками дукачів (з Парасковою, з Богоматір'ю і деякі інші типи), які, певно, походять з якихось нечисленних майстерень, що виготовляли дукачі тільки у техніці ліття і зовсім не знали штампування на кружках. Можна думати, що ці майстерні мали досвід дрібного мідного ліття, мали постійні кам'яні форми (що не виключає, зрозуміло, і випадкового повторення їх дукачів в інших майстернях).

Більшість дукачів західноєвропейської іконографії, виконаних у техніці ліття, є, так би мовити, вторинними, і в багатьох випадках легко перевіднести, що модельлю для них послужила не сама медаль, а штампований дукач-повторення. Таким чином, якщо для значного числа типів дукачів ліття є випадковим і не характерним технічним прийомом, то для групи східно-православної іконографії він — основний і навіть єдиний.

У техніці ліття виготовлялися банти для деяких місцевих груп дукачів — воронезьких, курських, Слобідської України. Тут потреби у двобічній формі не було, бо тильний бік банта лишався гладким. Ліварні форми були або кам'яні, або глиняні.

Термінологія майстрів-ліварників не вивчена, і ми не маємо можливості зіставити її з розглянутою вище термінологією штампувальників. Не виключена можливість, що вона була наслідна слов'янськими термінами, подібно до того, як це відзначено Ф. К. Волковим щодо термінології ко-валського виробництва¹⁰⁸.

Розглянута вище «словесність» українських золотарів наслідна західно-європейською термінологією, що зовсім ігнорує національні основи ювелірного ремесла, яке існувало на Русі з давніх давен. Твердження Ф. К. Волкова про те, що золотарі України зберегли «в дуже демократизованому вигляді» техніку, занесену греками або східними на-

родами до Київської Русі¹⁰⁹, не обґрутоване в його узагальнюючій праці, не знаходить підтвердження і в розглянутому вище матеріалі. Навпаки, останній свідчить про відносно пізнє вторгнення в українське ремесло типово німецької техніки. Але вторгнення це було настільки інтенсивним, що майже начисто змело і технічну, і художню спадщину минулого. Тільки деякі елементи виробів — такі, як біконічні, іноді ажурні дутки-«шуввиці» — дають можливість назвати золотарів України спадкоємцями староруських майстрів. Не доводиться тішити себе такими технічними аналогіями, як виготовлення медальйонів «дутими», тобто порожністями, з двох окремих кружків. Самі вироби, виконані у цій техніці, своїм виглядом і написами свідчать про те, звідки вона прийшла. Навряд чи є необхідність шукати будь-яких впливів, здатних прищепити нову термінологію народному промислу в пізніші часи. Враховуючи, що в галузі, яка цікавить нас, пройнята німецькими основами термінологія охоплює не тільки інструментарій і процеси, а й відбилась навіть у назвах деталей виробів (кастик, кранц, кляморок), уявляється найбільш правильним відносити її до часів цехового ремесла міст України XV — початку XVII ст., коли воно було зв'язано з магдебурзьким правом.

**МИНУЛЕ
ЗОЛОТАРСЬКОГО
РЕМЕСЛА
НА ЛІВОБЕРЕЖНІЙ
УКРАЇНІ**

родами до Київської Руці, не знаходить підтвіпаки, останній свідчить ремесло типово німецьким, що майже начилого. Тільки деякі елементи-«пугвиці» — дають ємцями староруських мінічними аналогіями, як нистими, з двох окремих своїм виглядом і написами. Навряд чи є необхідніст нову термінологію народу в галузі, яка дікавить і охоплює не тільки інструктах деталей виробів (касивільним відносити її дочатку XVII ст., коли воє

Особливістю розвитку ремесла періоду найбільшої активності цехової організації є дріб'язкова опіка і регламентація виробництва, з якими неминуче пов'язана і термінологічна номенклатура. У цехової організації України і Польщі були незаперечні зразки в особі ремісничих, в тому числі і ювелірних, цехів німецьких вільніх міст, Саксонії, Польщі та Чехії. На жаль, немає можливості порівняти розглянуту вище термінологію з термінологією старопольських золотарів. Але у різоті вони не можуть не мати спільних основ у міншому міського ремесла Польсько-Литовської держави, яка включала до свого складу і значну частину України. Міста останньої були опорними пунктами польських властей, і місцеве ремесло, поставлене магдебурзьким правом в умови, схожі з умовами розвитку ремесла Польщі, розвивалось схожими шляхами.

Керівний принцип цехової організації ремесла — захист від конкуренції. Поза цехом — боротьба з «партачами», які не входять у цех; всередині — обмеження учнівства, максимальне утруднення доступу до цеху (стаж, випробування майстерності, високий вступний внесок); ревне стеження одного за одним; побоювання всякого технічного прогресу, здатного змінити обстановку на ринку. Регламентація виробничого процесу, створюючи, з одного боку, гарантію певної якості продукції, з другого — повинна була обмежити виробничу ініціативу окремих членів цеху. І це найбільшою мірою сприяло розвиткові зовнішньої сторони цехових організацій — свого роду цехового ритуалу¹¹⁰. У XIX ст. ця сторона явно превалювала над всіма іншими.

Досить порівняти віддалені століттям описи цехових похорон з несенням перед труною цехового майстра присланіх на знак співчуття всіма іншими цехами «мар» (носилок) з траурними покривалами на «поклітах» та цехових корогв¹¹¹, щоб переконатися, наскільки живучими були цехові звичаї напередодні скасування цехів.

МИНУЛЕ ЗОЛОТАРСЬКОГО РЕМЕСЛА НА ЛІВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ

Після офіційного скасування в 1902 р. деякі цехи, що спиралися на уціліле виробництво (гончарне, чинбарне, ковальське), зберегли частку чисто пережиткових залишків організації, які стосувалися вже тільки церковних або громадських справ колишніх членів цехів. Але існування багатьох цехів фактично припинилося ще раніше — у зв'язку із зацепадом їх виробництва.

Збереження старого цехового ладу ремесла після визволення Лівобережної України від влади польських панів сприяло збереженню традиційної техніки разом з її термінологією не тільки в галузі золотарства. Багато українських ремесел XVII ст. так само наслідуючи піменецькою термінологією, зокрема будівельна справа, обробка металу, різьба по дереву та ін.

Заслуговує на увагу, що єврейське ювелірне ремесло включилося в ювелірне виробництво на Україні, маючи приблизно той самий термінологічний словник, що й українське золотарство. Н. Коцюбинська, ознайомившись з останніми кам'янець-подільськими єврейськими золотарями, наводить їх окремі виробничі терміни¹¹². Деякі з них трохи видозмінені (напр. пімсин (евр.) — пунсон (укр.) і лише окремі, мабуть, походять від староєврейської мови (тафмар — молоток)¹¹³. А в основному це та сама німецька термінологія, винесена з майстерень Польщі та Правобережної і Західної України¹¹⁴. Підозрівати в єврейських золотарях перенощиків німецької технології і термінології в українське золотарство не доводиться; історичних умов для цього не було.

Крім найбільш поширених термінів «золотар» («золотарство») в документах зустрічається «злотник» («злотництво») і, нарешті, «серебренік» («срібництво»). У XVIII—XIX ст. обидва поняття — золотарство і срібларство — практично стосуються того самого ремесла. У давніші часи такий вузький поділ професій за родом основного матеріалу був можливий, але в період, що нас цікавить, він не існував. Золотарі здавна працювали і над золотом, і над сріблом, і над міддю як над вихідною сировиною для своїх художніх виробів. З чисто виробничого боку обидві назви по суті не відрізняються і не вступають в якусь суперечність, бо обидві мають на увазі одну і ту саму професію. Вирази «серебренік», «срібництво» походять від того основного, найважливішого матеріалу, на обробці якого базується все виробництво, тоді як «золотар», «золотарство» передбачають вже не стільки роботу із золотом як основним матеріалом, скільки операцію золочення — дуже важливу, що в більшості випадків завершує виробничий процес.

Безпосередніше стосуються золота як матеріалу вирази «злотник», «злотництво», збережені більше актовим матеріалом, ніж народною мовою. Остання надає перевагу «золотареві» і «золотарству». У XVIII і XIX століттях вирази «серебреник», «срібництво» зустрічаються переважно під впливом російської термінології у офіційних документах, переписних даних, назвах ремісничих цехів та ін., оскільки в російській мові значенню українського

їського виразу «золотар» і відповідає найбільш точно вираз «серебряник». Розгляд топографії дукачів, окресливши загальні межі їх поширення, водночас дав можливість намітити і локальні групи, що визначаються сумою техніко-стилістичних ознак. На жаль, ступінь вивчення нашого матеріалу, з одного боку, і історії українського золотарства як галузі художнього ремесла — з другого, тільки в дуже рідких випадках дає можливість прив'язати ті чи інші види дукачів до точно визначених виробничих центрів України. Тому доводиться розглядати окрім місцеві групи дукачів та історико-топографічні відомості про українське золотарство, майже не мати дачі обох видів.

маючи можливості точно поєднати дані обох видів. Значна частина дукачів, що дійшли до нас, є виробами українських цехових майстрів-золотарів. Зародження інституту ремісничих цехів на Україні, на думку їх дослідника П. В. Клименка, бере початок у XIV, якщо не у XIII ст.¹¹⁵ Зазнавши значних змін разом зі зміною міського права України, цехи продовжували існувати на Україні протягом всього XIX ст. на основі вже загальнодержавного «Статуту про цехи» 1799 р. Відповідно до цього «Статуту» в першій половині XIX ст. цехову організацію дістали і єврейські ремісники (у тому числі й досить численні ювеліри-золотарі), що з'явилися на Україні почасти у складі спеціалізованих, почасти — збірних єврейських цехів¹¹⁶. «Статут про цехи» для російського ремесла був епізодом адміністративного порядку, що не залишив великого сліду в історії виробництва, тоді як на Україні він був «но-
жкою, яка превнього вмісту.

вим міхом» для дуже древнього вмісту. Золотарських (срібллярських) цехів у власному розумінні цього слова на Україні було небагато. Вони могли скластися тільки у великих виробничих центрах; майстри-одиночки повинні були приписуватися до яких-небудь інших цехів або ж разом з такими самими одиночками інших професій створювати збірний цех. У ряді випадків малосильні цехи, інкорпоровані великими, поступово всередині останніх організаційно настільки роздокремлювалися, що фактично ставали самостійними цехами навіть раніше, ніж це оформлялося юридично. Золотарські цехи повсюдно на Україні, в тому числі навіть в такому старому центрі, як Львів, діставали землю під своє використання, ніж інші¹¹⁷.

самостійність пізніше, ніж інші». Окреслена вище топографія дукачів виключає потребу звертатися до історії золотарських центрів, що існували на Правобережжі і в Західній Україні. Свого часу дукати, мабуть, були досить поширені і там, але історичний розвиток Правобережжя проходив так, що народний побут не перейняв традиції носіння дукачів з панського побуту; тому ми і не маємо матеріалу для створення цілісного уявлення про дукачі Правобережжя. Мабуть, найбільше розвинулось золотарство в Києві, з його численними храмами, які значною мірою забезпечували золотарів замовленнями, але про нього збереглися тільки окремі відомості.

В. Антонович без посилання на джерело твердить, що в документах XV ст. серед київських цехових ремісників згадуються золотарі, що слав-

вилися своїми виробами на Русі і в Литві¹¹⁸. Київські золотарі (певно, як самостійна цехова організація) згадані на першому місці у грамоті великого князя Олександра 1503 р. і знову в 1518 і 1544 р.¹¹⁹ Однак після 1648 р. золотарський цех не згадується до кінця XVIII ст. навіть у найдокладніших переліках інших київських цехів¹²⁰.

П. В. Клименко побіжно зазначає, що у другій половині XVIII ст. київські сріблярі входили до бондарського цеху¹²¹; однак М. Караківський твердить (без посилення на певне джерело), що в 1773 р. у числі 15 київських цехів був і «золотарницький»¹²². Таку розбіжність можна пояснити саме тим, що фактично самостійна організація золотарів юридично входила у склад іншого цеху. В дослідженні К. Лазаревської, присвяченому київським цехам другої половини XVII — початку XIX ст., золотарського цеху не згадано, але при цьому підкреслено існування, з одного боку, основних, офіціально визнаних цехів і, з другого — організаційно підпорядкованих ним, але певною мірою відособлених цехів¹²³. У числі останніх, очевидно, був і золотарський.

Київський сріблярський цех, очевидно, як ще не зовсім самостійна організація, згадується в 1807 р.¹²⁴ Але деякі аналогії дають можливість здогадно визнати роком офіційного заснування цілком самостійного золотарського цеху в Києві 1820 рік, оскільки ця дата стоїть на печатці цеху, що збереглася. Напис на ній «Печать цеха серебряного и золотого 1820 го» обведена зображенням різних золотарських виробів¹²⁵; так само використовувана до 1902 р. печатка ніжинського золотарського цеху зберегла дату його заснування — 1786 рік.

На жаль, ми, як уже зазначалося, не маємо ніяких даних про виробництво дукачів у Києві, хоч є всі підстави вважати, що воно там існувало. Можна зазначити лише, що Ф. К. Волков, говорячи про збережені в XIX ст. найвизначніші центри золотарського виробництва, що обслуговувало селянський добут, називає в числі їх Київ¹²⁶.

На Чернігівщині у XVII—XVIII ст. Ніжин був найбільшим центром ювелірного ремісничого виробництва і займав одне з перших місць на Україні.

Найраніша згадка про ніжинських цехових золотарів міститься в записній книзі ніжинського ковальського цеху, яка починається записом 1634 р. Золотарі входили до цього цеху¹²⁷.

Можливо, що названий у записі 1698 р. «слюсарем» ніжинський житель Василь Воєводський, у якого була куплена срібна корона для ікони бого-матері у Бурківську церкву¹²⁸, був золотарем.

Ніжинського золотаря початку XVIII ст., що робив алмазні речі для чернігівського полковника П. Полуботка, згадано в описі конфіскованого в 1724 р. майна останнього. У золотаря відібрали замовлені Полуботком «две позлини золотых слиток да два червоные»¹²⁹.

«две петлицы золотых, золота дельного слиток, да два червонные». У складеному Шафонським між 1783 і 1786 р. описі Чернігівського намісництва, яке включало і частину Полтавщини, у Ніжній відзначено вісім

«серебренников і золотих дел мастеров»¹³⁰. Якщо врахувати учнів і підмайстрів, числа яких Шафонський не вказав, можна думати, що тоді ювелірною справою в Ніжині було зайнято до двох десятків чоловік. Єдиний по Чернігівщині спібллярський цех був заснований у Ніжині в рік 1750 і не згадує його.

ний на Чернігівщині сріблястий закінчення праці Шафонського, тому останній і не згадує його. Дату заснування цеху та імена кількох золотарів зберіг срібний позолочений «значик»¹³¹ цього цеху, що зберігається в Чернігівському музеї (рис. 13). Його зроблено у формі прапора з двома косицями, прикрашено металевими підвісками, схожими на китички або дзвіночки, і з овального ним півмісяця з медальонами з обох боків. На одному з них накладними карбованими медальйонами з обох боків. На одному з них зображене святого, що відправляє службу, і годинник, стрілки якого показують IX. Написи «Приблійний оць нашъ андроникъ златарь александрийскаго» і «1786 года мця іюня 6 числа». На другому боці — зображення святого живописця (евангеліста Луки), який сидить біля мольберта, лівіше — рука, що тримає терези, і під ними посудина з двома ручками і ще якийсь невиразний предмет. Вздовж вузького боку прапора, який прилягав до деревка, на цьому боці є ще один напис: «сооружень: сей: значикъ: от управы: сребреннической: нежинской: за управного: старшины: Федора: стефанова: шнурчевского: и товарищай: его: петра: карсакевича: Ивана: паливоды: також и гласного: Иосифа: Конвъсарева: и всею управою: братию: коштомъ: и стараниемъ: ихъ: 1786: году: июня: 6: числа». На вільному полі медальйона зображені імператорський вензель. Він обрамлення¹³².

На вільному полі медаль новлювався у кожне нове царювання...
Виходячи з емблематики «значика», цех об'єднував крім золотарів «дез-гаристів» (годинникарів), а можливо, й живописців. Будь-яке з названих імен могло належати і представникам цих професій.
У Чернігівському музеї знаходяться ще дві реліквії ніжинського золотарського цеху — печатка з круговим написом («Печать управы сребре-нической нѣжинской» із зображенням знарядь виробництва і датою «1786 г.» внизу¹³³) і «цыха» — бронзова фігурука, схожа на товкачик або дзвоник з рукояткою. Передаючи її з рук в руки, члени цеху повідомляли один одного про наступні збори; останній з оповіщених приносив почмістера¹³⁴. — зберегли для нас нотатки покій-

її з собою і повертав цехмістеру¹³⁴. Кілька імен старих ніжинських золотарів зберегли для нас нотатки покійного В. І. Лесочевського, зроблені у 1920 р. На шаті однієї ікони у іконостасі Троїцької церкви був напис: «...окладъ здѣланъ... Пахомиемъ Витвецкимъ 1750 году»; там же на іконі трійці: «Сія шата от доброхотных дателейстроена в Троицкую Нѣжинскую церковь 1799 годадателемъ Антонъ Гребеножка»; на іконі п'ятидесятниці: «Сія Нѣжинский майстер тщаніемъ намѣстника Іерея Іоанна Милліевского, дѣлалъ майстер Кириловъ Мироновскій 1801 года». 13. «Значик» (мала корогва) під часового пеху 1787 р. Чернігівський музей

13. «Значок» (мала корогва) Ніжинського золотарського цеху 1787 р. Чернігівський музей.

А. М. Лазаревський навів відомості про ремісників ряду міст Новгород-Сіверського намісництва за даними опису 1781 р. Ні в Стародубі, ні в Новгороді-Сіверському, ні в Глухові, як і в менших за значенням містах (Борзна, Кролевець та ін.), срібларів він не називає¹³⁵. Однак у щоденнику М. Г. Ханенка, що стосується трохи ранішого часу, згадано двох стародубських золотарів — Івана Сергуна в 1741 р. та Андрія Золотаря в 1743 р.¹³⁶ та одного глухівського майстра на ім'я Матяш, що в 1742 р. на замовлення Ханенка робив напрестольний хрест¹³⁷. Цей самий золотар кілька разів згадується в записах Марковича за 1740, 1746 і 1755 рр. (в останньому записі названий Матяшенко, можливо, син і спадкоємець Матяша)¹³⁸. У 1759 р. згадується глухівський міщанин і житель Карл Кеппін, який робив панікадило з п'яти пудів срібла для церкви Запорізької Січі¹³⁹, а Ханенко трохи раніше згадує ще одного золотаря — іноземця І. Алберка¹⁴⁰.

У 30-х роках XVIII ст., незважаючи на всю суровість закону про вигнання з України євреїв, у Глухові працювали під заступництвом різних високопоставлених осіб два золотарі-євреї Д. Герсанович та Я. Носович¹⁴¹. Майстри-срібларі згадуються у скарзі чернігівських ремісників на самоуправство полковників, що належить до 1690 р.¹⁴² У другій половині XVIII ст. Шафонський крім ніжинських золотарів згадував двох майстрів з Чернігова¹⁴³. Вище згадувався у зв'язку із судовою справою 1768—1772 рр. чернігівський золотар на ім'я Федір, який виготовляв і золотив дукачі¹⁴⁴. Ф. В. Клименко побіжно згадав вивчені ним актові матеріали, що належать до березненського срібларства¹⁴⁵.

Дуже обмежені відомості про історію золотарства на Полтавщині. У Гадячі, який входив до складу Чернігівського намісництва, Шафонський згадав одного золотаря¹⁴⁶. У Прилуках протягом якогось часу працював починаючи з 1732 р. згаданий вище Давид Герсанович разом з ще одним золотарем-євреєм Михайлом Недільським¹⁴⁷. Очевидно, і у Прилуках було місцеве золотарство. Посередно, не прямо, воно згадується в одному прилуцькому документі 1749 р., а віддача в золочення полкової булави відзначена в 1761 р.¹⁴⁸ Ф. В. Клименко так само коротко згадав про миргородське золотарство¹⁴⁹.

За словами А. Терещенка, який описав цехові ремесла Полтави середини XIX ст., золотарством там займалися в основному євреї, а золотарського цеху не було¹⁵⁰. В інших містах Полтавщини (Миргород, Гадяч, Зіньків, Кобеляки) Терещенко золотарського ремесла зовсім не відзначає¹⁵¹.

Значно, хоч і не дуже рано, розвинулося золотарство на Слобідській Україні. У самому Харкові, де ремесло дістало цехову організацію за указом Олексія Михайловича 1671 р., золотарі чи срібларі ще не згадуються серед ремісничого населення у перепису 1732 р. На думку Д. І. Багалія, вони з'явилися в Харкові тільки десь у середині XVIII ст. Проте до цього часу відноситься ряд чудових виробів харківських золотарів, які зберігалися у храмах Харкова¹⁵², що дає підставу пересунути час виникнення

золотарських майстерень у Харкові до трохи ранішого періоду. За даними 1798 р., у Харкові було три майстри¹⁵³, а в 1836 р. вже існував цех срібларів з восьми майстрів-хазяїв, п'ята підмайстрів та дев'ять учнів. У середині 50-х років золотарів було 17¹⁵⁴. Ще на початку ХХ ст. у самому Харкові проживало кілька золотарів-ремісників, які виготовляли дукачі досить старого типу, що походять від оригіналу XVIII ст. Їх виготовляли зберігалися у Музеї Слобідської України. Там же був дукач роботи золотаря Ф. Дьякова з м. Змієва.

Крім Лебедині С. А. Тарапущенко називає Охтирку як місце золотарського виробництва¹⁵⁵. Можливо, що пам'ятками останнього є деякі дукачі із зображенням Охтирської ікони Богоматері, культ якої склався у 30-х роках XVIII ст. Враховуючи помітну своєрідність оформлення дукачів Сумського музею, можна вважати, що існували і місцеві сумські золотарі, які зберігали деякі традиції старого, панського золотарства.

Вище згадувались дослідження сільського золотарства, проведені на Харківщині напередодні XII археологічного з'їзду А. П. Покровським та О. П. Радаковою у с. Верхній Салтів і слободі Новий Айдар¹⁵⁶. Можна думати що там були сільські золотарі, попередники яких ніколи не предстають на інших замовниках, крім посполитих та бідного козацтва. Існування подібного ремесла у цьому районі у XVIII ст. цілком імовірне, хоч жодних відомостей про нього до нас не дійшло. Навряд чи можна думати, що міське «панське» цехове золотарство здатне було повністю обслуговувати естетичні потреби всіх класів.

Вказівкою на існування міського золотарського ремесла у Катеринославській губернії може бути справа про отримання священика с. Пологи П. Філіпова в 1807 р. «за пограбування у новомосковського міщанина Шабелкіна золотарських інструментів»¹⁵⁷.

Найбільшою ясністю щодо походження відзначається пізня група великих срібних воронезьких дукачів, бо на багатьох з них є пробірні клейма. Вони складаються з мініатюрного відтиску воронезького герба, дати та ініціалів. У тих випадках, коли є два відтиски різних ініціалів, один з них належить, певно, ремісничому старшині (іноді дати і однієї пари ініціалів немає), а коли є один, то він може бути лише «іменником» самого майстра.

За ініціалами і датами накарбувань воронезькі дукачі розподіляються так:

ПС	—	—	3 екз.	СШ	—	СШ	1 »
ПС	1841	—	1 "	ПС	1866	СШ	1 »
АП	—	—	1 "	ЗП	1876	СА	1 »
АП	1845	—	2 "	АШ	1877	СА	1 »
АШ	—	—	—	АШ	1879	—	1 »
АШ	1857	ВО	1 "	АШ	1879	—	1 »
ЯШ	1857	ВО	2 "	АШ	1880	СА	1 »
ЗП	—	—	—	ВШ	—	—	1 »
ЗП	1858	ВО	1 "				

Ініціали першої колонки можуть бути знаками майстра, а третьої — ресмінчих старшин. Таким чином, роботи майстра ПС датуються 1841 — 1861 рр., АП — 1845; ЯШ — 1857; АШ — 1857—1880 і ЗП — 1858—1866 рр. Так само датуються певними роками і знаки старшин. Серед них СЩ, мабуть, був золотарем.

Кілька срібних воронезьких дукачів, що не мають клейм, можна віднести і до більш раннього періоду, але в цілому всю групу треба віднести до XIX ст. Кілька недатованих дукачів не можуть бути старшими 1832 р., оскільки на них є почорнене зображення Митрофана Воронезького, відкриття мощей та канонізація якого відбулися 1832 р.¹⁵⁸ Є безперечно воронезькі дукачі більш скромного вигляду, ніж описані: звичайно мідні, без черні, з прорізними зображеннями, накладеними на кружок одностороннього дукача. Цілком імовірно, що на Воронежчині був не один центр виробництва «панагійок». Ми можемо назвати тільки слободу Бутурлинівку, що славилася своїми золотарями¹⁵⁹.

Б. Познанський у повідомленні на XII археологічному з'їзді розповів про збирання на вечорниці у воронезькій слободі Воронівці молоденької дочки коваля і згадав «срібний складний медальйон», який вона надівала¹⁶⁰. Певно, Познанському ж належить більш давня згадка про дукачі Воронежчини, на жаль, без будь-яких характеристик¹⁶¹.

Воронезькі дукачі у тому вигляді, у якому ми їх знаємо, являють собою безперечно пізнє явище, що розвинулось у простонародному, селянському і міщанському середовищі. Навряд чи вони могли пройти тут той повний шлях розвитку, який можна простежити на Чернігівщині, Полтавщині і почасті навіть на Слобідській Україні. Ми не знаємо, місце яких дукачів застутили «панагійки» XIX ст.; відомий тільки один зроблений з монети дукач, що походить з Воронежчини. Можна відзначити ще кілька панагійок, які явно повторюють дукач з охтирською богоматір'ю. Подібно до цього в іконографії панагійок поряд з композиціями, що склалися в XIX ст., частина сюжетів може походити від досить старих панських типів дукачів, які виникли на основі західноєвропейських медалей (панагійки з тайною вечерею, благовіщенням).

Розглянута топографія дукачів певною мірою відповідає наведеним тут неповним і часто випадковим відомостям про центри золотарського ремесла.

Своєрідним асортиментним списком золотарських виробів XVII — початку XVIII ст., призначених для церков, старшини та панства, є «похвальний вирш» «О золотарях» ченця Климентія, що починається словами: «Золотаря треба б ангелам ровняти, же может небесні сосуди зробляти». А. Ф. Клименко вважав, що діяльність Климентія припадає на 30—40-і роки XVIII ст.¹⁶², з чим не можна погодитись, якщо взяти до уваги найбільш чітко датуючий і найбільш конкретний за історичним змістом вірш Климентія «О оскудинях в сие время грошових». Живо зображена у вірші картина кризи грошового обігу «в сие время» і згадувані платіжні оди-

ни ці зовсім не характерні для 30—40-х років XVIII ст., коли російська монета широким потоком вливалась на Україну і особливості українсько-го грошового обігу були вже в минулому¹⁶³. Датування «мазепинськими временами», запропоноване П. Кулішем при першій публікації віршів Климентія, уявляється найбільш правильним.

Якщо не приймати всеріоз «царські сцептри», згадані Климентієм для більшої ваги, то до виробів тодішніх золотарів України безумовно можна віднести перелічені без особливого порядку «митри или патерицы», «вельможних гетьманов булави» і всякі військові «клейноты», «примпоты», «срібні пояси, євангельські бляхи (оправи), печатки, прикраси «властительських лісок» (посохів), «позлоочини з срібла кубки», церковні «річи пресольнії», прикрашені «каменями драгими», «паннам перстені златії, пристольнії», прикрашені «каменеми драгими», «остра» (мабуть — ольстра) для «кульбак» (сідел), для шабель і для піхов, «гузики», ножі, кадильниці, срібні ліхтарі і «лямпи», вінці, корони та «ручки» до ікон (мабуть, маються на увазі вотивні підвіски)¹⁶⁴.

«Що кольвеk на землі світ сей потребует, все то золотарь своим разумом готовет...»¹⁶⁵ Такий висновок цілком компенсує те, що поет не спинився докладно на жіночих «клейнотах» і не згадав дукатів, які найбільше цікавлять нас.

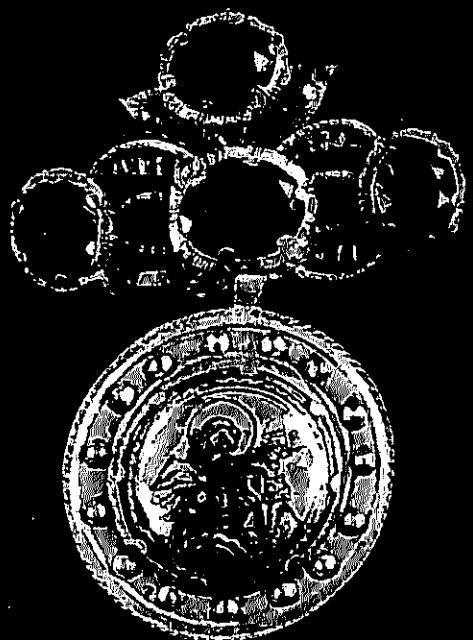
Українське міське золотарство XVI—XVII ст. виступає перед нами як мистецтво багатих, не зацікавлене або дуже мало зацікавлене в обслуговуванні естетичних потреб народних мас. Найперше, ще у XVIII — на початку XIX ст., відняли в українських золотарів маєткову і міську клієнтуру здатні стежити за всіма примхами панської моди ювелірні підприємства великих міст та ювелірний імпорт. Після цього золотарство як художнє явище надовго лишається під владою дуже консервативних смаків і вимог такого солідного і старого свого замовника, як церква. Шукаючи замовлень, золотарство намагається пристосуватися до селянського ринку і його попиту. Це почасті зумовлюється і тією обставиною, що багато старих центрів золотарства, які свого часу розвивалися як міські ринки і його постулатний рух у цьому напрямі і перета, у XIX ст. зовсім припиняють поступальний рух у цьому напрямі і творюються на сільські містечка або «заштатні міста». Золотарству кінця XVIII — початку XIX ст., яке звикло до певного кола виготовлюваних дукачів і зберегло відповідне устаткування, але втратило колишніх замовників, належить дуже велика роль у впровадженні в селянський побут України широкого кола повторень старих, панських дукачів, що походять від медалей XVII—XVIII ст.

Сама цехова організація, яка сковувала ремесло і привчила його до виробничих канонів, послабляла конкурентоздатність українського цехового золотарства і робила його безпорадним з настанням «нових часів». У другій половині XIX ст. воно було зовсім задавлене швидким розвитком напівфабричного виробництва церковних речей та більш високо організованим російським кустарним срібллярським промислом, що гнав на

Україну дешевий селянський товар — хрестики, образки, серги, перспі та ін.

«Зрада» з боку церкви нанесла золотарству останній і непоправний удар. Старомодному і неповоротному за своєю природою золотарському ремеслу лишалося розраховувати тільки на другорядні замовлення по ремонту і чистці церковної «благолішності» та на дрібні замовлення в маленьких сонячних містечках. Але й тут не обтяжене вантажем цехових традицій і порівняно молоде єврейське ремесло рішуче захоплює до своїх рук ринок української провінції, об'єднавши маленьку ювелірну справу з більш надійною професією годинникаря. Не відмовлялося воно і від селянського попиту, і від пропонування своїх послуг церкві. Ряди українських золотарів танули, іх ремесло відмидало, випереджаючи скасування цехів. Почавши своє існування як вид прикладного мистецтва, покликаного обслуговувати різносторонні потреби церкви та вищих класів суспільства України, золотарство у другій половині XIX ст. вже ледве животіло. У Ніжині на порозі XX ст. дукачі лишалися може найсоліднішим виробом в асортименті останніх золотарів, що опинилися перед фактам кризи збути.

Дещо інший, активніший характер, ніж ніжинське золотарство, має промисел старобільських сільських золотарів, описаний О. П. Радаковою. А втім і тут двох золотарів було досить, щоб обслугжити цілий повіт, торгуючи у розвіз заздалегідь виготовленим товаром. О. П. Радакова відзначає, що ці золотарі враховували місцевий попит, виготовляючи одні вироби для українських сіл, інші — для російських¹⁶⁶. Цілком можливо, що таке сільське золотарство, яке подекуди збереглося на Україні ще й на початку ХХ ст., являє собою явище, аж ніяк не зв'язане з міським цеховим ремеслом. Останньому в створенні асортименту дукачів належить основна роль.

**ІСТОРИЧНА
СИСТЕМАТИЗАЦІЯ
ДУКАТІВ-
ДУКАЧІВ**

**ІСТОРИЧНА
СИСТЕМАТИЗАЦІЯ
ДУКАТИВ-
ДУКАЧІВ**

Україну дешевий селянські та ін.

«Зрада» з боку церкви нанес Старомодному і неповоротном лишалося розраховувати тіль чистці церковної «благоліпно сонних містечках. Але й тут н рівняно молоде єврейське ре української провінції, об'єдн надійною професією годинник попиту, і від пропонування с тарів танули, їх ремесло відм Почавши своє існування як в слуговувати різносторонні по України, золотарство у другій У Ніжині на порозі ХХ ст. д бом в асортименті останніх зо збути.

Дещо інший, активніший характерисел старобільських сільські А втім і тут двох золотарів бу туючи у розвіз заздалегідь вип час, що ці золотарі враховува роби для українських сіл, інші таке сільське золотарство, яке початку ХХ ст., являє собою я вим ремеслом. Останньому в основна роль.

Залучаючи дані Лаврського скарбу 1898 р., ми маємо можливість дещо розширити групу медалей, що стали прототипами дукачів. Але основним джерелом її поповнення служать встановлені автором оригінали багатьох типів дукачів. Ураховуючи їх, а також і специфіку медалі, що має тираж, ми можемо говорити уже про значну масу західноєвропейських, а пізніше російських медалей, які приходили у панський побут на Україну в XVII—XVIII ст.

Саме те, що дукачі є повторенням відомих оригіналів, відкриває для нас чудову можливість систематизувати і класифікувати їх, додаючи хронологічну невизначеність, властиву кожному з них зокрема, і перетворює дукачі у дуже змістовні пам'ятки історії.

Датуючи іконографічні типи дукачів за оригіналами, об'єднуючи їх у певні групи і пов'язуючи останні з нечисленними дукачами — справжніми медалями, ми дістаємо можливість простежити загальну лінію розвитку дукачів у цілому — від золотих і срібних медалей роботи багатьох західноєвропейських медальєрів XVII ст., що довозилися з-за кордону, до дукачів XIX і ХХ ст., зроблених з монет і копійча них фабричних бляшок. Нас у даному разі цікавлять «дукати» певних періодів; тому основним є датування як медалей, що збереглися серед дукачів, так і оригіналів українських дукачів-реплік, хоч ці оригінали (як дукачі) до нас і не дійшли. Весь матеріал поданий далі відповідно до хронології оригіналів обох родів — в тій мірі, у якій її можна встановити; деякі припущення при цьому, звичайно, неминучі.

Більшість типів дукачів точно датується медалями-оригіналами; небагато дукачів, для яких прямих оригіналів установити не вдалося, припиняє за іконографією до певних традиційних типів. Численні дукачі роботи українських золотарів, описані нижче під тими чи іншими датами, часом дуже ранніми, займають свої місця тільки як *представники* тих чи інших медалей. Ми можемо дуже приблизно датувати окремі дукачі за ступенем збереження, за ха-

рактером знахідки та ін. Встановлений оригінал прив'язує до певної дати цілу групу, а кількість екземплярів, що дійшли до нас, певною мірою може свідчити про тривалість виробництва цих типів та їх побутування.

Лінія розвитку деяких типів, мабуть, обривається досить рано. Золотарське виробництво дукачів на кінець XIX ст. має не такий уже й великий запас сюжетів. Більшість їх губиться ще у XVIII ст. В усякому разі, враховуючи дати оригіналів, неважко скласти більш-менш правильне уявлення про асортимент дукачів і дукачів XVII — першої половини XVIII ст., другої половини XVIII ст. та дукачів XIX ст. і т. д.

За умов залучення досить широкого матеріалу пропонована історична систематизація дає можливість легко відокремити випадкові і безглузді з точки зору історичної значимості явища від явищ закономірних і таких, що піддаються витлумаченню на фоні подій давньої історії українського народу. Інтереси розвитку і поглиблення такої систематизації роблять дуже важливим завданням місцевих музеїв України пошуки дукачів, що лишилися ще у населення або випадково знайдені у землі, і збереження їх для науки.

Простежуючи еволюцію дукачів з глибини віків, дуже важливо не послаблювати пошуків джерел їх другої, народної лінії там, де дукачі постають перед нами передусім як пам'ятки мистецтва, що відповідало смакам і поняттям панівного класу українського суспільства XVII — першої половини XVIII ст. і лише у XVIII—XIX ст. «скотилося» до побуту селянського. Сама по собі народна група більш-менш чітко визначається поки що лише в порівнянно пізньому матеріалі — не раніше XVIII ст. — у повтореннях однієї російської медалі і головним чином у тому матеріалі, з яким ця медаль гібридизується.

Сама хронологія дукачів, зроблених з monet, — оскільки ми можемо спиратися на їх дати, — дає можливість розглядати цю групу дукачів після групи медалей і їх реплік, хоч частина цього матеріалу і датується початком XVIII ст. В основному це теж дукачі вже другої, народної групи. Останнє місце у класифікації, цілком природно, займають дукачі-сурогати кінця XIX і XX ст.

На відміну від «високої» художньої медалі, один з найважливіших канонів якої є розповідність, що постає із супідрядності сюжетів обох боків, дукачі інколи здатні ставити в тупик діловижнім поєднанням сталих схемих по собі сюжетів, абсолютно нічим не зв'язаних між собою. Сама техніка виготовлення, і, звичайно, передусім техніка штампування боків нарешті, полегшила відхід від сюжетної єдності медальйона. Не задумуючись над змістом або переосмислючи сюжети по-своєму, майстри створювали дукачі-гібриди, комбінуючи на свій смак штампи. Літі дукачі значно стійкіші щодо сюжетів різних боків навіть і тоді, коли те чи інше химерне винайдення встигло закріпитися у них під впливом провідної групи карбованіх і штампованих дукачів.

Групуючи дукачі за оригіналами, останні для деяких гібридних типів доводиться згадувати двічі, оскільки той чи інший бік уже описаної медалі може знову зустрітися у дукачі, який за сумою його ознак правильніше віднести до іншої групи.

Описуючи типи дукачів, обидва боки яких походять від встановлених оригіналів-медалей, зручніше почнати з характеристики оригіналу, що колись був дукатом, хоч у вигляді дука — і не дійшов до нас, відзначаючи далі ступінь його спрощення в дукачі. Такого самого порядку ми будемо дотримуватися і при описанні гібридних типів, подаючи спочатку опис основного (для даного розділу) оригіналу. Але в окремих випадках, і особливо у спірних, зручніше спочатку навести опис дукача, а потім звернутися до питання про оригінал.

Найбільшу кількість гібридних дукачів створено на основі погрудного жіночого портрета, що походить від одного медальйонного портрета Катерини II. На невеликій кількості дукачів безперечно можна розпізнати портрети Єлизавети Петрівни та Анни Іоаннівни. Однак є й дукачі з узагальненими портретами, при створенні яких застосовано, певно, ще й інші медалі, встановити які, виходячи тільки з іконографічних ознак, важко. Тому ми, не говорячи про оригінал, будемо називати тип зображення лише у тому разі, коли визначити його можна.

Західноєвропейські релігійно-побутові медалі XVII — початку XVIII ст. та їх українські репліки

Релігійні та релігійно-побутові медалі — один із слабо вивчених розділів західноєвропейського медальєрного мистецтва. Небагато досліджень, присвячених цьому питанню, або зачіпає його в плані вивчення творчості окремих майстрів, або звертається до окремих, локальних груп медалей, або висвітлює матеріал у богословсько-догматичному аспекті, зовсім не торкаючись питань мистецтва та історії побуту.

Релігійні медалі набули характеру цілком певної категорії пам'яток медальєрного мистецтва Середньої Європи у XVI ст. У XVI—XVII ст. вони дістали найбільше поширення та набули забарвлення побутовим елементом. Багато медальєрів германських держав, Саксонії, Польщі, Чехії, Угорщини віддали данину цьому родові медальєрного мистецтва, лишивши ряд творів великого художнього значення та безліч давно забутих «середніх» медалей¹⁶⁷.

Своєрідну групу становлять релігійно-побутові медалі амстердамської вірменської колонії XVII—XVIII ст., над якими працювали амстердамські майстри. Вони цікаві у тому відношенні, що в результаті постійних контактів між вірменськими колоніями Європи (Амстердам, Венеція, Львів) вони потрапляли до Львова. У колекції Ермітажу є датований 1810 р. цікавий екземпляр повторення вірменської весільної медалі, виконаної

у типовій для дукачів техніці: золота медаль змонтована з двох окремо викарбованих кружків. Є підстава вбачати в ній виріб львівського золотаря¹⁶⁸.

У XVIII ст. цей дуже важливий і актуальний для медальєрного мистецтва Західної Європи XVI—XVII ст. жанр дрібнішає, і релігійно-побутові медалі переходят до розряду другорядних виробів.

Досить велика кількість німецьких та польських релігійних медалей з явними слідами тривалого носіння знаходиться в ряді російських та українських старих нумізматичних збірок. Багато їх в колекції західноєвропейських медалей Ермітажу, що склалися з багатьох приватних колекцій; ряд інтересних екземплярів був у колекції Харківського університету¹⁶⁹. Тому цілком правомірне припущення, що деяка частина цих пам'яток була зібрана в межах старої Росії та переважно на Україні, де такі медалі могли правити за дукачі.

На відміну від меморіальних медалей релігійно-побутові медалі мали пряме, утилітарне призначення: їх носили як прикрасу на грудях, і безліч з них дійшла до нас, маючи явні ознаки такого вжитку. Часто вони мають вушко або слід від нього, оправлені в обідок, срібні, часто позолочені і в багатьох випадках більш-менш зношені й стерти. Деякі ранні унікальні медалі цього роду являють собою складні твори медальєрно-ювелірного мистецтва, що вдавалося до хитромудрих фактурних прийомів (монтажування зображення з окремих деталей, часткове золочення та ін.), частину медалей відливали, а потім доробляли різцями, багато які карбувалися, найчастіше із срібла, рідше — із золота.

Судячи з кола сюжетів, далеко не завжди можна чітко визначити конкретне призначення найстаріших релігійних медалей XVI ст. (часто вони мали дати виготовлення). Випуск деяких медалей можна зв'язати з різного роду стихійними лихами, воєнними знесогодами, епідеміями та ін., а загальний доброзичливий характер багатьох написів на медалях вказує на подарункове призначення.

На медалях, у супроводі відповідних написів, зображалися найрізноманітніші біблійні та євангельські композиції: створення Еви, гріхопадіння, вигнання з раю, жертвоприношення Авраама, видіння Іакова, Мойсей перед Купиною, історія Товії, заручення Анни, благовіщення, трійця, різдво (поклоніння волхвів або пастухів), пир у Кані Галлілейській, воскресіння та багато інших. Біблійні та євангельські сюжети нерідко протиставлялися на медалях з точки зору богословської логіки: Іона визволяється з черева кита і воскресіння, Самсон уносить ворота Гази і зішестя в пекло та ін.

Можна не сумніватися, що носіння медалей релігійного змісту зумовлювалося певним колом уявлень, які приписували цим медалям ті чи інші охоронні властивості. Деякі медалі, наприклад так звані георгсталери Чехії, дуже рано набули значення амулетів і дістали особливо великого поширення.

Наприкінці XVI і в XVII ст. у Західній Європі відбувається деяке звуження кола сюжетів чисто релігійних медалей і посилено розвивається медаль побутова, точніше визначається її «спеціалізація», у зв'язку з чим більш визначенням стає функціональне призначення кожного екземпляра. Медалі зв'язуються тепер головно з вузьким колом сімейних торжеств — хрещенням, конфірмацією, шлюбом. Найбільш визначений характер мають хрестильні та весільні медалі. Відомий ряд датованих XVI ст. врізаних написів на медалях — про хрещення хлопчиків і дівчаток¹⁷⁰. Основними канонічними сюжетами стають різдво, обрізання і хрещення Христа, благословення дітей. Згодом на зворотному боці таких медалей з'являються зображення побутового характеру.

Весільні медалі, мабуть під впливом парадних персональних медалей, що увіковічували шлюби коронованих осіб, найраніше втрачають релігійний зміст, і на них з'являються зображення пари, що стає до шлюбу, та різного роду емблеми — серце, ланцюжки із замками, пара голубків та ін. Звичайна річ, і в XVII ст. сімейна тематика не вичерпує сюжетів медалей релігійно-побутового змісту. З різних приводів випускалося велике число медалей релігійно-зичливого або моралістичного значення, зокрема, великий успіх мали медалі, присвячені темі Миру. Але на зміну релігійній тематиці у них поступово приходять звичні для світського мистецтва емблематичні зображення і відповідні написи.

Про велике поширення релігійно-побутових медалей і про сталій масовий попит на них свідчить те, що багато хто з медальєрів другої половини XVII ст. постійно повторював оригінали своїх попередників, не вносячи до них жодних змін, не кажучи вже про менш послідовні запозичення; так само відомий і повторний випуск тих чи інших медалей самими авторами.

Хрестильні, конфірмаційні та весільні медалі мали велике поширення у старій Польщі; тому вони посідали помітне місце серед польських медалей XIX ст.¹⁷¹, коли вони вже мали значення сувенірів, не призначенні для носіння. У цілому, як уже зазначалося, релігійно-побутова медаль у західноєвропейському медальєрному мистецтві XVIII ст. угасає і вироджується в ремісниче виробництво так званих прочанських медалей-іконок, що його як одну з прибуткових статей цілком прибирає до своїх рук церква. З ранньою групою таких медалей, так званих коронаток, ми зустрінемося далі.

У нас нема підстав твердити, що релігійні медалі в Західній Європі, зокрема в Польщі, протягом усього часу їх існування були поширені лише серед жіноцтва. В усякому разі окрім їх виді, зокрема георгсталери, очевидно, були переважно чоловічими охоронними амулетами — для мандрівників, мореплавців тощо, а на ряді польських хрестильних медалей XVII—XIX ст. вирізьблено чоловічі імена. Але в цілому релігійні художні медалі як коштовні прикраси — Kleinodien, — безсумнівно, і на Заході в XVII ст. вже належали лише до предметів жіночого вбрання.

Найраніші з дукатів і дукачів України (ранні як безпосередньо, оскільки використовувались самі іноземні медалі, так і опосередковано, тобто в українських реplіках) відносяться до кола релігійно- побутових медалей XVII, а почасти, можливо, й XVI ст., що виходили з майстерень багатьох першорядних, уславлених медальєрів, які працювали в Польщі та в Німеччині, зокрема в Гданську і Вроцлаві. Якщо ми зустрічаємо звичай носіння дукатів релігійного змісту на Україні в XVII ст., то вкорінення його в жіночий побут вищих верств українського суспільства,— беручи до уваги хронологічний склад самих пам'яток, що вивчаються,— можна віднести тільки до часів, коли Лівобережна Україна ще входила до складу Польської держави.

В середині XVII ст. звичай носіння дукатів був таким тривким, що великі сусільні зрушення періоду визвольної боротьби українського народу не тільки не ослабили його, а, навпаки, створили особливо сприятливі умови для розквіту його в жіночому побуті нового класу — військової старшини.

Мабуть, в збереженні звичаю і перенесенні його в побут старшини відіграла свою роль та частина неополяченої православної шляхти, що стала на бік Хмельницького. Розчинившись в середовищі старшини, вона сприяла виробленню та поширенню нового етикету. Найбільший інтерес з цього погляду становить Чернігівщина (де такої шляхти було найбільше), бо тут збереглися найчистіші форми панських дукачів. Створюваний церемоніал і вся обстановка гетьманського двору також мали готові зразки в минулому¹⁷².

Можливо, певна річ, що консервація звичаю йшла іншим шляхом, аж до перенесення його в нове середовище, так би мовити, напівпримусово, коли, як каже літописець, «женеви шляхецкіє становились женами козацкими»; але, звичайно, найбільшу роль у швидкому становленні панських звичаїв у середовищі військової старшини відіграв принцип, згідно з яким військово-адміністративні посади переходили у спадок,— принцип, що активно сприяв класовому протистоянню старшини рядовому козацтву й посполитим.

Західні медалі, судячи з власних дат деяких з них, продовжували приходити на Україну й після 1654 р.; однак виникнення й розквіт місцевого виробництва дукатів за класичними, звичними західноєвропейськими зразками і складання певного кола типів найяскравіших з художнього XVII ст.

Не можна не звернути уваги на цілком закономірну топографію звичаю носіння дукачів. Окреслені вище межі поширення найстаріших дукачів на території України фактично є кордонами Гетьманщини; звідси легко пояснити й те, що дукачі набагато слабше представлені на невеликій частині Правобережжя, і те, що в районах пізнішої колонізації так по-мітно згасає «панська» лінія дукача і він розвивається переважно в

формах, що склалися в XVIII і XIX ст. вже в селянському середовищі (дукачі з великих срібних монет).

Переконливим свідченням побутування західноєвропейських релігійних медалей на Україні у XVII ст. є наявність їх в скарбі Києво-Печерської лаври, що зберіг лаврську казну такою, якою вона була на початку XVIII ст.¹⁷³ Саме приховання цього величезного скарбу в 1717 р. з інсценізацією в наступному році пожежі, що нібито знищила все золото Лаври і зробила неможливим викопання вимог, поставлених Петром I перед церквою, відкриває перед нами цікаву сторінку історії України¹⁷⁴. Як відомо, «погорільцям» навіть удається видурити у царя грошову допомогу. Ми вже говорили про золоті привіски до ікон, згадані в опису Лаврської скарбниці 1554 р. Різноманітні коштовні приношення церковним святих володарів цих святынь¹⁷⁵. Звичайно, склад привісок систематично відрізнявся. Частина старіших дарів час від часу забиралася в казну поновлювався. Частина старіших дарів час від часу забиралася в казну й утилізувалася. Привіски монетного характеру — червоні золоті та золоті дукати — поверталися до стану грошей і витрачалися; немонетне золото срібло — вотивно-лікувальні привіски, найрізноманітніші клейноди, срібні персні, срібні «дукати» тощо — переплавлялися і використовувались на церковні вироби; нового призначення набувало коштовне каміння, іноді і воно зрештою оберталося в гроши.

Лише небагато визначних предметів, здатних привертати увагу своїм виглядом чи може пов'язаними з ними спогадами, могло зберігатися більшіше довгий час: вони примножували славу святині й самим своїм виглядом закликали богомольців до нових «подвигів благочестя». Так у цілому окремі дійсно унікальні речі Лаврського скарбу. Деякі з них могли фігурувати ще в опису 1554 р. Але величезну кількість пам'яток минулого церква «перемелювала», перетворюючи їх в гроши.

Складений у 1899 р. опис Лаврського скарбу, на жаль, не згадує всіх релігійних медалей, що нас цікавлять; ми знаємо лише, що їх було дванадцять, а вага деяких доходила до десяти червінців. Проте і ті медалі, які можуть бути названі, дають можливість скласти уявлення про всю групу в цілому. Скарб описаний в двох виданих Лаврою в 1899 р. брошурах. Перша (російською й німецькою мовами)¹⁷⁶ згадує під № 131 сім золотих медалей із священичним зображенням, в десять червінців кожна, і під № 132 два жетони «приватного значення»; ще дві релігійні медалі опісані окремо під № 46 («медаль за розвиток садівництва!») і № 122 (георгіанський жетон). До брошури додано альбом фотографічних таблиць, на яких зображені сім з названих речей. М. І. Петров у присвяченій скарбові статті детально описав лише дві медалі релігійного змісту — ті самі, що відтворено в лаврському альбомі. За його твердженням, у скарбі було до десяти медальйонів і жетонів західноєвропейського походження із священичними зображеннями, наприклад, хрестильних жетонів, медальйонів до «господніх» і «богородичних» свят тощо¹⁷⁷.

У відкорегованому А. К. Марковим другому виданні опису скарбу золоті медалі релігійного змісту згадано під одним номером, без всяких уточнень, в кількості 12 екземплярів. Сюди ввійшли, безсумнівно, всі згадані вище¹⁷⁸.

В грудні 1899 р. скарб завдяки винятковій наполегливості А. К. Маркова був викуплений у Лаври за 65 тис. крб. й надійшов до Ермітажу. Після того, як він був розібраний і вивчений, значну кількість дублетів продали на аукціоні в Амстердамі¹⁷⁹ — адже Ермітаж мав сплатити заборгованість придворному відомству, яке дало гроші на викуп скарбу на умовах позики. Частина дублетів монет дісталася Історичному музею¹⁸⁰.

В збірці Ермітажу знаходяться чудові світські медалі Лаврського скарбу починаючи із славнозвісної медалі Константина Острозького, але з медалей релігійного змісту немає жодної; ні в старих каталогах, ні в спеціальних описах Ермітажу вони не значаться. Створюється враження, що вище лаврське духовенство, яке змушене було за «божеську ціну» віддати свій скарб Ермітажу, добилося згоди залишити релігійні медалі в монастирі.

Із згаданих дванадцяти медалей релігійного й побутового змісту сім ми маємо можливість включити до каталога на підставі репродукцій лаврського альбома. Зауваження М. І. Петрова підказує, що серед неясних для нас медалей були й медалі з сюжетами Богородичного циклу (благовіщення, успення).

Багато з лаврських медалей було без вушок і навіть без отворів. Але слід мати на увазі, що, віддані до монастирської казни, вони розглядалися вже лише як золоті монети тієї чи іншої вартості. Тому вони могли бути виломані з оправ; всі тонкі екземпляри помітно пом'ягчі. Лише одна медаль зберегла вузенький обідок, мабуть, дуже міцно припаяний, і на ньому — найтиповіші для дуката три вушка.

Не може не привернути уваги повна відсутність в скарбі серед величезної кількості срібла будь-яких срібних медалей — як світського, так і релігійного змісту, хоч нема ніякого сумніву в тому, що вони, особливо і золоті, а може і в більшій кількості. Відсутність їх можна пояснити лише тим, що через значну різницю в розмірі і вазі срібних медалей (а також в кольорі, бо срібні дукати, як правило, золотились) лаврським скарбникам було важко визначити їх вартість як монет, і тому їх в разом з усіма іншими вотовинами привісками, що рік-у-рік збиралися в скарбниці.

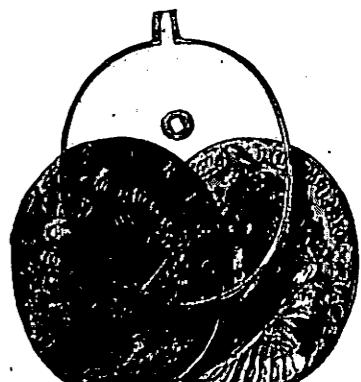
Українські золотарі XVII ст., що працювали в ювелірному виробництві, зіткнувшись з необхідністю відтворювати медалі, які приходили з Західної Європи, знайшли прийнятний спосіб «ручного» відтворення. Для карбування (пресування) монолітної медалі необхідне спеціальне й дороге обладнання, що може забезпечити потужні удари штемпеля по

заготовленому кружку або дуже великий тиск штемпелів. Недарма медальєрне мистецтво Європи, зокрема Німеччини, почавши свій шлях в майстернях «вільних митців» — ливарників, зрештою надовго пов'язало свою долю з державним монетним виробництвом, тому що лише обладнання монетних дворів здатне було відтворювати унікальні медалі у величезній кількості абсолютно однакових екземплярів.

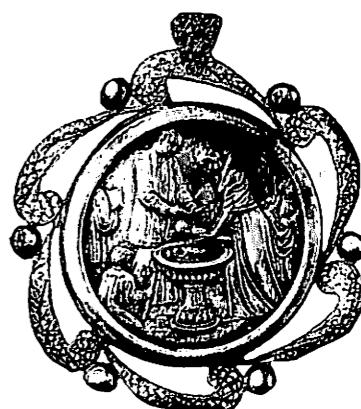
На Україні не було умов для виникнення медальєрного виробництва європейського типу. Коли з'явилася потреба в місцевому виробництві медалей, на допомогу прийшли почасні ливарна техніка, а в основному — техніка штампування на тонких кружках і монтування збріної медалі. Вище вже зазначалось, що для реплік ранніх медалей основною, і першою технікою була ця остання. Досвід подібної техніки можна простежити в давньому русько-ювелірному ремеслі; в даному випадку застосування її пояснюється тим, що вона була відома і в готових західноєвропейських виробах.

В нумізматичній колекції Ермітажу знаходимо по-рівняно нечисленні зразки західноєвропейських (німецьких чи польських) повторень деяких медалей, змонтованих з тонких срібних кружків і впаяніх в кільце. В окремих випадках до цього способу вдавалися й самі медальєри; такою є одна медаль Й. Хена Молодшого, медальєра другої половини XVII ст., з яким ми ще зустрінемося. Конструкція обідка дає можливість демонтувати медаль (рис. 14). Такими є й деякі типи медалей на честь звільнення Відня в 1683 р. За наочний зразок такої техніки може також послужити близький до дукачів медальйон, що належав Лаврському музею, із зображенням хрещення дитини за католицьким звичаем (рис. 15)¹⁸¹. Медальйон можна датувати XVIII ст.; можливо, він створений польським майстром¹⁸². Порожністями медалями прославилося медальєрне мистецтво Нідерландів XVII ст.

Якщо різьблени на сталі штампи дукачів XIX—XX ст. звичайно вкрай збіднюють і спрошують оригінал, то штампи деяких повторень медалей XVII і XVIII ст. передають композицію оригіналу і його дрібні деталі — аж до іншомовних написів —

14

15

з бездоганною правильністю, якої не можна досягти при копіюванні штампа ручною різьбою по металу. Дукачі, зроблені такими штампами, мають «в'ялі» контури, однак вони абсолютно автентичні медалям-оригіналам. Єдино прийнятне пояснення цієї загадки полягає в тому, що штампи виготовлялися у ливарній техніці. Маючи позитив — медаль, досвідчений ливарник легко може створити негативну відливку — штамп. Для цього ливарна форма повинна являти собою позитив, тобто пряме відтворення рельєсу медалі. Отже, формувальною моделлю повинна бути не сама медаль, а її негативна решітка — алебастрова, свинцева чи ще яка-небудь. Матеріалом для відливки таких штампів, очевидно, могла бути лише бронза.

Техніка виготовлення штампа літтям легко пояснює й появу таких дукачів, на яких зберігається бездоганна в розумінні пропорцій композиція зображень оригіналу, але напис зовсім відсутній: ливарник легко міг зняти з проміжної форми все, що вважав за зайве.

Виготовлення штампованих дукачів релігійного змісту, знайомство з західноєвропейським релігійними медалями чи з їх репліками і навіть наявність в майстернях тих або інших штампів не могли не впливати на творчість золотарів України XVII — початку XVIII ст. Коли останні мали розмістити на поверхні металу якісь композиції — наприклад, при карбуванні оправ евангелій, виготовлені священного посуду, даросховищ тощо, — можна не сумніватись, що вони зверталися до композицій дукачів, а в окремих випадках безпосередньо використовували ті чи інші штампи.

Прикладом подібного впливу може бути датована 1685 роком оправа свангелія, виконана на замовлення чернігівського полковника В. Дунін-Борковського (Чернігівський музей). Тут зображення хрещення чисто медальєрної композиції супроводжується перекрученим латинським написом ANGUS DEI¹⁸³, знайомим нам з пам'яток медальєрного мистецтва. Щодо подібних впливів привертають особливу увагу дві композиції одного ніжинського типу дукача з зображеннями благовіщення й воскресіння. Найближчі аналогії обох композицій особливо часто зустрічаються серед зображень на виробах українських золотарів. Не заперечуючи можливості існування твору медальєрного мистецтва, що дав початок розвиткові цих композицій, в даному випадку можна припустити складніший шлях розвитку композицій і в дукачах, і в інших виробах металопластики.

Дукачі були представлени в наших музеях дуже щедро; однак не слід тішити себе цим багатством матеріалу й вірити, що він може повністю розкрити перед нами звичай старої України, який ми вивчаємо. Вище вже зазначалася складність нашого матеріалу, що зазнав надзвичайної соціальної еволюції. Про значну частину цього матеріалу можна сказати, що він сяє відбитим світлом і тому доносить до нас далеко не всі властивості першоджерела.

Навіть те, що дукачі дійшли до нас у такій величезній іконографічній різноманітності, змушує думати, що більше їх не вціліло чи не відбито

Панночка. Альбом О. Шафонського.
Центральна наукова бібліотека Академії наук УРСР.

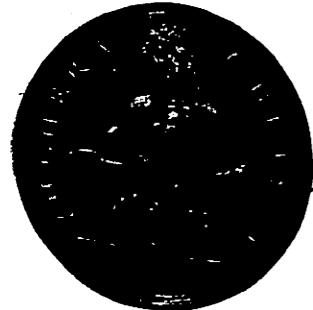
так або інакше у нам'ятках і ми ніколи про них не дізнаємось. Адже ряд найцікавіших з іконографічного боку українських дукачів дійшов до нас в однічних екземплярах, і про кожен з них можна сказати, що він зберігся тільки завдяки щасливому випадкові! Вже одна назва «дукат» повинна постійно нагадувати про лиху долю золота — матеріалу, здатного найкраще протистояти руйнівним силам природи, але зовсім безсилого проти міцності художніх смаків людини, проти сил, що прирікали на знищення величезну кількість виробів через коштовність матеріалу, з якого вони зроблені.

Немає ніякого сумніву, що багато ранніх українських дукаців було виготовлено із золота, матеріалу великої краси й високої пластичності, яка найбільше відповідала технології українських золотарів. Однак ми маємо можливість назвати іншче лише один такий золотий дукат не дуже характерного вигляду.

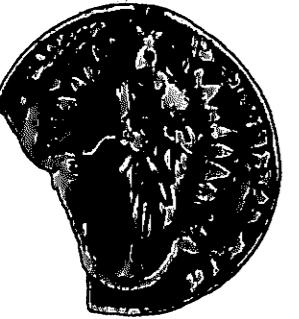
Опис дукачів

1. Золотий дукат — хрестильна медаль XVII ст. роботи С. Дадлера 1630 р. Л. б. NON SUA SED NOSTRA HIC EXPURGAT CRIMINA CHRISTUS. Хрещення Христа. Праворуч на березі Йордана ангели, що тримають одяг. Внизу S. D. З. б. FLUMINE MYSTA SACRO NOS CHRISTUS FLAMINE MUNDAT. Хрещення дитини за католицьким обрядом. За допомогою з'єднаних з трьома вушками коротких ланцюжків медаль підвішена до довгого ланцюжка¹⁸⁴ (див. рис. 10). Як ювелір і медальєр Себастян Дадлер працював в Аугсбургу, Дрездені, Нюрнбергу, Гданську, Гамбургу; його датовані медалі охоплюють період з 1619 по 1654 р.¹⁸⁵ Дадлер створив велику кількість релігійно-побутових медалей; багато з них стали оригіналами для інших медальєрів. Існує подібна до описаної медаль з ініціалами І. В.— Й. Бухгейма, вроцлавського майстра, що працював у 1685—1689 рр.¹⁸⁶ Описаний дукат в 1759 р. гетьман К. Розумовський подарував дружині свого придворного, повідомивши, що раніше медаль належала Мазепі.

2. Повторення страсної медалі С. Дадлера 1626 р. (гібридний тип). Оригінал: л. б.— VULNERA CHRISTI. Поясне зображення Христа. Внизу фігура обмежена зрізом, що не примикає до самого краю медалі. На зріз заходять складки перев'язі Христа, посередині ініціали S. D. і дата 16—26 по боках. Легенда вздовж краю медалі, написана великими літерами, розділена німбом Христа; з. б.— NOSTRA MEDELA. Зображеній до бедер ангел несе знаряддя страстей — хрест, спис, в'язку гілок, канчук і комишину, справа біля пояса — рукотка меча. Ззаду — колона бичування з півнем нагорі й тростина з губкою. На обрізі, що трактується як частина стола, одяг Христа, гральні кості, молоток і цвяхи та складені стовпчиком тридцять срібняків; праворуч глечик на блюдці. Словесні легенди розділені верхньою частиною композиції¹⁸⁷ (рис. 16, а).

16a

16b

Прототипом описаної медалі є подібна медаль меншого розміру, виконана Дадлером в 1624 р. У 1626 р. Дадлер вирізав з неї новий штемпель л. б. Написи на всіх п'яти штемпелях Дадлера розміщені однотично — розділені пополам по боках композиції, літери розставлені просторі.

Дукач повторює тільки л. б. великої медалі 1626 р., відповідає їй за розміром і зберігає основні особливості її художньої композиції. Вздовж краю кружка розташований рельєфний російський напис, що починається з німба, але продовжується й під обрізом медалі: ТВОРЦА ΩБНАЖЕНА. По боках Христа — ІЗ — ХС. З. б. Матір божа в короні, з немовлям на руках, стоїть на півмісяці, в колі полум'яніючої мандорли (сияя) з гострих язиків полум'я. Вздовж краю, від голови Богоматері напис: Ω ВСЕП̄ТЯ МТИ... ГА СЛОВА.

Срібний литий дукач, вушко й частина медальйона відломлені, 47 мм¹⁸⁸ (рис. 16, б). Знайдений до 1941 р. на околиці м. Остра. Остерьський музей. Оригіналу з. б. не встановлено. Подібна композиція зустрічається на баварських талерах XVIII ст., на деяких гамбурзьких монетах¹⁸⁹ і на багатьох медалях, наприклад, на овальній медалі 1621 р. на звільнення міста Пльзеня¹⁹⁰.

3. Датована хрестильна або новорічна медаль С. Дадлера 1635 р. Л. б. Легенда двома колами EIN REINER GLAVB, EIN SEVFZER NOCH GEDVLT VNTER DES CREVTZES IOCH: — DIE STVCK GOLT, WEIRAVCH, MYRRHEN SIND SCHENCKT MAN DEM NEWGEBORNEN KIND. Поклоніння волхвів. Матір божа сидить з немовлям на колінах.

17

Поруч з волхвами собака. Справа Йосиф, за ним голови вола й осла, позаду павіс, перед ногами Богоматері курильниця, в небі зірка з променем, що спадає до немовляти. Внизу S. D. Z. б. У вінку легенда в двох колах: IESVS SEIN WORT ERHALTE FORT SCHVTZ VNS DARBEY VOR TIRANEY — SOLCH VNS ZVM NEWEN IAHR VERLEIN: M. DC. XXXV. Навколо ангели в хмарах, вгорі в сияїві ім'я Ієгови¹⁹¹ (рис. 18, а).

На позолоченому сріблому медальйоні легенду видно, але через значну потертість читаються лише окремі слова. Зображення наведені різцем. Срібло, з бансклади. В збірці медалей Ермітажу с така ж медаль, дуже потерта й виламана з обідка. Походження її невідоме. Відомі така ж медаль з датою МДСХХХIV¹⁹² і варіант, у якого на з. б. розміщена та сама легенда; початкові літери рядків утворюють анаграму IESVS.

4. Дрезденська золота весільна медаль в 10 дукатів датського кронпринца Христіана V і принцеси Магдалени Сибілли 1635 р. роботи Петера Вальтера (працював у Дрездені в 1635—1644 рр.¹⁹³). Л. б. HYMENAEIS SERENISS. ET POT: DANIAE NOR: GOT: E. C. ELEC: PRI: ET. DN. DN. Дві руки, що виходять з хмари, тримають стебло з трьома квітками; руки з'єднані шнуром, на якому висять два серця й обручка, внизу гілочки, вгорі ім'я Ієгови в сияїві. З. б. CHRISTIANI. V. ET. MAGDAL: SIBYLAE SER: ET CELLS: SAXON: ELECT: FIL: SACRU. Щити з гербами Данії й Саксонії на увінчанні.

18a

18a

18b

19

20

чапому короною картуші. Між щитами її короною дата — 1635, всередині корони Р. W.¹⁹⁴ Без вушка (рис. 17). Лаврський скарб.

- .. 5. Золота новорічна медаль 1642 р. роботи П. Вальтера. Л. б. Кругова легенда STRENA. AC. 1642. РАППЕТЕНТИБУС DICATA. Всередині вінка напис на 8 рядків; DEN FRIED, DEN LANG DIE CHRISTE SCHAHР GEWUSCHT, GIB HERR ZUM NEWEN JAHR. З. б. Вздовж краю увінчана короною, обвита квітами й плодами змія, яка проковтує хвіст. Всередині — опущений зверху, з сяйва, кадуцей, по боках — два роги достатку з плодами, знизу до них тягнуться дві руки. Біля корони Р. W.¹⁹⁵ Медаль без вушка й отвору, пом'ята (рис. 19). Лаврський скарб.
- 6. Доброчеслива медаль середини XVII ст. роботи С. Дадлера. Л. б. GOTTFRIED IN DEINEM LAND, ERHALT LEHR, WEHR UND NEHRSTAND. Алегоричні постаті — Влада й Праця — стоять по боках олтаря, на якому встановлена відкрита книга із словами: VERBUM DOMINI MANET IN AETERNUM. В небі ім'я Іегови в сяйві. З. б. UNSER FEIGENBAVM UND REBEN WIRD NUN SICHERN SCHATTEМ GEBEN. Під кущем винограду курка, оточена курчатами, по боках маленькі рослини. Позолочена, дуже стерта медаль навколо обпилияна (від чого пошкоджена легенда), виламана з оправи. Срібло, 44 мм. Ерм. (рис. 20).
- ком без банта, 46 мм. ЧМ. Надійшла біля 1908 р. з Воскресенської церкви Остра в Чернігівське спархіальне дерев'яно-ховище¹⁹⁶, яке злилося з Чернігівським музеєм. Після війни дукач не знайдений. Існує багато різновидів цієї медалі, виконаних різними медальєрами¹⁹⁷. Найшвидше, ця композиція була навіянна Мюнстерським (Вестфальським) миром 1648—1649 рр., який поклав кінець війні між об'єднаними провінціями Нідерландів і Іспанією, що тягнеться десятки років. В Ермітажі є її три варіанти роботи С. Дадлера: 1) з ініціалами S. Dtt. 1651 р., 2) з ініціалами, але без дати і 3) без ініціалів і дати; примета останньої — невеликий наплив на цоколі олтаря, а на передній стінці останнього — пряма кутна фільонка, оздоблена цяточками. Саме цей

різновид і представлений у збірці дукачів Ермітажу. Далі ми зустрінемо серед дукатів таку ж золоту медаль Й. Хена (Л. Форрер прив'язує її до Олівського музею 1660 р.¹⁹⁸, але подібна ж медаль Дадлера датована 1651 р.); існують повторення цієї медалі роботи Й. Бухгейма¹⁹⁹ і гамбурзького медальєра І. Ретеке (1664—1720)²⁰⁰. Зображення квочки з курчатами зустрічається на багатьох медалях цього часу, зокрема й на весільних²⁰¹.

- 7. Золота медаль Й. Хена — повторення описаної. На цоколі олтаря ініціали І. Н. Медаль вставлена у вузький рифлений обідок і має три вушка для ланцюжків, 48 мм²⁰² (рис. 21). Лаврський скарб. Йоган Хен Старший (працював у 1634—1663 р.)²⁰³ був одним з найталановитіших медальєрів свого часу, найближчим до манери Дадлера. Медаль Лаврського скарбу особливо важлива для нас, бо тільки вона зберегла очевидні докази того, що в свій час вона належала до жіночих клейнодів — дукатів, тоді як інші потрапили до скарбу без обрамлення²⁰⁴.
- 8. Хрестильна медаль роботи Й. Хена Старшого Л. б. CIRCUMCIDITE PRAEPUTIUM GORDIS. Deut. 10. Обрізання Христа в храмі. Священик, сидячи на підлозі зліва, простягає руку з ножем до немовлятця, яке держить один з присутніх. Справа чоловік із смолоскипом, ззаду Марія і Йосиф. На передньому плані глечик, поставлений в блюдо, по боках ініціали І. Н. З. б. RESIPISCITE ET BAPTIZAMINI. Act. 2. Хрещення Христа в Йордані: Іоанн на лівому березі, ангели — на правому, в небі голуб — святий дух (рис. 22).

Дуже потерта срібна з позолотою медаль, з діркою. Ерм.; друга така ж знайдена в землі кілька років тому в станиці Андріанівській Краснодарського краю, доставлена в Ермітаж у 1958 р. 2 екз.

- 9. Повторення хрестильної медалі Й. Хена (№ 8). Легенда читається майже на всіх екземплярах, лише на одному замість неї вигравіровано ІХЕ ХЕРУВИМЫ. Більшість з бантами і штамповани на двох кружках; кілька монолітних, можливо, це — затерті й пройдені різцем срібні медалі. Окремі дукачі походять з Полтавщини, більшість — з Чернігівщини.

21

22

23

24

25

26a

Один — із церкви с. Слабина поблизу Чернігова²⁰⁵, два — з Ніжина, 45—42 мм (рис. 23). ЧМ, № 4388 і 4409; МЕ; РМ; ДІМ (6 екз.); КМ; КЛ; Ерм. (2 екз.); ХМ; ПМ; СМ; ГМ; ЖМ. 25 екз.

10. Те ж, гібридний тип. Збережена лише композиція л. б. оригіналу, на з. б. вирізьблена композиція благовіщення, подібна до № 27. Позолочений мідний літий дукач з ніжинським бантом, 43 мм. НМ.

11. Те ж, гібридний тип. Л. б. Спрощена композиція оригіналу, збережені постаті хрестителя, Христа й одного ангела, голуб у хмарі; відсутні легенда, другий ангел, дерева. З. б. Погрудне зображення патріції вправо (повторення медального портрета Катерини II). Срібний, спаяний з двох кружків, без обідка й банта, 39 мм (рис. 24). Ерм.

12. Золота релігійна медаль роботи Й. Хена. Л. б. SURREXIT CHRISTUS DOMINUS. Воскресіння. Христос з короновою в руці піднімається над труною. Зліва два воїни сплять, ззаду один чатує. Внизу І. Н. З. б. ASCENDIT NUNS ALTISSIMUS. Вшестя. Над групою з одинадцяти апостолів видно лише нижню частину постаті Христа²⁰⁶. Медаль без вушка, очевидно, дуже рідкісна (рис. 25). Лаврський скарб.

13. Повторення (?) страсної медалі Й. Кіттеля, подібної до № 2. Л. б. і з. б. оригіналу повторюють композицію й написи медалей Дадлера, але мають деякі відмінності. Основна — в розміщенні легенд, компактно зібраних у верхній частині кружка (рис. 26, а). Подібна золота медаль з отвором була в колекції Харківського університету²⁰⁷. Автор ме-

далі — вроцлавський медальєр Йоганн Кіттель (1656—1740), працював у 1681—1736 рр.

Один дукач з двома отворами від вушка (в міру свого збереження) повторює композицію обох боків оригіналу і зберіг з обох боків залишки легенд; знайдений в землі поблизу хут. Голодомирівки, недалеко від с. Сосниці Чернігівської обл., 45 мм (рис. 26, б). Сосницький музей, № 787. Другий — срібний дукач з діркою, дуже потертій, видно сліди різця, рештки легенд збереглися на з. б., 45 мм. Походження невідоме (рис. 26, в). Ерм. Цілком можливо, що обидва дукачі є вкрай витертими справжніми медалями. 2 екз.

14. Те ж, гібридний тип. Лише з. б.— з оригіналу, на деяких — з легендою. На другому боці — воскресіння (див. № 27). Три срібних, два мідних, всі штамповани на кружках, з бантами, крім одного, одни з Ніжина. На п'ятому на тому боці, де ангел, врізаний напис МИХАЙЛЬ А... НГЕЛЬ. До 44 мм (рис. 27). ЧМ, № 4401 і 4393; РМ; КМ; ХМ. 5 екз.

15. Золота хрестильна медаль роботи Й. Кітеля. Л. б. O. JESV, DER DV SELBST EIN KLEINES KIND GEWESEN. Обрізання Христа в храмі. Група з п'яти дорослих і дитини, композиційно наближена до медалі Й. Хена (№ 8), але постаті розміщені в зворотному порядку. З. б. LAS VNSRE KINDER AVCH DVRCH DEIN WERDINST GENESEN. Христос серед дітей. Справа внизу І. К.²⁰⁸ Медаль пом'ята, вушка нема. Лаврський скарб.

16. Варіант тієї ж медалі. Л. б. і легенда з обох боків, як на № 15. З. б. Хрещення дитини за като-

26b

26c

26a

27

28

29

лицьким обрядом. Крім священика біля купелі ще три постаті, вгорі голуб, ініціалів нема²⁰⁹ (рис. 28). Дуже витерта срібна медаль, позолочена, слід вушка, злегка обламана, 37 мм. Ерм.

17. Повторення медалі Кіттеля (№ 16). Дукачі повністю повторюють оригінал, зберігаються й читаються легенди. Позолочені, літі, мідні; один з бантом, з с. Вереміївки Полтавської губ., другий знайдений у землі в Лубнах у 1887 р., 36—34 мм. ПМ (2 екз.); ДІМ. З екз.

18. Те ж, гіbridний тип. Зберігає лише композицію з. б. (хрещення дитини), напис відсутній. На другому боці — погрудне зображення цариці вправо. Срібний дукач, складений з двох кружків, на обідку сліди пришайки двох вушок; очевидно, мав бант, 32 мм (рис. 29). Ерм.

19. Повторення другої хрестильної медалі Й. Кіттеля. Гіbridний тип. Оригінал: л. б.— HIC EST FILIUS MEUS DILECTUS. Хрещення Христа в Йордані; з. б.— SIHE DAS IST GOTTES LAMB WELCHES DER WELT SUNDE TREGT. Ягня, повернуте вправо, притримує правою передньою ніжкою процесійний хрест. На підвищенні під ягням розкидані хрест і страсні знаряддя. На цоколі І. К.²¹⁰ (рис. 30). Дукач зберігає зображення лише з. б. оригіналу і його легенду, в обрізі — гілочки. На другому боці — погрудне зображення Катерини II монетного типу. Мідний, позолочений, штампований на двох кружках, з бантом, 38 мм. ПМ. Після філя не збереглась.

20. Золотий георгсталер роботи І. Ретеке. Л. б. S. GEORGIUS EQVITUM PATRONUS. Св. Георгій на коні вправо, поражає розпростертого на землі дракона, справа крихітна постать звільненої святим діви. Внизу R. З. б. IN TEMPESTATE SECURITAS. Буря на Тіверіадському озері. В небі голівка Вітру, що надуваває вітрила корабля, в якому пливуть Христос і його учні. На борту судна R²¹¹. Медаль 10 дукатів, без вушка, автор — гамбурзький медальєр Йоганн Ретеке, що працював у 1664—1720 рр. Лаврський скарб.

21. Золотий дукач із зображенням св. Георгія й богоматері. Л. б. Св. Георгій на коні, як на № 20. З. б. Богоматір з немовлям, увінчаним короною. Вгорі два ангели покладають корону на голову богоматері, орнаментальна рамка, дукач з двох штампованих кружків, з вушком, 52 мм²¹² (рис. 31). Розшукати дукач не вдалося. Композиція з. б. явно пов'язана з папським коронуванням якоїсь із польських чи західноукраїнських ікон богоматері. Оригінал — так звана коронатка (про них далі) — під може бути віднесенний до часу раніше початку XVIII ст.

22. Золота весільна медаль невідомого медальєра другої половини XVII ст. Л. б. DIE LIEBES HANDT MACHT FESTES BANDT. Всередині вінка з пальмових гілок пара в поцілунку. Внизу частина столу, на якому стоїть кубок та інші речі. З. б. WIE MAN SIHET IHN TAUBEN STAND. На гілці з листям і плодами цілються голуби²¹³. Без вушка, пом'ята (рис. 32). Лаврський скарб. Медаль описаної композиції повторювало багато медальєрів. В Ермітажі вона представлена рядом зразків; серед інших повторював її І. Бухгейм²¹⁴.

23. Повторення весільної медалі. Гіybridний тип. Судячи з особливої форми гілки, на якій сидять голуби, оригіналом була медаль Бухгейма. Дукач зберігає лише сюжет з. б. оригіналу, не відтворюючи легенди. На другому боці — «цариця». Дукачі мідні, ліплені на двох кружках, один з бантом (полтавської форми), 36 і 31 мм (рис. 33). КМ; ДІМ.

24. Повторення невстановленого західноєвропейського оригіналу XVII ст. Л. б. Благовіщення. Зліва під складками підв'язаної драпіровки матір божа на колінах перед столиком-анaloem, на ньому розкрита книга. Справа наближається ангел з піднятюю правою рукою і з лілеєю в лівій. З. б. Поклоніння пастуарів. Біля простінка сидить матір божа і пряде. Вона простягає руку до немовляти, що лежить біля неї. Зліва сидить Йосиф, за ним голови вола і осла, справа — група з чотирьох пастухів, біля під ногами Богоматері лежить вівця із звязаними ногами. На кількох дукачах є сліди кільцевої легенди, один — монолітний (можливо, зношена справжня

30

31

33

34

медаль), обпіляний, зберіг лише вершини літер. Оригінал внизу з обох боків мав зріз для напису. Мідні й срібні дукачі з бантом полтавського й ніжинського типу, більшість штампова на двох кружках, 58—42 мм (рис. 34 та вклейка між 26 і 27). Походження: Ніжин, Лубни, с. Вереміївка Полтавської губ. і с. Власівка Кременчуцького повіту. КМ; ДІМ (3 екз.); ПМ; ХМ. 11 екз. Характер збереженої грубими повтореннями композиції дозволяє датувати оригінал XVII ст.

25. Те ж, гіbridний тип. Л. б. Благовіщення. Композиція повторює описану вище (№ 24), дещо здрібнена, складка драпіровки перетворена на голуба в польоті. З. б. Група святих, що поклоняються Богоматері з немовлям, які зображені вгорі, в хмарах. Срібний дукач з бантом, штампованій на двох кружках, 38 мм. Знайдений в Лубнах. ПМ. Після війни розшукати не вдалося, фото не збереглось. Оригінал з. б.— коронатка — овальна медаль на пам'ять про коронування Підкам'янецької ікони (див. № 46). Коронування освяченими в Римі вінчання відбулося 15 серпня 1727 р., тоді ж випущена карбована в Римі медаль. На оригіналі легенда: REG, SACR. ROS., в обрізі — ROMA²¹⁵.

26. Гіbridний тип. Л. б. Благовіщення тієї ж композиції (№ 24). З. б. Зображення імп. Анни Іоаннівни медального типу (рис. 35, а). На одному дукачі збереглась легенда... АННА ИМП... ВСЕРОС... (рис. 35, б). Срібні дукачі без бантиків, один в оправі, складені з двох кружків, 46 і 42 мм. ДІМ. 2 екз.

27. Ніжинські дукачі з зображенням благовіщення й воскресіння. При наявності банта — л. б. майже завжди благовіщення. Матір божа сидить справа на стільці з завитком на спинці. Ліва рука біля грудей, права на книзі, що лежить на покритому скатертиною низькому столику. Зліва ангел з правою рукою біля грудей, в простягнутій лівій лілея чи інша рослина з великою квіткою. Вгорі між двома хмарами до Богоматері злітає голуб. З. б. Воскресіння. Христос з процесійним хрестом-корогвою в лівій руці і з благословляючою правою залишає труну — ящик, що стоїть по діагоналі, з глибини вправо. На торцевій

35a

35b

36

36

37

стінці під ногою Христа невеликий квадратик (печатка труни). По боках біля Христа два пасма хмар. Зліва і справа по воїну, один без зброї, з піднятюю перед обличчям рукою, другий спить, притиснувши до себе алебарду.

Дукачі з бантали різних типів, позолочені, срібні й мідні, тільки штамповани на кружках. Багато з них ніжинського походження, 48—40 мм (рис. 36, див. також рис. 4). ЧМ; НМ; ПМ; КМ; КЛ; ХМ; СМ; МЕ; РМ; Ерм.; ДІМ²¹⁶. 33 екз.

На великій кількості німецьких медалей XVI—XVII ст. розроблялась тема воскресіння; вона подається в подібних композиціях, зберігаючи навіть таку деталь, як потоптане ногою Христа печатка (на ній часто вміщувалась дата медалі). Легенда звичайно — ICH BIN DIE AUFFERSTAND... і т. д. Досить близькою до зображення на дукачах є композиція на медалі 1630—1650 рр. із Самсоном з брамою Гази з другого боку чи викинутим китом Іоною²¹⁷. Вище описана медаль Й. Хена з подібним зображенням (№ 12).

Не виключено, що композиція благовіщення на першому штампі була створена на основі традиції української металопластики XVII ст. без прямого зв'язку з медальєрними оригіналами.

На рис. 37 зображено один з боків дукача, виконаного за описанім вище зразком, але у вільному карбуванні, без штампа. Розпочавши вибивку кружка із зворотного боку, карбувальник все вивернув на ворот.

28. Гіbridний тип. Ю. Б. Іверсен опублікував медальйон з вушком, знайдений в Таганрозі в землі. Л. б. Воскресіння в композиції, подібній до описаної вище. Хрест в правій руці Христа. З. б. Двоглавий орел, увінчаний трьома коронами, з ланцюгом ордена Андрія Первозваного на грудях і скіпетром та державою в лапах, в колі вінка, 47×55 мм, техніка не визначена²¹⁸.

29. Л. б. Композиція воскресіння. Христос без корогви, труна стоїть інакше, справа ангел. З. б. Потворний погрудний портрет «цариці» вправо, в короні, з крупним намистом на ший. Мідний посріблений дукач дуже грубого моделювання, оправлений в

пружинку, поверх неї шнурок. Очевидно, відливка з дукача, карбованого без застосування штампів, 44 мм (рис. 38). Ерм.

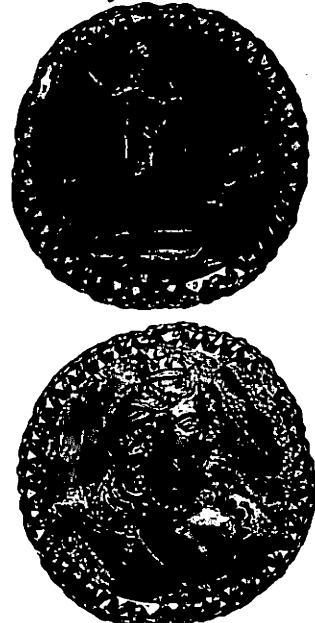
30. Однобічні воронезькі дукачі (панагійки) із зображенням воскресіння. Христос без корогви підноситься над труною, що стоїть в довжину. Зліва ангел тримає віко труни, справа маленькі фігурки жон-мироносиць. Відштамповані окремі зображення прикріплені до кружка. Бант і медальйон багато прикрашені скельцями, 56 мм (рис. 39). ЧМ.

31. Гіbridний тип. Л. б. описаного вище основного типу (№ 27, благовіщення) в поєднанні з погрудним зображенням «цариці» вправо. Дукачі з ніжинськими бантали, мідні, позолочені, штамповани на двох кружках. На екземплярі Російського музею на грудях цариці викарбовано кілька медалей і хрест. Два з Ніжина, 45—42 мм. КМ; НМ; ХМ; РМ. 4 екз.

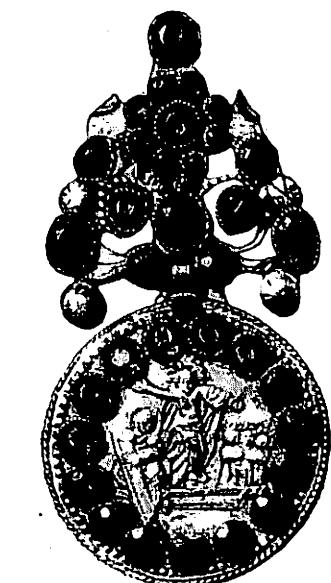
32. Був зареєстрований ряд дукачів, що являють собою виконані у вільному карбуванні, без штампів різноманітні репліки типу № 27; на всіх, крім одного, композиція воскресіння замінена «царицею». Несама ніяких підстав розгляdatи їх як різні типи, оськільки різниця між ними визначається лише ступенем безпорадності карбувальника. Особливо кумедний один ніжинський дукач, де лише пімб та завиток стільця перешкоджають прийняти матір божу замаму, що прогулюється з дитиною в колясці. З ніжинськими бантали, 55—47 мм (рис. 40). ХМ (4 екз.); КМ (2 екз.); ЧМ; МЕ; у Ніжині в приватних осіб 2 екз., один з с. Вертиївки, портрет «цариці» вліво. Всього 11 екз.

33. Односторонній дукач з бантом. Благовіщення. Справа матір божа, що сидить перед низьким столиком, зліва — ангел. Композиція зібрана з штампованих деталей. Мідь, медальйон в оправі з пружинкою й шнурка, підвішений на ланцюжках до літої фігурки херувима, на ланцюжках розетки, 40 мм (рис. 41). ДІМ.

34. Односторонні воронезькі дукачі. Благовіщення. Зліва перед аналоєм з книгою матір божа, справа наближається ангел з лілесю. Вгорі бандероль, що заокруглюється, з під неї виглядає частина драпіров-

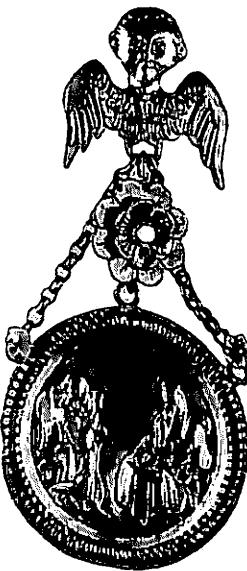
38

39

40

41

ки, справа летить голуб. На одному дукачі на бандеролі напис: MARIA DU ALLEIN SOLST CHRISTI MUTTER, на другому там же: ОБР БЛГ ПРЕП... Срібло, банті воронезькі, кружки обрамлені скельцями чи «пукликами» — горбочками; зображення штамповани окремими деталями й напаяні, 55—33 мм (вклейка між стор. 42 і 43). КМ (4 екз.); ДІМ (2 екз.); Ерм. 7 екз. Одностороння медаль із зображенням благовіщення і повною німецькою легендою (...solst Christi Mutter sein) відома²¹⁹.

35. Повторення невстановленої західноєвропейської медалі XVII — початку XVIII ст. Гіbridний тип. Л. б. Воскресіння. Христос з високим хрестом в лівій руці, кругом нього група путів. Вгорі бандероль; на одному дукачі на ній вміщено напис ХРИСТОСЬ ВОСКРЕСЬ ИЗЪ МЕРТВЫХЪ СМЕРТИЮ. З. б. Погрудне зображення пишногрудої «цариці» вправо. Орденська стрічка в складках. Мідні позолочені дукачі, штамповани на кружках, два з чернігівськими бантами у вигляді корон, від третього бант втрачено, 46—42 мм (рис. 42, а, див. також рис. 5). ДІМ. Те ж, литий, 39 мм (рис. 42, б). ДІМ. 4 екз.

36. Повторення невстановленого західноєвропейського оригіналу XVII чи початку XVIII ст. Л. б. Богоявлення. Саваоф у хмарі, нижче від нього летить голуб. На одному дукачі по боках трикутного німба Саваофа вирізблено БЪОЦЬ. З. б. Воскресіння. Справа від відвернутого віка труни сидить ангел. Біля труни невиразні маси — певно, колишні жони-мироносці. Дукачі без бантів, всі дуже старі, один штампований на кружках, решта — литі, дуже компактні й затерті. Один із с. Шумського на Волині, 43 мм (рис. 43). КМ; ДІМ (3 екз.); ЖМ. 5 екз.

Властивий обом композиціям лаконізм розповіді, коли основна подія, показана через випадкове, дозволяє зробити припущення, що прототипом був один оригінал і, можливо, досить старий.

37. Лите погрудне зображення Саваофа в трикутному німбі, права рука благословляє, в лівій шестиконеч-

42a

42c

43

ний хрест, внизу хмара. Зображення напаяне на обрамлений «пуклика-ми» кружок. Воронезький бант, 31 мм. КМ.

38. Повторення німецької релігійної медалі XVII чи початку XVIII ст. невстановленого медальєра. Оригінал відомий нам лише за описом. Л. б. SELIG SIND DIE REINES HERZENS SIND. Серце на підвищенні над морем, вгорі в хмарах оточений сяйвом святий дух у вигляді голуба. З. б. DEN SIE WERDEN GOTT SCHAUEN. Втілення Непорочності у вигляді жіночої постаті з лілесю в лівій руці і з простягнутою до неба правою. Вгорі всевидюче око, по боках — у хмарах ангели²²⁰. На всіх дукацах, крім одного, на л. б. напис заглибленими літерами: СЕРЦЕ ЧИСТО СОЗИДИ ВО МНЕ БЖЕ ІАХЪ; на з. б. — БЛЖЕНИ ЧИСТИ СЕРДЦЕМЪ ЯКО ТИ БГА. Голівок ангелів нема. Дукачі мідні, здається, всі литі; два з бантаами полтавського й курського типів; два — роботи харківських золотарів, один із с. Рублівки Богодухівського повіту, 47—43 мм (рис. 44). ЧМ; ДІМ (5 екз.); КЛ; СМ; СУ; КЖ. 10 екз.

39. Повторення невстановленої західноєвропейської медалі XVII — початку XVIII ст. Гібридний тип. Л. б. Мандрівка Товії. Товія в плащі, з палицею, несе в правій руці велику рибину. Праворуч від нього знаходиться ангел, що вказує дорогу, попереду біжить маленька собачка. Пагорбуватий пейзаж з кущиками. З. б. — повторення з. б. оригіналу № 38. Зображення дуже чітке, видно голівки ангелів, але бандеролі й напису нема. Відсутній тепер бант був прикріплений трьома ланцюжками. Мідний позолочений дукач зібраний з двох штампованих кружків, 43 мм (рис. 45). ЧМ, № 4424.

Оригінал з. б. — безсумнівно західноєвропейська медаль. Відомі медалі з подібним зображенням роботи Ф. Клейнера (легенда: So wirt die Reis mit Glück vollbracht, wann mich begleit der Engel Wacht) і Ф. Мюлера. На другому боці зображення св. Георгія²²¹.

40. Повторення невстановленого оригіналу. Л. б. Три постаті, що йдуть справа, задня з посохом, передня схиляється перед хмарою, яка випромінює сяйво (поклоніння пастирів?). З. б. Розп'яття. На вершині хреста загнута табличка, по боках рослинні. З лівого боку розп'ятого ллеться струмінь крові, яку збирає в чашу ангел, що стоїть на колінах. Вздовж краю — поле легенди, внизу обріз. Без банта, срібний, литий, дуже старий, походить з Полтавщини. КМ, після війни не розшуканий, фото не збереглось.

Оригінал — безсумнівно західноєвропейська медаль. Сюжет з. б. відомий на медалях XVII ст.²²²

41. Повторення медалей на пам'ять про відновлення прав євангелічної церкви в Сілезії за Альт-Рандштадтським мирним договором 1707 р. Оригінал: л. б. — DIE HOFFNUNG BESRER ZEITEN. Алегорична постать Надії з пальмовою гілкою і якорем в руках сидить на слімакові, що

повзе вправо. Зліва знак медальєра — зірочка. В обрізі: WENN KOMMT SIE; з. б. — SIE FRAGT NACH GUTEN LEUTEN. Біля овального медальйона з написом ZUCHTIG GERECHT GOTTSelig стоять алего-ричні постаті — Скромність і Справедливість з їх атрибутами, третя — Віра — посередині, під медальйоном. В обрізі: WO SIND SIE²²³ (рис. 46, а). Автор — відомий нюрнберзький медальєр Філіпп Генріх Мюллер (1677—1714), який виконав величезну кількість медалей, серед них серію медалей на події Північної війни (зірочка — його знак). Відомо кілька повторень описаної медалі: гамбурзькі в 10 і 5 дукатів²²⁴ і одна невідомого майстра з більш субтильною постаттю Надії; пальмова гілка, яку вона тримає, близче до плеча й інакше зігнута, літери написів дрібніші.

Принаймні один з відомих нам дукачів походить від оригіналу Мюллера (див. характерне розміщення пальмової гілки в руці Надії), напису на ньому нема, 48 мм (рис. 46, б). ДІМ; оригіналом інших був якийсь варіант, що відрізняється рисунком та начертанням легенді (рис. 46, в). Дукачі срібні й мідні, два литих, решта складається з штампованих кружків. З бантаами три; один, купленій в Ніжині, — з ніжинським бантом, другий (з м. Переяслава) — з полтавським. Ті, що збереглися без банта, мають по три кільця для ланцюжків. На багатьох з них лишилися німецькі легенді — як кругові, так і в обрізах, але не на медальйоні; на ньому буває всевидюче око або літери СТЬ. При підвішуванні до банта л. б. дукача звичайно служить з. б. медалі, 42—39 мм. КМ; ЧМ (2 екз.); ДІМ (2 екз.); НМ; ХМ; КЖ; Кат. Тарновського, № 538. 9 екз.

42. Те ж, гібридний тип. Композиція з. б. № 41 поєднується з портретом «цариці» вправо. Мідний дукач зі двох штампованих кружків, бант відріваний, залишилися вушка для ланцюжків, 44 мм. ДІМ.

43. Повторення конфірмаційної медалі Д. Ф. Лооса. Оригінал: л. б. — ER SEGNETE SIE. Христос благословляє дітей; з. б. — на розкритій книзі стоїть чаша, кругом нії згорнута в кільце змія, рядом пальмова гілка. Нижче в п'ять рядків напис: SEY GETREU BIS AN DER TOD SO WILL ICH DIR DIE KRONE

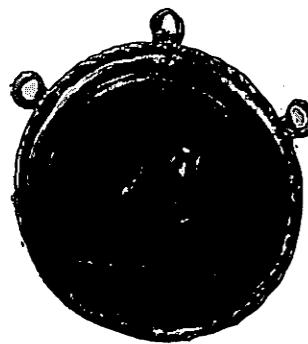

46a

46b

46c

DES LEBENS GEBEN. Нижче двома півколами вздовж краю: DIE FURCHT DES HERRN IST DER WEISHEITANFANG²²⁵. Робота берлінського медальєра Д. Ф. Лооса (1735–1819), засновника відомого медальєрного закладу²²⁶.

Дукач без банта, мідна відливка, дуже потертий, написи частково збереглися, вушко фігурне, у вигляді двох пташок, 39 мм. КМ. Після війни не розшуканий, фото не збереглося.

44. Однобічні воронезькі дукачі. Таємна вечеря. Під зібраною складками драпіровкою й висячим світильником накритий скатертою довгий стіл, на середині якого стоїть чаша. За столом в центрі Христос, справа й зліва по чотири апостоли, перед столом ще два. Той, що сидить зліва, простягає руку до чаши: правий, з мечем на поясі, тягнеться до глека, що стоїть поруч на підлозі.

Штампований на тонкому кружку позолочене зображення напаяне на широкий срібний кружок. Всі дукачі з бантами, один медальйон прикрашений по краю скельцями, 45–44 мм. КМ (4 екз.); КЛ. Після війни не розшукані, фото не збереглося. 5 екз.

45. Те ж. Композиція подібна до описаної вище. Замість світильника — всевидюче око, стіл без скатерті, замість чаши — блюдо й інші речі. Перед столом зліва один апостол, справа — три, на підлозі два глеки. Всі дукачі з бантами, та сама техніка й орнаментація. До 58 мм, кружки з зображенням — 33–32 мм (рис. 47)²²⁷. Два придбані в слободі Н. Білій і у с. Нагольному Воронезької губ. КМ; КЛ; ХМ; МЕ; Ерм. 18 екз. Подібна композиція таємної вечері зустрічається на деяких досить старих німецьких медалях XVI ст. (рис. 48).

У збірнику Чернігівського єпархіального дrevньосховища коротко описаний «чавунний» (?) дукач-тільник із зображенням лиця спасителя й по боках — зорі й меча. На звороті німецький напис, з якого можна розібрати: Das Wort war Fleisch... Оправлений в мідний обідок з вушком. Цей дукач був знайдений в Чернігові у 1908 р.²²⁸

47

48

Коронатки XVIII ст. на Україні та їх місцеві репліки

Порівняно невелику групу дукачів, створених у XVIII ст., становлять так звані коронатки — медалі характеру священих сувенірів на пам'ять про коронування римським престолом деяких польських і західноукраїнських ікон Богоматері. В Римі освячувались заздалегідь виготовлені коштовні вінці для голів Богоматері й немовляти, які й покладалися на ікону з відповідною урочистою церемонією²²⁹.

Після першого в Польщі коронування Ченстохівської ікони²³⁰, що відбулося в 1717 р., по 80-ті роки XVIII ст. корони увінчали більше двадцяти ікон, переважно в різних церковних центрах Польщі і лише в окремих випадках — в одному й тому ж місці. Монастирі й костелі виявляли велику зацікавленість в коронації своїх святинь, бо це обіцяло збільшення притоку богомольців і прибутків, а також посилення впливу католицької церкви, оскільки багато ікон було святинями й для місцевого православного населення.

Очевидно, католицька церква, що завжди уважно стежила за своїм ворогом — православною церквою, оцінила і засвоїла досвід останньої. Прикрашання ікон «цариці небесної» кованими коронами простежується у звичаях православної церкви аж до XVI ст., і на Україні цей звичай здавна широко відомий, про що вище вже згадувалося (стор. 54, 1698 р.). Одним з видів пропаганди коронованих папами ікон був випуск спеціальних медалей. Вони виготовлялися в Римі й доставлялися разом з вінцями. Коронатки XVIII ст. зберігають розмір досить великих медалей, не-рідко мають злегка овальну форму; карбувалися з срібла або латуні. Але окремі види досить близьких до коронаток медалей, безсумнівно, виготовлялися і в Польщі. Цілком імовірно, що в Польщі виготовлена велика золота медаль з зображенням Ченстохівської ікони, опублікована ще в 1759 р. в описі Віденського нумізматичного кабінету²³¹.

На л. б. — оточене написом SANCTA MARIA ORA PRO NOBIS зображення ікони, причому на обох фігурах видно різного роду привіски, серед них намисто з двох рядів монет з кулоном в центрі. На з. б. — легенда MONA: B: M: V: CESTOHOVIE оточує зображення монастиря; на передньому плані невисокий пагорб, навколо якого рухається церковна процесія; на пагорбі кілька постатей калік з милицями. Внизу — візерунчик картуш, явно призначений для напису. Останній, однак, на рисунку не переданий.

До коронаток у власному розумінні слова ми приєднуємо в цьому розділі ще кілька типів дукачів, що беруть початок від католицьких церковних медалей XVIII ст. В основному вони відбивають культ діви Марії, серця Ісусового тощо.

Привертає увагу те, що майже всі коронатки і подібні до них дукачі польського походження, як оригінальні, так і українські репліки, знайдені

на Полтавщині. В одному випадку оригінал і копія (гібрідна) походять навіть з одного села. Можна гадати, що коронатки протягом XVIII ст. приносили з собою на Гетьманщину вихідці з Правобережної України, які розселявались на Полтавщині. Це спостереження можна поширити й на польську медаль світського характеру, старішу, ніж коронатки, — медаль на спіртство Луїзи Кароліни Радзивілл (№ 64).

Коронатки й подібні до них медалі ніби безпосередньо продовжують лінію розвитку релігійної теми в дукачах: найраніші з них відносяться до початку XVIII ст., тобто до того часу, коли в іконографію дукачів впроваджуються останні більш-менш значні твори західноєвропейського медальєрного мистецтва, що належали до кола релігійно- побутових сюжетів. Однак спадковість тут швидше логічна, ніж реальна. Однак спадковість тут швидше логічна, ніж реальна.

Звичайно, ніяк не можна заперечувати ролі Польщі як впроваджувача медалей всієї першої, панської групи; вона і в нових обставинах продовжуvala постачати Україні предмети традиційно-релігійного змісту. Але

по суті коронатки — такий самий сурогат звичайних «дукатів», як і світські медалі, які з початку XVIII ст. починають активно проникати в коло дукачів і служити оригіналами для місцевих повторень, тоді як до цього часу вони ніякого сліду в місцевому виробництві не залишили.

Серед інших дукачів, які ми розглядаємо в цьому розділі, особливий інтерес викликає велика група з зображеннями Охтирської ікони Богоматері.

Вивчення цих дукачів створює наявіть деяку можливість пояснити появу на Україні цієї дивної за своєю композицією ікони. Її «явлення» відбулося в 1737 р. На іконі зображена крупна жіноча постать, що ніби виходить від пояса з землі з молитвно складеними руками і молиться

невеликому розп'яттю, біля якого видніються рослини, причому хрест викопаний в землю й оточений невеликими горбками. Досить глянати на не надто досконале відтворення ікони (рис. 49), щоб переконатися, що в основі композиції її лежить поширене в західноєвропейському мистецтві зображення Магдалини, що кається, з її обов'язковими атрибутами — розп'яттям, книгою й черепом.

Якби трапилася можливість дослідити саму «явлену» ікону, неважко було б встановити, чи відбулося «обновлення» живопису західноєвропейської картини українським Богомазом чи останній створив самостійно цю чудну композицію. Але привертають увагу різновиди дукачів, на яких

ми зустрічаємо не лише повторення композиції дивовижної ікони, а й безсумнівні зображення Магдалини, яка молиться перед розп'яттям, що стоять на столі. Звичайно, в них уже дещо перероблено, наприклад, розп'яття повернуто до глядача, а не до Магдалини, але немає сумніву, що золотар розумів, що розп'яття стоять на столі, який закриває до половини постать Магдалини.

Зображення Магдалини в його класичних формах відоме в західноєвропейському медальєрному мистецтві²³². Як-небудь подібна медаль могла з'явитися на Україні ще в кінці XVII чи на початку XVIII ст. і поро-

49. Ікона Охтирської божої матері.

дити репліки. В самій Охтирській іконі міг бути перенесений на полотно образ, розвиток якого відбувся в майстернях золотарів. Група коронаток і розглянута вслід за нею група світських медалей розвивалися паралельно, і не випадково вони дають ряд гіbridних дукачів. Але ми вже зустрічалися з гіbridами коронаток і в групі релігійно-побутових дукачів (№ 22 і 26).

Опис дукачів

46. Повторення медалі на коронування Підкаменецької ікони 1727 р. Оригінал: л. б.— В. MARIA IN MON — TE ROSAR. ORD. В обрізі PRAED. Матір божа з немовлям на лівій руці, в правій скіпетр. Обое в коронах; з. б.— S. P. M. S. P. V. S. D. S. L. B. S. R. P. S. A. O. P. В обрізі ROMA. Шість святих домініканців (св. Петро Мученик, св. Пій V, св. Домінік, св. Людовік Бертранд, св. Раймунд Пенна, св. Антоній) ²³³. Дукач мідний, з позолотою, складений з штампованих кружків, оправлений в пружину й плетений шнурок, без банта. Написи ледве помітні, 41 мм (рис. 50). РМ.

Оригінал — медаль в пам'ять про коронування Підкаменецької ікони, прозваної «ружанцевою» за назвою горба, на якому побудований монастир, де зберігалася ікона. Ця медаль зустрічається і з іншим з. б.²³⁴, описаним вище під № 26.

47. Те ж, гіbridний тип. Л. б.— як у № 46, легенда читається. З. б. SEMPER: TRIMPHANS. Двоглавий орел, увінчаний коронами, в правій лапі скіпетр і меч; в лівій — держава. На грудях овальний щит. Срібний литий дукач без банта, 40 мм. РМ.

Оригінал з. б.— з. б. франкфуртської медалі на коронацію імператора Франца I 1745 р. На грудях орла герб Баварського курфюрства ²³⁵.

48. Медаль на коронування Почаївської ікони в 1773 р. Л. б. SANCTA MARIA — POCZAOVIEN. ORA P. N. В обрізі ROMAE. Богоматір з Христом на правій руці, обое в коронах. З. б.— строчний напис CLEM: XIV P: O: M: STANISLAO: AUGUSTO REGE POLONIAE NICOLAO: COM: ROTOCKI PROMOVENTE A: SILVES: L: RUDNICKI EPPO: LUCEORIEN: CORONAT: AN: 1773 8; 7BRIS ²³⁶. Срібна медаль середньої збереженості, без банта, 40 мм. КМ. Придбана в с. Крупичіль на Полтавщині. Після війни не розшукана.

49. Повторення тієї ж медалі, гіbridний тип. Л. б.— як у № 48, на двох екземплярах легенда читається. З. б. Зображення «цариці». Мідь, срібло, два екземпляри штамповани на кружках, один литий, 39—37 мм. РМ; СМ; КЖ. Один походить з того ж с. Крупичіль. 3 екз.

50. Повторення невстановленої медалі, яка зображує матір божу «руженцеву». Л. б. «Цариця». З. б. Матір божа сидить з голим немовлям на колінах, руки обох відведені вбік: на одному дукачі збережений обріз внизу. Мідні дукачі з штампованих кружків, банти не збереглися, 35 мм (рис. 51). ЧМ; ДІМ; Ерм. 3 екз.

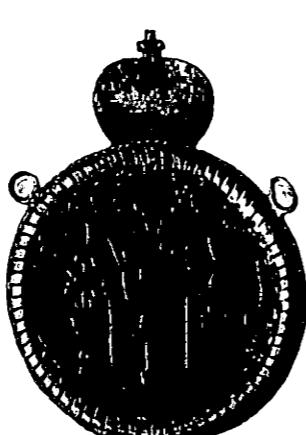
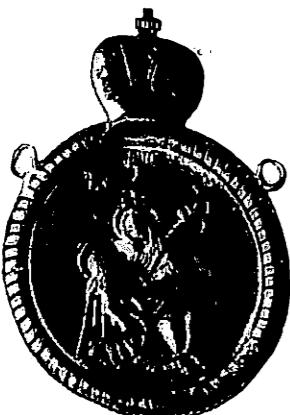
Оригіналом, мабуть, послужив один з різновидів ченстохівської коронатки 1727 р., на якому зображення ікони поєднується з цим сюжетом (написи REG. S — R вгорі, в обрізі ROMA) ²³⁷. Зображення «ружанцевої» безпосередньо не пов'язане з якоюсь іконою; воно відбиває коло вірувань, що стосуються чоток (польське gózaniec) — молитвою речі, пов'язаної

50

51

52

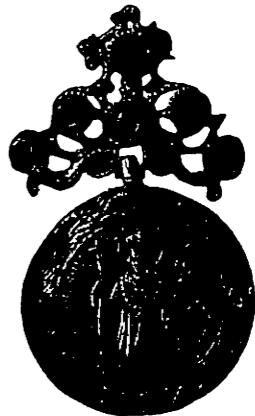
з культом Богоматері. Культ ружанця формувався в Римі. Благословені папою чотки гарантували віруючому прощення гріхів і т. п.²³⁸ Особливість описаного іконографічного типу їй полягає в тому, що в руках Богоматері її Христа зображаються чотки. Це й породило назву.

51. Медаль на коронування Бердичівської ікони 1756 р. Овальна, викарбована разом з орнаментальним кільцем, що являє собою перев'язаний внизу вінок. Л. б. VIRGO MARIA — BERDICZOVIEN. Зображення Богоматері з немовлям справа, обое в коронах. З. б. S. M.—TERR. Ангел, що злітає з неба, простягає руку св. Терезі²³⁹. Медаль із слідами посріблення, дуже стерта й підgravирована, 42—45 мм. ДІМ.

52. Повторення невстановленого оригіналу. Л. б. Піета. Матір божа біля підніжжя хреста, на її колінах на покривалі, що звисає, лежить мертвий Христос. В груди Богоматері встремлений меч. З. б. Знаряддя страстей. В центрі хрест з серцем на його перехресті, навколо безліч предметів. Легенда не прочитується — ...LIO ...CON NOM... З. б.—лише в двох екземплярів, у інших — нерівна поверхня відливки. Срібло, ліття; три — з бантиками (литі, прямо-кутні, херувим вгорі, два з напаяною на обідку коронкою), 42 мм (рис. 52). КМ; ДІМ. 5 екз.

53. Медаль на коронування Латишівської ікони 1778 р. Л. б. S. V. MARIA. IN. ECCL.—LATYCZO-WOR. EVND в сегменті MONA. Зображення Богоматері з немовлям на лівій руці, обое в коронах. З. б. CASIMIRUS PA — TR. REG. POL. ET. M. D. LI. В обрізі ORDINIS SCT. MARIAE. Святий в короні й мантії з ланцюгом ордена Золотого руна на грудях, в правій руці хрест, в лівій лілея. Над квіткою овал із зображенням Богоматері²⁴⁰. Срібна медаль, карбована разом з орнаментальним обідком, одна з бантом, 41 мм (рис. 53). Ерм. 2 екз.

54. Повторення невстановленої коронатки. Гіbridний тип. Л. б. Зображення коронованої Богоматері з немовлям на правій руці. З. б. Трійця. Три ангели біля столу під деревом. Зліва портик будівлі, справа маленька фігура Авраама. Срібне літво зі слідами

53

54

55

56

позолоти. Без банта, 42 мм (рис. 54). ДІМ. З. б. належить до східно-православної іконографії.

55. Однобічний дукач з воронезьким бантом. Оточена хмарою матір божа стоїть на колінах; Саваоф і Христос покладають на неї корону. Навколо зображення 18 гнізд із скельцями. КМ.

Така сама композиція, виконана у вільному карбуванні. Дукач доставлено з с. Вертиївки. Л. б.—Христос зліва, держить хрест, у Саваофа (справа) у руці царська держава. З. б.—«цариця». Разом з дукачем одержано відріваний від нього дуже красивий бант з синіми скельцями. Позолочена мідь, 60 мм. За віком особи, якій колись належав дукач, він датується кінцем 70-х років минулого століття.

56. Дукач із зображенням Охтирської ікони. Л. б. Зображене до пояса жіноча фігура з молитовно складеними руками підноситься над пагорбкуватим краєвидом. Справа розп'яття, поруч з ним споруда, щось на зразок башточок, під розп'яттям череп. Написи на фоні МР ΘУ і ІС ХС. З. б. Трійця, як на № 54. Срібло, літво з позолотою, на вушку штампований херувим, 41 мм (рис. 55). КЛ²⁴¹.

57. Те ж. Л. б. Зображення, подібне до описаного; фон вкрито канелюрами, які утворюють щось на зразок рами чи отвору дверей позаду фігури; при післяварному гравіруванні можливі незначні відмінності. Внизу обріз, не заповнений у двох дукачів і з двоглавим орлом російського типу в третього²⁴². З. б. Ангел супроводжує дитину, зліва будівля на горбі, в небі всевидюче око. Срібне літво; один з курським бантом, другий з кільцями для ланцюжків, два прикрашені вгорі хрестиками, 44 мм (рис. 56). ДІМ; Кат. Тарновського, № 540. Двоглавий орел під Охтирською іконою зустрічається на гравюрах київського друку²⁴³.

58. Односторонні воронезькі дукачі з зображенням Охтирської ікони різних штампів. На кількох перед жінкою, що молиться, поруч з розп'яттям і черепом відкрита книжка, на інших книга й череп інеретворені в пагорбкуватий пейзаж, з'являються будівлі з хрестами чи флюгарками тощо. Дукач, що зберігає композицію не зміненою, датований пробірним клей-

том 1861 р., тоді як найраніша дата при цій композиції — 1841 р. В обрізі на багатьох вигравірувані різні написи — О. А. Б.; А. Б. М.; ОБЗ. ПР. БЦИ; АХТЫСК та ін. На небагатьох дукачах вся композиція відштампована цілком, на інших зібрана з окремих деталей, на двох екземплярах випуклі срібні кружки з зображеннями чернило (див. вклейку між стор. 62 і 63). В більшості срібні, з бантом, багато з клеймами, 54—40 мм. КМ; ПМ; ХМ; РМ; МЕ; СМ; ДІМ (9 екз.). 37 екз.

59. Дукач-іконка. Л. б. Матір божа на весь зріст на півмісяці, з боків по херувиму, внизу сонце її місяць. З. б. Хрест на голгофі, по боках спис і палиця, гравіровка — ІС ХС, внизу АД. Мідне літво, без банта. РМ.

60. Однобічний літій дукач з воронезьким бантом. Нечітке пояснє зображення святого з підняттою правою рукою, в обрамленні з скелець. Мідь, 34 мм. КМ.

61. Дукач з піжинським бантом. Л. б. Зображення святого в плащі, з книгою в руці. З. б. «Цариця». Срібло, штампований на кружках; приданий в Ніжині, 35 мм. Не відшуканий.

62. Л. б. Зображення Катерини II монетного типу. З. б. Оточене лавровим вінком полум'яніюче серце. Мідь, штампування на кружках, без банта, 32 мм. ДІМ.

63. Різні дукачі з підвіскою у вигляді серця. Підвіска з опуклих половинок, деякі оточені гніздами з скельцями. Переяжено гравіровані, із зображенням Богоматері чи святих, з голгофою, ініціалами І. Х і т. п. (див. рис. 6). Один із с. Гельм'язова Золотоніського повіту Полтавської губ. РМ; КМ; СМ; ДІМ; Кат. Тарновського, № 545, 858. 12 екз.

Західноєвропейські медалі світського змісту XVII—XVIII ст. і російські медалі XVIII ст. на Україні та їх місцеві реїлікії

Західноєвропейські «дукати»-медалі XVII ст. і багато українських дукачів XVII—XVIII ст. становлять досить однорідну найстарішу групу пам'яток релігійного змісту. Однак якби ми включили в список дукачів хоч би частину золотих світських медалей Лаврського скарбу, деякі з них стали б на самому початку цього розділу. Це медаль Стефана Баторія 1580 р., знаменита медаль Костянтина Острозького (блізько 1608 р.), 1580 р., Костянтина Бочкай 1605 р., кілька медалей часів Сигізмунда III в пам'ять його другого шлюбу 1605 р., данцігська медаль 1619 р. та ін. Світські медалі цього скарбу, не кажучи вже про численні медалевидні подвійні і потрійні дукати, розбавили б світськими сюжетами однорідну масу медалей релігійного змісту всього XVII ст. Дуже багато

з цих медалей і дукатів має сліди носіння: одні проколото, до інших прироблено вушка.

Від використання цього матеріалу нас утримує те, що названі ранні медалі чи якісь подібні до них не залишили ніякого сліду у вигляді українських реплік, а сам характер багатьох світських медалей Лаврського скарбу підказує, що вони могли бути пожалуваннями монархів за послуги, клейнодами державних мужів або воїнів, як той «канак щирозолотий на фіялковій стонжце» — прикрашена сапфірами золота медаль, якою королевич Владислав після Хотинського походу нагородив пораненого гетьмана П. Сагайдачного²⁴⁴. Як і жіночі дукати, чоловічі клейноди у XVII ст. могли приноситися в дарунок іконам, подібно до того, як у XVIII ст. запорізька старшина передавала в січову церкву жалувані золоті медалі цариць, а прості запорожці — свої скромні бойові медалі. Лише в другій половині XVII ст. ми зустрічаємося з безсумнівними дукачами, зробленими із світських медалей, а в XVIII ст. так багато їх впроваджується в український жіночий побут, що виникає потреба у місцевому відтворенні тих чи інших іноземних і російських медалей, які особливо сподобалися. Ми розглянемо їх всі разом, зробивши виняток лише для коронаційної медалі Катерини II 1762 р., яка становить певний етап у розвитку дукачів.

Як би не ослабла до XVIII ст. зрозуміла для початкового періоду релігійна спрямованість дукачів, цілком ясно, що будь-яке зображення входило в побут на основі звичних уявлень. Коронатка, покликана прославляти певну ікону і приводити до неї прочан з її лептою, на Полтавщині втрачала свій конкретний зміст і була вже просто «божа мати», а медаль нікому не відомого петербурзького пана Олексія Бестужева-Рюміна носили не через особливу приязнь до нього, і український золотар прилаштовував на голову цього пана імператорську корону, приймаючи його за царицю.

Сама корона, що так часто зустрічається на дукачах, найменше може сприйматися як монархічна емблема. Хто бачив її на парі чи на цариці? А під час богослужінь її бачили в церкві; прикрашаючи голову богоматері на іконі, вона була священним зображенням. Подібні до корони вінці покладалися на голови молодих під час весільного обряду.

На Україні у XVIII ст. багато світських медалей було вдячним матеріалом для переосмислення в традиційному дусі. Так, на медалі в пам'ять миру 1743 р. між Росією і Швецією золотар замініє герби двох держав полу-м'яніючими серцями і ліквідує написи; алгоритні скорботні постаті біля труни Бестужева перетворюються в молодих, що з'єднують руки над олтарем, а медалі з парними портретами цілком могли сприйматися як зображення якихось ідеальних молодят і, отже, відповідати весільній функції дукача.

Однак впровадження деяких російських офіційних медалей в побут українського панства XVIII ст., незалежно від осмислення їх в наступні

часи, було, очевидно, цілком свідомим, без всяких ілюзій відносно священного характеру зображень. В щоденнику Марковича 25 травня 1730 р., тобто через місяць після коронування Анни Іоаннівни в Москві, було записано: «Одержав з Москви від Курбатова листа і медалей золотих 3 і срібних 3»²⁴⁵. Збереглись дукачі української роботи — повторення коронаційної медалі 1730 р. (№ 68), і призначення вписаних Марковичем в такій кількості медалей не важко відгадати: вони мали стати «дукатами» дочок і родичок автора щоденника. Благочестивість змінюється політикою чи, у всякому разі, «політичністю».

Медаль 1730 р.— найраніша з російських медалей, що дісталася українські репліки; але можна пересунути до дату ще на три роки назад, розглядаючи як колишній дукат дуже затерту з обох боків золоту коронаційну медаль Петра II 1727 р. (у збірці медалей Ермітажу; очевидно, вона мала втрачену потім оправу з вушком). Щоб медаль стерлася до такої міри, її повинні були носити протягом кількох десятиліть у вигляді дуката, і важко знайти пояснення стертості при будь-якому іншому припущенні.

Відомий розісланий в усі церкви України указ київської митрополії 1747 р., в якому міститься вимога «заявити у кого з парткулярних людей є золоті й срібні медалі, видані при похороні Анни Іоаннівни»²⁴⁶. Його зміст розкривається сенатським указом того ж року²⁴⁷ — повторним, осінньо-зимовим, — про вилучення «печальних» кількі ще в 1745 р. вперше було оголошено про вилучення «печальних» медалей 1740 р.: на них зображена Анна Іоаннівна, яка підноситься в небеса і на прощання покладає корону на голову немовляти — принца Іоанна Антоновича.

Можна дивуватися, що серед дукачів не зустрічаються ні оригінали коронаційних медалей Єлизавети Петрівни, ні повторення, хоч в її правління з'явилися українські старшини з Петербургом і двором особливо по-живавилися. У збірці медалей Ермітажу є екземпляри цієї медалі з при夺得ними вушками і навіть з вигравіруваннями на гурті іменами власників; відомо, що й через багато років після коронації ця медаль видалася як нагорода, з вушком для носіння. Під час тривалого перебування в Петербурзі М. Ханенко записав у щоденнику 26 жовтня 1751 р.: «Цього дня від військової колегії двом яїцьких козаків старшинам золоті медалі зі зображенням Єлизавети були врученні на ший на червоній стрічці»²⁴⁸. Цілком можливо, що й під час подорожі Єлизавети по Україні в 1744 р. медаль «про коронацію» служила для обдарування різних чинів.

Лише портрет Єлизавети Петрівни — в деяких випадках досить вдалий (вклейка між стор. 50 і 51) — увійшов у число кількох основних типів зображення «цариці» на дукачах. Хоч більшість «цариць» походить від медального портрета Катерини II, очевидно, існували щонайменше ще два оригінали — медалі з жіночими портретами, які перейшли на певні типи дукачів. Створився і єдиний своєрідний тип дукача — з одинаковими чи різними портретами «цариць» з обох боків медальйона.

Опис дукачів

64. Медаль на пам'ять про сирітство Луїзи Кароліни Радзивілл 1675 р. л. б. LUDOVICA CAROLINA. RADZIVILIA. D. G. BIRS: DUB. SLUC. & KOP: DUX. Погрудне зображення дівчинки-княжки вправо. Внизу AET. 8 AN. 1675 D. 27. FEB. з. б. Рука, що виходить з хмари, підтримує надломлену верхівку дерева, з якої злітають дві пташки, залишивши в гнізді пташеня. Біля кореня дерева щит з гербом Радзивіллів, вдалини місто, над ним BIRSE. В обрізі PARENTES MEI DERELIQUERUNT ME & C. PS. 27. V. 10²⁴⁹ (рис. 57). Золота чи позолочена медаль з полтавським бантом, привішена на ланцюжках. Приобраний в с. Іркліївці Золотоніського повіту Полтавської губ. ПМ. Після війни дукач не відшуканий. Автор медалі — Й. Хен Молодший, працював у Гданську у 1656—1696 рр. В Ермітажі є така ж позолочена й дуже потерта медаль, виламана з обідка. Ряд подібних медалей був у колекції Харківського університету²⁵⁰.
65. Повторення коронаційної медалі шведського короля Карла XI 1675 р. (автор — Арвід Карлстен, 1654—1718). Оригінал: л. б.— CAROLVS REX. Погрудний портрет короля в лавровому вінку вправо (рис. 58, а); з. б.— TV. NVNC. ERIS. ALTER. AB. ILIO. Пророк Самуїл поливає слівом голову уклінного царя Давида. В небі слова IPSE EST, в обрізі — 1675²⁵¹. Литий срібний дукач з трьома вушками й слідами позолоти, написи аби як врізані від руки, 45 мм. Місце знаходження невідоме (рис. 58, б).
66. «Огнусок» — однобічна срібна медаль на пам'ять про звільнення Відня в 1683 р. Епізод битви, внизу легенда Polonia bella Starnberg vincit. Gr. Vesir sucumbit. Нижче — 1683 $\frac{1}{2}$ Sept²⁵². На з. б. врізаний напис «Сей огнусокъ Тихонія Василицевіча и жены его Агафій ЗЕ го». Без банта, з припаяним вушком, 47 мм (див. рис. 11). ДІМ²⁵³.
67. Повторення коронаційної медалі Августа II 1697 р. Оригінал: л. б.— AUGUSTUS II D. G. REX POLON: M. D. LITH: R. P. EL. SAX: Погрудний портрет короля в лавровому вінку вправо; з. б.— NEC

ME LABOP ILLE GRAVABIT. Жінка подає корону Августу II, зображеному з атрибутами Геракла. В обрізі ELECT. d. 27 iuni coron. d. 15. sept MDCCLIIIC. (або HERCULI SAXONICO)²⁵⁴

Існує два різновиди медалі, що відрізняються лише написом в сегменті на з. б. (рис. 59, а). Робота нюрнберзького медальєра Г. Гауча (1683—1712). Срібний дукач без банта, складений з двох штампованих кружків, легенда нерозбірлива, в сегменті не збереглася, 40 мм (рис. 59, б). ДІМ.

68. Повторення коронаційної медалі Анни Іоаннівни 1730 р. Оригінал: л. б.— Б. М. АННА ИМПЕРАТРИЦА И САМОДЕРЖИЦА ВСЕРОСИСКАЯ. Погрудне зображення цариці вправо; з. б.— БОГОМЪ РОДОМЪ И СИМИ (рис. 60, а). Віра і Надія вручають імператриці скіпетр і державу, Любов вінчає короною. В обрізі: КОРОНОВАНА В МОСКВЕ ДНЯ 28 АПРЕЛЯ 1730. Сучасну події медаль робив Георг Рейбіш²⁵⁵.

Дуже старий дукач зі слідами приєднання трьох ланцюжків. Залишки легенд на з. б. Мідний, складений з штампованих кружків, спільній штамп з № 26, 45 мм (рис. 60, б). ДІМ.

69. Повторення медалі на Вроцлавський мір 1742 р. (рис. 61, а). Гібридний тип. л. б. Щити на лінії обрізу з гербами Пруссії й Австро-Угорщини, до них злітає голуб. Прусський орел іноді заміняється зірочкою, а голуб — великою короною, що увінчує обидва щити, або всевидючим оком тощо. з. б. Зображення «цариці», виконане особливим штампом, подібним до № 23. Не зображена орденська стрічка, а одяг нагадує верхню одяжину, не застібнуту на грудях; іноді без корони, обріз погруддя внизу охоплений бандеролью, на лівому плечі локон. Більшість дукачів з бантими полтавської форми, срібні, мідні, штамповані на кружках, 34—39 мм (рис. 61, б). ПМ; ЧМ; ДІМ (3 екз.). 8 екз. Оригінал з. б. є медаль Георга Вільгельма Кіттеля (сина згаданого вище Й. Кіттеля), що працював у Вроцлаві (1736—1755). На штемпелі медалі його ініціали FRIDE — FRIDE, голуб несе в дзьобі оливкову гілку,

58a

58b

60a

60b

59a

596

60a

606

в обрізі public. in Breslav d. 27 junii. З другого боку німецький напис з п'яти рядків, окремі більші літери складають дату медалі²⁵⁶.

70. Дукачі з двома однаковими портретами «цариці» типу № 69. Срібні й мідні, штамповани на кружках, без бантиків. Один з Катеринославської губернії, 42 мм. ДІМ (2 екз.); МЕ. 3 екз.

71. Повторення медалі на укладення Абосського миру 1743 р. Оригінал: л. б.— Б. М. ЕЛІСАВЕТЬ. I. ИМПЕРАТ: ИСАМОДЕР: ВСЕРОСС: Погрудний портрет Єлизавети вправо, в короні, мантії, з орденом Андрія Первозваного на стрічці; з. б.— в ПАМЯТЬ ЗАКЛЮЧЕННОГО С ШВЕЦИЕЮ ВЪЧНАГО МИРА ВЪ АБОВЪ 1743 ГОДУ АВГ 7 ДНЯ. Місцевість з рікою й мостом на передньому плані, на річці — РЕКА КИМЕСЬ. В обрізі СІЯ ЕСТ: ГРАНИЦ: МЕЖ: ОБЕІХ: ГОСУДАРСТВ:, в небі оточені вінком герб Росії й щити з гербами Швеції й Данії, нижче бандероль КРЕПЧАШИМЪ СОЮЗОМЪ²⁵⁷.

Штампований на кружках мідний позолочений дукач. Легенда замінена вінком на л. б., крапками на з. б. Замість гербів — двоє полум'яніючих сердець. Без банта, 48 мм. КМ; після війни не відшуканий, фото не збереглось.

Вище під № 47 описаний гіbridний дукач, один з боків якого походить від коронаційної медалі Франца I 1745 р.

72. Повторення прусської медалі в пам'ять Семирічної війни. Оригінал: л. б.— FRIDERICUS MAGN. D. G. REX. BORUSS. EL. BRAND. DUX SILES &.

Погрудне зображення Фрідріха II в парику й орденській стрічці, вправо; з. б.— на бандеролі в зводжі краю Es lebe FRIEDERICH der Preufsen Konig. В променях сонця друга бандероль із словами: non soli cedit ї орел, що летить; нижче — VICTORIA DER SIEG IST DA²⁵⁸.

Мідь; один штампований на кружках, з чернігівським бантом; другий литий, без банта. Легенди спотворені, частково замінені крапками, 38 мм (рис. 62). ДІМ, Ерм. Мабуть, такий же дукач знайдено 1902 р. в с. Царичанка Кобеляцького повіту Полтавської губернії («мідна медаль із зображенням короля прусського Фрідріха II»)²⁵⁹.

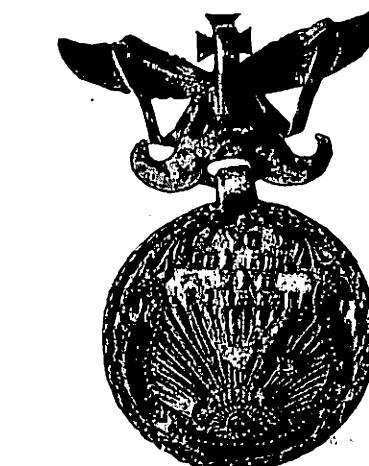
73. Повторення медалі на честь правителя Нідерландів Вільгельма Оранського й принцеси Анни. Оригінал: л. б.— W. C. H. F. PRINC. AUR. ET ANNA. MAG. BRIT. Погрудні зображення Вільгельма IV STADHOUDER. ADMIRAAL&KAPPTEN. GENERAAL VAN: В центрі Анни вправо; з. б.— STADHOUDER. ADMIRAAL&KAPPTEN. GENERAAL VAN: В центрі щит з гербом Нідерландів, навколо сім щитів, з гербами провінцій, ззаду звивається бандероль. Внизу 7 PROVINTIEN²⁶⁰.

Медаль відноситься до 1747 р., автор невідомий. На дукачах легенди нерозбірливі, на одному на з. б. відсутнія, за винятком слова provintien. Мідні, позолочені, штамповани на кружках, другий з бантом особливої форми, на ланцюжках, 41 мм (рис. 63). ДІМ. 2 екз.

74. Повторення медалі на честь графа О. П. Бестужева-Рюміна 1762 р. Оригінал: л. б.— ALEXIVS COMES A BESTVSCHEF RIVMIN. Погрудний портрет вліво. На місці обрізу в п'ять рядків IMP.

61a

616

64a

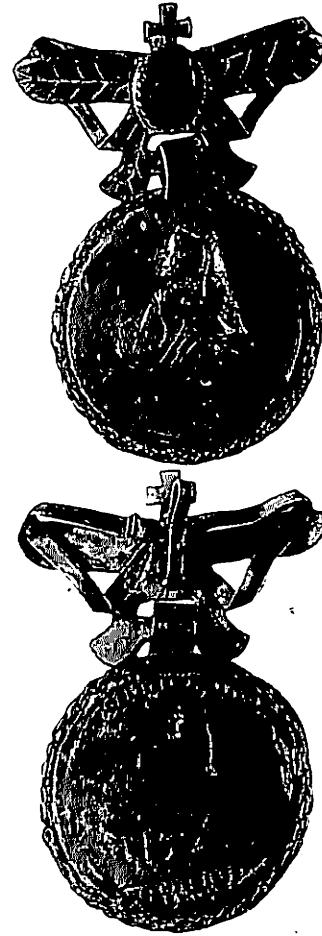
RVSS. OLIM. CANGELAR NUNC. SENIOR EXERCIT. DUX CONSIL. ACTV. INTIM. ET SENAT, PRIMVS; з. б.—IMMOBILIS IN MOBILI. Скелі серед моря, на них з одного боку йде злива й пасемпер IDEM MDCCLXII²⁶¹ (рис. 64, а). Срібний дукач з штампованих кружків, з бантом чернігівського типу, 35 мм (рис. 64, б). ДІМ. Повернутий Катериною II з заслання, Бестужев-Рюмін вирішив увічинити свої злигодні й замовив вроцлавському медальєрові Й. Хельду медаль, запозичивши аллегорію й напис для неї з однієї брауншвейгської медалі²⁶². Довгий напис під бюстом на медалі Хельда відсутній, бо титул, що залишився у Бестужева весь вмістився в написі по колу. В Петербурзі честолюбний вельможа звернувся до місцевих медальєрів, щоб задовільнити свою пиху й перелічити здобуті знову чини й звання. Для малої петербурзької медалі — оригіналу дукача — штампи різьбили І. Г. Вехтер та Й. К. Егер.

75. Повторення медалі (прижиттєвої) на смерть О. П. Бестужева-Рюміна. Оригінал: л. б.—як у по передній медалі, з. б.—TERTIO TRIUMPHAT. Віра і Твердість, що стоять біля труни, покладають на неї пальмову гілку й вінок. В обрізі POST. DVOS. IN. VITA. DE. INIMICIS TRIUMPHOS. DE MORTE. TRIUMPHAT. А. MDCCL... AETAT... Робота Й. К. Егера²⁶³ (рис. 65, а). Дукачі без бантиків, дуже заношені. Дуже грубе зображення Бестужева-Рюміна на одному увінчане короною. Один срібний — можливо, справжня медаль;

другий мідний, штампований на кружках, 42 мм. Ерм.; ПМ (рис. 65, б). 2 екз. Не задовольнившись медалями 1762 р., Бестужев-Рюмін в 1764 р. замовив ще одну — прижиттєву автоепітафію: залишалося дочекатись його смерті й вибити на залишених місцях потрібні цифри. (Такі додіписані медалі зустрічаються.) Можна не сумніватись, що охоплений жадобою слави сановник роздавав свої медалі направо й наліво, в тому числі і гостям з України, що часто бували у Бестужев-Рюміна²⁶⁴.

76. Медаль на сногад про Фокшанський мир 1774 р. Л. б. PALLESCUNT CORNUA LUNAE. Лікар пускає кров султанові, що сидить на килимі; його підтримують двоє придворних; третій, стоячи на півколінах, тримає папір з написом lamento. Вгорі півмісяць з обламаним рогом, в обрізі Ex animis lacet hic absque valore furor. З. б. IRAM MERUERE TONANTIS. Мінерва вказує на повалений ударом близькавки обеліск з півмісяцем на вершині. В обрізі TURC. IN. ANCUST. POST ABRUPT. PACIF. FOCZ. M. IUL. 1774²⁶⁵. Автор — Йоганн Христіан Рейх, працював в Саксен-Альтенбурзі у 1773—1808 рр. Срібна медаль з вушком, без банта, 41 мм; придбана в одній з церков м. Переяслава (в цій же покупці був бант, відріваний від дукача). КЖ.

77. Повторення медалі на другий шлюб Павла I 1776 р. Гібрідний тип. Л. б. Парний погрудний портрет кавалера в пишному камзолі й дами з високою зачіскою. З. б. Портрет Катерини II медальового типу, написи відсутні. Позолочені мідні дукачі на

646

65a

656

66

штампованих кружках, один з бантом на ланцюжках, 45 мм (рис. 66). ПМ; ДІМ. 2 екз.
Оригінал: л. б. медалі з написами В: КН: ПАВЕЛЬ ПЕТРОВИЧЪ — В: КН: МАРИЯ ФЕДОРОВНА. На обрізі плеча Павла підпис медальєра — I. C. IEGER; ланцюгом серця, що стоять на жертовнику; в обрізі 1776. ГОДА. I. G. W. (ініціали І. Г. Вехтера) ²⁶⁶. Така сама медаль меншого формату зроблена за кор- доном.

78. Теж ж. Л. б., як у № 77. З. б. Гравіроване зображення малтійського хреста, між кінцями врізано ...го — юля 13 — М: Н. Д. Цифри року зскреблено, здається, був 1783 чи 1793. Техніка та ж, на вушку розетка, прикрашена янтарною намистинкою, 45 мм. КМ.

79. Дукач з двома «царицями». Л. б. і з. б.— однаково погрудне зображення вправо, голова в профіль, торс майже прямо. На голові маленька корона, нехвачене стрічкою, зав'язаною бантом ззаду голови. Плаття закриває груди до ший, рукава або короткі, трохи нижче плеча, або з перехватом на цьому місці, пояс під грудьми, через праве плече широка стрічка. Поле легенди на одному дукачі відділене «пукликами», на другому заповнене зубчиками, оточує всю композицію. Мідні, оправа й банти — ніжинські; один з м. Монастирища на Ніжинщині, другий куплений в Ніжині у золотаря Бабкіна, 51 мм. ЧМ; КМ. Після війни обидва дукачі не відшукані, фото не збереглося. 2 екз.

80. На одному з дукачів Полтавського музею, який не зберігся, в поєднанні з «царицею» знаходилось дуже стерте зображення над обрізом; збереглася зліва лише фігурка голуба в польоті з гілкою в дзьобі. Дукач з штампованих кружків, з бантом-кошиком полтавського типу; придбаний в с. Вереміївці Золотоніського повіту, 36 мм. Відшукати оригінал свого часу не вдалося. Можливо, це медаль Г. Вестнера 1712 р. на прибуття до Відня королеви Єлизавети Христини. (Голуб летить до ковчега, що пливе у від-

критому морі, легенда TUTA REDIT CONSTANTI ET REDDITVR AR-CAE ²⁶⁷, в обрізі EnCATALOHNIA, на другому боці — портрет королеви і напис ELISAB: CHRIST. D.— G. ROMAN. AVGUSTA&).

Коронаційна медаль 1762 р. та її українські реplіки

В Ніжині та в одному з околищних сіл побутувала легенда про те, що дукачі почали носити з того часу, коли цариця Катерина, проїжджаючи через Ніжин, дала місцевим жінкам по дукачу ²⁶⁸. У варіанті цієї легенди та ж ідея нашаровується на інший переказ: виявляється, що Катерина нагородила ніжинських жінок за хоробрість, виявлену... в бою з шведами. Остання легенда в чистому вигляді має на увазі Полтавську епопею. Шведський загін наблизився до міста й обстріляв його з гармат, але поспішив ретируватися, коли на міський вал висипала сила-силенна зображеніх людей: це були ніжинські міщанки й козаки, які надягли чоловічі шапки й озброїлися, хто чим зумів ²⁶⁹.

Звичайна для народних переказів «коротка пам'ять» пояснила появу дукачів проїздом через Україну цариці. Але в цьому поясненні є своя логіка, оскільки портрет Катерини наявний на багатьох ніжинських та інших дукачах.

Виник навіть особливий тип дукача, що складається з двох однакових портретів цариці. Подібної гібридизації всередині іконографічного типу не знає жоден з інших сюжетів, що зустрічаються на дукачах України.

Портрет цариці на дукачах має особливе значення і так само, як і незвичайне поширення коронаційного дукача Катерини II, потребує пояснення більш задовільного, ніж запропоноване свого часу О. О. Левенстіном: він вважав, що склонність до носіння дукачів з портретами імператриць цілком пояснюється популярністю останніх на Україні.

Не можна заперечувати можливості появи окремих жіночих погрудних портретів на дукачах ще в XVII та в першій половині XVIII ст. Великі срібні портретні монети, які в XVIII ст. вживалися як дукачі, могли виховати звичку до цього типу зображень; а деякі типи «цариць» можуть походити і від старіших оригіналів, ніж безспірні медалі Анни Іоаннівни походить. Тим часом основна роль у запровадженні цього зображення в іконографію дукачів, безсумнівно, належить коронаційній медалі

1762 р., яка й породила величезну кількість місцевих повторень ²⁷⁰. На відміну від будь-яких інших російських та іноземних медалей XVIII ст. окремих випадках породили місцеві повторення, коронаційна медаль становить цілу епоху в розвитку дукачів, причому епоху заключну, оскільки саме нею й закінчується їх розвиток як явища медальєрного мистецтва.

Петербурзькі медалі з написом «За спасение веры и отечества», що дійшли до нас як дукачі, очевидно, дістали таке застосування в побуті ук-

райнського панства в перші ж роки після коронації Катерини. Ми не знаємо, як і в якій кількості поширювались коронаційні медалі імператриць у XVIII ст., але безсумнівно, що члени великих депутатій, посланих українською шляхтою для участі в церемонії царської коронації, повернулися додому з золотими або срібними меморіальними медалями, які незабаром перетворилися на дукати паній і викликали замовлення золотарям на повторення, ставши наймоднішим видом дукача. Існують давні коронаційні дукачі української роботи 80-х і 90-х років XVIII ст. Чи довго медалі-дукачі зберігали своє безпосередньо меморіальне (коронаційне) значення? Про це може розповісти легко простежувана еволюція зображення зворотного боку дукачів. Навіть при повному повторенні оригіналу дві фігури — Віра і Вітчизна, симетрично розташовані по боках олтаря вітчизни, можуть сприйматися як матір божа і ангел або як молоді біля олтаря. Зайвий «ангел» в небесах — геній, що простягає вниз корону й скіпетр, — майже не заважає такому тлумаченню, але золотарі приймаються насамперед за нього. На частині дукачів він перетворений в бородату істоту (Саваофа); але в більшості на небі залишаються лише хмари у вигляді акуратних зборочок; фігури біля олтаря з'єднують руки, як молоді. Такий дукач цілком може бути й весільним подарунком. На двох дукачах, що зберігають ще всі три фігури в композиції зворотного боку і навіть крупні написи на обох боках, в обрізі замість колишнього напису вигравірувано «1786 ГОДА МЦЯ ІЮЛЯ 22» на одному і «1788 года іюля 15 Надежда Левцковна» — на другому. Напис фіксує певний день життя жінки; можна цілком припустити, що це або день народження, або весілля.

Нижче ми відзначимо дивовижну трансформацію фігури генія, що спостерігається лише в групі литих дукачів; на штампах генія заміняє або всевидюче око, або голуб. Наявність його й показує, що композиція була осмислена як благовіщення. Таким є ще один дукач, датований 1827 р.

У Ніжині й на Ніжинщині і золотарі, і власники останніх дукачів у більшості своїх вважали зображення зворотного боку коронаційного дукача благовіщенням. Ніякого зв'язку між таким тлумаченням зображення і портретом «цариці» вібито й не може бути, а тим часом в Ніжині, біручи до уваги викладену вище легенду, це поєднання зрозуміле²⁷¹. Зворотний бік цього дукача є найбільш стійким типом, оскільки він майже не бере участі у створенні гібридних типів (зустрічається зрідка в поєднанні з портретом Єлизавети). В той же час, по суті, саме релігійне сприйняття цього сюжету «освячує» і портретне зображення й «посилає» його у численні гібридні типи, причому найчастіше такий портрет пов'язується з різними композиціями благовіщення. Стійкість же типу в цілому, мабуть, встигла закріпитися тоді, коли прямий зв'язок п'ятого типу дукача з правлячою імператрицею був ще очевидним: після виникнення медалі Катерина залишалася на престолі більше 30 років.

Дуже важливо відзначити, що лише в коронаційних дукачах ми найбільш наочно можемо простежити паралельний розвиток двох соціальних ліній дукачів. У який час не були б зроблені ті чи інші великі позолочені коронаційні дукачі з бантаами, вони в цілому репрезентують лінію останніх «панських» дукачів — клейнодів знатних паній, хоч би в ті роки дукачі вже й почали переходити в побут багатих міщанок і козачок. Але водночас саме коронаційна медаль репрезентована величезною кількістю більш ніж скромних литих личманів — без всякої оформлення у вигляді оправ, бантів і позолоти. Це, безсумнівно, дукачі людей дуже скромного достатку — простих козачок чи навіть посполитих, для яких начищена мідь заміняла золото. На одному з таких дукачів вирізьблена дата — 1796. Отже, їх не можна розглядати в «єдиному потоці» розвитку даного іконографічного типу. «Багаті» й «бідні» коронаційні дукачі беруть свій початок як дві лінії й розвиваються окремо. Тому й розглядаються вони нижче як дві окремі групи.

Найбільш вірогідно, що дивний спалах інтересу до катерининського дукача прямо пов'язаний з тривогами, які охопили на Україні в кінці XVIII ст. і панів, і трудящий люд, коли Катерина мала поширити закони Російської імперії на Україну, визначити становище нащадків військової старшини, що стала протягом століття після 1648 р. новим панством, та закріпити підневільне становище трудящого народу.

Після утворення на Україні в 1782 р. губерній з дворянською адміністрацією, після прикріплення посполитих до землі й видання жалуваної грамоти дворянству 1785 р., що поширювалася і на малоросійське шляхетство, у середнього й дрібного панства на Україні не було більшого клопоту, як нобілітія. Ім необхідно було терміново обзавестися знатними предками, родословними, документами, покровителями і т. п. Нащадкам старої шляхти, що розгубили свої родословні і злилися з старшиною, а також нащадкам простих козаків, що вибилися в пані, не кажучи вже про численних вихідців з інших країн, не можна було не тривожитися, і вони пускали в хід найсумнівніші докази свого «старовинного» благородства.

Виникла ціла «промисловість» по фабрикації дворянських документів; соковиті українські прізвища-прозвиська перетворювались на дзвінкі «шляхетські» польські прізвища, за більш чи менш скромну міду оформлялися виписки з уцілілих архівів здрібніших шляхетських родів Правобережної («польської») України, а багато документів просто фальсифікувалось і виникали вигадані предки на зразок «референдарія тогобічної України» у Скоропадських.

Важкий і неспокійний час був і для козацтва, і для поневолених вже посполитих, серед яких було немало обплутаних панами недавніх козаків — вільних землеробів. Важку переломну смугу переживав і міський «міцнаство», привілеї котрого гинули. Всі або покладали надії на «матінку-царицю», або чекали від неї неприємностей і злигоднів²⁷².

всюдне поширення серед панства дукатів з царицею і її «благовіщеннем» у такій обстановці легко пояснити. «Царський» дукач був своєрідним виразом претензій жіночої половини класу на особливе становище в суспільстві.

Знаходить пояснення і вторгнення цього ж сюжету в коло дешевих селянських дукачів. Розглядаючи питання про дукачі історично, як питання про еволюцію матеріальних форм побуту України, не можна не враховувати особливостей соціального ладу України XVIII ст., коли назрівала і здійснювалась нобілітація старшини. Особливо важливою є наявність в цей час значного прошарку козаків, з яких складалися цілі сільські общини, зокрема на Чернігівщині й частково на Полтавщині, з своїми традиціями й уявленнями, що писалися становищем вільного землероба-воїна, «лицаря» — захисника вітчизни й мали всі підстави побоюватися за це становище, хоч усвідомлювали свою «природну» рівність з панством-старшиною і тяглися за його побутом.

Багато неповторних рис української народної старовини, відчутних в матеріальній культурі України, породжено найгострішими соціальними суперечностями, під знаком яких формувалася класова структура українського суспільства після 1648 р.²⁷³

Нобілітація здійснила сподівання панства, і незабаром воно без жалю розвучилося зі старими, дідівськими звичаями. Шафонський і Рігельман, описуючи звичай й риси українського дворянства останньої чверті XVIII ст., в один голос твердять, що на їх очах старовинний український одяг виходив із вжитку; місцева мода поступалася перед столичними віяннями, і одяг старовинного покрою зберігався лише у немолодих уже жінок. «Цей одяг,— пише Шафонський про одяг простих козаків,— років за п'ятдесят і у всіх знатних був у вжитку, з тією різницею, що весь одяг був з дорогих і багатих матерій чи сукон пошитий... Тоді ще ніякого німецького і французького одягу й уборів не знали. Нині досить рідко благородну можна в старовинному одязі побачити»²⁷⁴. Нічого й казати, як тісно пов'язані з одягом ювелірні прикраси.

Щось подібне відбувалося і в середовищі найбільш заможної верстви міщанства. Під час прийому, влаштованого київським магістратом у 1781 р. на честь великого князя Павла й Марії Федорівни, остання «зволила розмовляти з дружинами членів магістрату про одяг їх малоросійський, вихваляючи, що він зручний і неклопітний, не потрібує довгого часу для прибирання, і зволила спітати, чи всі в такому одязі ходять, на що вони відповідали, що старі лише притримуються ще цього природного свого одягу, а молоді й дочки їх переодяглися в німецький»²⁷⁵.

Міські золотарі, втрачаючи багатих садибних замовців, протягом небагатьох десятиріч звертаються зі своїм асортиментом дукачів до старого міщанського й нового селянського попиту. В групі літих дукачів, що походять, очевидно, з якихось особливих майстерень, коронаційний дукач терпить цікаві епіграфічні й художньо-компози-

Сільська дівчина. Альбом О. Шафонського.
Центральна наукова бібліотека Академії наук УРСР.

ційні зміни. Дукачі міських золотарів, виконані в ювелірній техніці, найшвидше позбавляються написів. Литі дукачі, відкинувшись дрібний напис в обрізі на зворотному боці й напис з титулом навколо портрета, в ряді різновидів зберігають рельєфний чи вже заглиблений напис на бандеролі, що перекриває композицію зворотного боку, але змінюють його: замість «За спасение веры и отечества» на них завжди читається «Сея спасение веры и отечества».

На деяких різновидах дукача з цим написом геній, що на оригіналі прикритий до пояса хмарою, дістася міцні голі ноги, якими не дуже витончено дригає в повітрі прямо над головою «отечества», а коротка сорочинка, що ледве прикриває поперек, надає особливо чудернацького вигляду цій веселій крилатій істоті. Лише в групі простих літих дукачів ми зустрічаємося із значним зменшенням розміру медальйона. Виникає кілька різномірних типів, і є коронаційні дукачки діаметром 22–23 мм, тоді як дукачі першої групи — «багатих» — зберігають розміри оригіналів у межах 40–60 мм. Існує величезна кількість належних до обох соціальних груп дукачів — «багатих» і «бідних» — повторень медалі 1762 р. В обох групах, а особливо в першій, є дуже багато дрібних, часто вже цілком індивідуальних для того чи іншого дукача відмінностей. Опис всіх дрібних змін, що їх вносили виконавці, лише створив би труднощі у сприйнятті матеріалу в цілому. Нижче ми поділяємо дукачі на основні типи, які легко розрізнати всередині груп. На основі портрета Катерини, що виробився в групі літих коронаційних лицеманів, складається ряд похідних типів селянських дукачів-іконок, в яких російська світська медаль XVIII ст. поєднується зі старою українсько-російською традицією мідних літих образків. Багато які з цих дукачів-личманів безперечно походять з тих самих майстерень, з яких виходили й коронаційні літи дукачі.

Опис дукачів

Група 1

81. Мала коронаційна медаль 1762 р. Л. б. Б. М. ЕКАТЕРИНА II ИМПЕРАТ. И САМОДЕРЖ. ВСЕРОСС. Погрудний портрет Катерини II вправо, в маленькій короні. З. б. Вгорі на бандеролі ЗА СПАСЕНИЕ ВЪРЫ И ОТЕЧЕСТВА. Віра з хрестом і Вітчизна підтримують на олтарі овальний медальйон з вензелем Катерини, зліва портик будівлі, з хмарою над олтарем геній простягає корону й скіпетр. В обрізі КОРОНОВАНА В МОСКОВЪ СЕНТ. 22. Д. 1762. З срібних, 1 мідна, з вушками, без бантиків, 42 мм (рис. 67). ДІМ; КМ; ДМ. 4 екз.
Медаль меморіальна, карбувалася без вушка. Над штемпелями працювало багато медальєрів — Т. Іванов, С. Юдін, Г. Вехтер.

82. Повторення коронаційної медалі 1762 р. Дукачі зберігають найбільшу близькість до оригіналу; може бути опущений лише напис в обрізі. Срібло і мідь з позолотою, штампування й литво, з бантиами чи з слідами їх наяв-

68

ності в минулому, 50—39 мм. На одному дукачі в обріз вигравірувано «1788 года июля 15 дня Надежна Л'євцковна» (рис. 68), на другому — «коронована 1834 го.». У всіх великих збірках. 22 екз.

83. Те ж, більш спрощене. Легенда зберігається на небагатьох дукачах лише на бантеролі, але остання часто перетворюється в хвилястий рюш або валик хмар. Геній в небі замінюється сяйвом, голубом, все-видючим оком чи зірочкою. Над олтарем в овалі різні літери — А, ЕС, Х, а в багатьох випадках він перетворений на букет чи одну квіточку, що стоїть у вазі. Срібло або мідь з позолотою, майже завжди штампування. Поширення повсюдне, 55—38 мм (рис. 69, а, б), є у всіх збірках. На одному вигравірувано «1778», на інших — «1827», «оронована 1837» і «сия веща Леонтия Руденка». 83 екз. Подібні дукачі описані в багатьох виданнях²⁷⁶.

84. Те ж, але з портретом Єлизавети Петрівни з різним ступенем подібності. Позолочені, срібні й мідні штамповані дукачі з бантиами. На одному вигравіруваний напис «18—27», 50—44 мм (вклейка між стор. 50 і 51, рис. 69, в). ДІМ. (3 екз.). Ерм.; СМ. 6 екз.

85. Дукачі з парами портретів імператриць. Всі штамповані на кружках, з оправою і бантиами (ніжинський тип або корона). 5 екз. з м. Борзни, 60—48 мм. ЧМ; ДІМ; КЖ; МЕ; КМ; РМ. 17 екз.

86. Однобічні дукачі з портретами імператриць (Катерина). Невеликі штамповані дукачі, без бантів, 37—27 мм. Один знайдено в с. Софіїн Починок Катеринославської губернії, другий в Лубнах. КМ; ДІМ; ПМ; Ерм.; Уваров, № 397²⁷⁷. 14 екз.

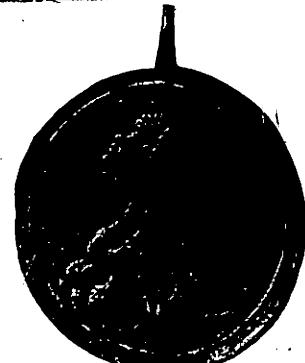
Група 2

87. Л. б. Погрудний портрет Катерини II медального типу, вправо. Під мочкою вуха сережка. З. б. На бантеролі рельєфний напис СЕЯ СПАСЕНIE ВЪРЫ И ОТЕЧЕСТВА. На олтарі букет, в небі без хмар чудернацька фігура крилатого генія в короткій сороччині. Обріз не заповнений, 42—41 мм (рис. 70). ДІМ (5 екз.); Ерм. (2 екз.); КМ. На ермітажному екземплярі вигравірувано «¹⁷⁸₁₇₉₆». 8 екз.

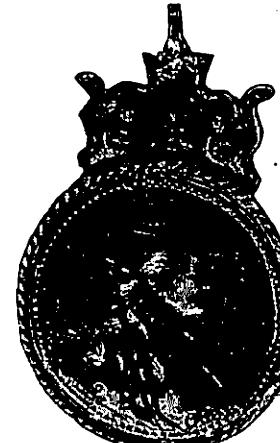

69б

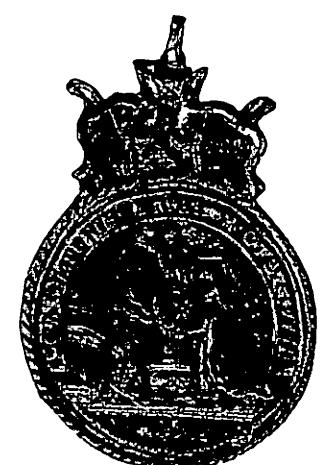
69б

70

71

72

88. Такий же медальйон, в обрізі — розетка, край медальйона відформований у вигляді шнурочка, портрет оточений обідком з намистинок. Разом з медальйоном відлито увінчаний вушком виступ з складним контуром. На л. б. виступа в центрі голуб, по боках два кружка-обличчя (місяць і його пара), під ними друга пара кружків з написами ДХЪ — СТЪ, на з. б. виступу — чоловіча постать, що стоїть на широко розставлених колінах, у правій руці хрест, в лівій — нечіткий предмет, по боках нерозбірливий напис «а х...-а и н и к а» (?), 62×41 мм (рис. 71). ДІМ (4 екз.); Ерм.; колекція В. Астахова. 6 екз.

89. Те ж, на виступі інші зображення. На л. б. кругле обличчя з бородою у дрібних завитках, біля вух по локону (сонце), по боках врізані зірочки; на з. б. в трикутнику літери «б» над «г б», по боках два кружечки — обличчя, під ними кружечки з написами ІС — ХС, 58×40 мм. КМ. 3 екз.

90. Те ж, виступ оформленний, як у № 89, але на медальйоні портрет без обідка з намистин, на з. б. легенда на бандеролі заглиблена, під бандероллю величезна квітка, в обрізі орнамент, 57×89 мм (рис. 72). ДІМ (5 екз.); Ерм.; КМ; КЛ; ПМ; ЧМ; ЖМ; Шерцль, № 37. Знайдки у Глухові, в Хорольському й Черкаському повітах і на Волині. 15 екз.

91. Те ж, медальйон не відрізняється від № 90, але виступ відсутній, замість нього вушко. Один дукач з Новомосковського повіту Катеринославської губ., 39—37 мм. Ерм.; ДІМ; ПМ; Іверсен, № 181. 5 екз.

92. Те ж, на бандеролі з. б. напису нема, замість хмар до бандеролі примикає променіста півкуля. Латунь, 38 мм. ДІМ; (див. Уваров, стор. 109, рис. 101, 102); Музей Первомайської школи Зміївського району на Харківщині. 3 екз.

93. Те ж, «цариця» без сережки, на бандеролі поздовжні лінії, під нею в розриві хмар ромбик (голуб). Темна мідь, 39 мм. ДІМ; Ерм.; ПМ. 6 екз.

94. Те ж, лицевий і зворотний боки ідентичні № 93, але фон вкритий виконаним у літті квітковим орнаментом. Латунь, 40—39 мм (рис. 73). ДІМ; Ерм.; ПМ. 18 екз.

73

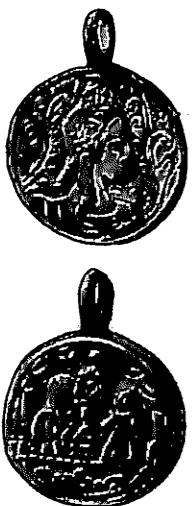

74

75

76

95. Теж, медальйон меншого розміру, квіти лише на л. б., портрет дуже примітивний. Темна мідь, 31–30 мм (рис. 74), ЧМ; КМ; ДІМ. 9 екз.

96. Теж, квітів на фоні нема ї на л. б.; по боках голови по зірочці. Темна мідь, 29–27 мм (рис. 75). ДІМ; КМ; Ерм. 11 екз.

97. Теж, найменший розмір. Фон л. б. вкритий квітами, руки фігур біля олтаря не з'єднані. Темна мідь, 23–22 мм (рис. 76). ДІМ; Ерм.; СМ; Іверсен, № 187, табл. III, № 41. 6 екз.

У 1900 р. в станції Старонижньостебловській поблизу Темрюка була знайдена «латунна медаль, відлита з медалі на пам'ять про шлюб вел. кн. Петра Федоровича (Петра III) з Катериною»²⁷⁸. Хоч і відомий вирізаний в XVIII ст. штемпель для зворотного боку медалі на вказану подію²⁷⁹, тогочасні медалі, відштамповані ним, невідомі. Найімовірніше, що звичайний коронаційний дукач дістав фантастичне тлумачення.

Дукачі-образки українсько-російської іконографії

Група, яку ми нижче розглянемо, порівняно невелика за кількістю типів, але значна за кількістю дукачів, що збереглися, притикає до літих коронаційних дукачів і пов'язана з ними як технікою виконання, так і іконографією — портретом «цариці». Останній дає виникнення групи в цілому часом не раніше останньої чверті XVIII ст. чи навіть початку XIX ст. Кінцевий етап розвитку дукача, що зберігає вплив світської медалі, проходить вже цілком у сфері народного мистецтва, що відповідає смакам і потребам українського селянства. Другим компонентом цієї групи стає православна іконка, яка стилістично не має нічого спільногого з релігійними сюжетами ранніх дукачів, але повертає дукачі на останньому етапі їх розвитку до первісного ідеологічного змісту. В скромніх на вигляд дукачах без бантик і позолоти найчіткіше виступає їх охоронницька, магічна функція. Якщо раніше, зустрічаючи гібридні види дукачів, ми майже завжди знали, звідки запозичено сюжет тієї

чи іншої сторони, то тут конкретний оригінал може бути названий лише для зображення Параксеви-П'ятниці. Як на найближчу аналогію до дукача з Параксевою можна вказати на деякі пізні пам'ятки мідного літва — складні не старіше XVII ст., — на яких зустрічається фронтальне зображення Параксеви аналогічної композиції. Без сумніву, воно передішло на дукачі не з круглого оригіналу: прямокутна рамка не ввійшла повністю в коло, і кути виявилися зрізаними. Дукач з Параксевою в загальній лінії розвитку знаходиться поруч з літими коронаційними. Ми спостерігаємо тут постійне використання тих самих ліварних форм: в поєданні з Параксевою знаємо не лише всі різновиди вже знайомого портрета «цариці» різних розмірів, а й виступ над медальйоном. Ті й інші дукачі відливалися з одинакового металу.

Ледь забарвлений церковним впливом, язичеський культ Параксеви-П'ятниці свого часу був дуже поширеній і в Росії, і на Україні²⁸⁰. Прихильтність до нього селянства тривожила церковників, і в XVI ст. цей культ був засуджений для Росії в рішеннях Стоглавого собору²⁸¹, а на початку XVIII ст.— для України в Духовному регламенті²⁸². Ряд дослідників, відзначаючи роль Параксеви як божества плодючості, зупиняється на віруваннях, в яких вона виступає покровителькою шлюбів, до якої зверталися дівчата, вимолюючи собі судженіх²⁸³. Таким чином, весільна функція дукача-образка виступає досить чітко.

Виступи на коронаційних медальйонах, безсумнівно, не мають ніякого зв'язку з медальєрним мистецтвом. Наявність таких самих виступів на частині дукачів з Параксевою відводить їм основну роль у впровадженні в коло «світських» дукачів цієї деталі, що йде від традицій мідного літва. Різні астральні елементи (сонце, місяць) за магічним своїм значенням набагато ближчі до культу П'ятниці; можливо, в ньому й слід шукати іконографічну розгадку композиції «Аніки».

Дукачі з Богоматір'ю так само походять, очевидно, з майстерні, в якій відливались і коронаційні дукачі: частина останніх відлита із золотистого бронзового сплаву — такого самого, як той, з якого відліті майже всі дукачі з Богоматір'ю; а збіг портрета «цариці» в них і других повний. Поєдання з «царицею» зображення Богоматері не зустрічається окремо на якихось іконках, але близькі за іконографією зображення дуже поширені в пізньому літві. Зокрема, зображення Богоматері з немовлям, за словами О. С. Орлова, належить до тих, що найчастіше зустрічаються у поєданні з композицією «Зміїного гнізда», причому тип зображення з випрямленим немовлям, що не припадає до матері, в більшості трапляється на пізніх змійовиках²⁸⁴.

Зображення на нашому дукачі саме такого роду. Не маючи на увазі встановити прямий зв'язок даного типу зображення із справжніми змійовиками, до яких ми ще повернемось, можемо відзначити, що і зображення Богоматері, яке є на дукачах, не створено спеціально для даного типу дукача, а є результатом використання для моделювання якось оригіналу іншого формату. На це вказує та обставина, що німб на

всіх дукачах основного типу зрізується обідком медальйона, отже, пристосувалося зображення, що існувало раніше.

Портрет «цариці» переходить ще до одного виду літого дукача — із зображенням святого Георгія, що бореться зі змієм в присутності діви Єлизавети. Хоч остання композиція зустрічається на георгсталерах, можна гадати, що в цьому випадку вона повністю йде від мідного литва. На другому типі дукача з Георгієм замість зображення цариці маємо чоловіче зображення, можливо, Павла I. Обидва типи дукача відомі лише в одному розмірі, що повторює один з середніх розмірів коронаційного дукача. Вказати якийсь оригінал для чоловічого погрудного зображення неможливо.

Найслабше пов'язуються з попередньою лінією розвитку декілька типів літих дукачів з композицією голгофи. Зображення хреста в оточенні різних атрибутів розп'яття й пояснюючих написів-скорочень (Царь Славы, Иисус Христос, Сын Божий, Ника, Копие, Трость, Место Лобное Рай Быть, Гора Голгофа, Голова Адамля тощо) знаходимо на ряді дукачів; але лише на двох типах цей сюжет поєднується з царицею, а в усіх інших випадках другий бік вкритий написами, пов'язаними з культом хреста, що цілком вводять ці дукачі в коло амулетів-іконок.

Продовженням «хрестових» дукачів, по суті, є дукачі, виготовлені з монет-хрестовиків, на яких портрет поєднується не з державним гербом, а з хрестоподібною монограмою. До бантів такі монети найчастіше підвішуються хрестом вгору.

Серед дукачів, зроблених з монет, лише хрестовики породили місцеві наслідування, в яких портрет часто відкидався.

Розглядаючи селянські літі дукачі в пропонованому тут порядку, доводиться задуматися: які ж у цій групі старші? Якщо датовані «царицею» звичайні дукачі-личмани дістають таке велике поширення на порозі XIX ст., то слід зробити висновок, що існувала певна традиція, на ґрунті якої лише й могла відбутися чергова трансформація — впровадження типу коронаційного дукача та його гібридів, а в дукачах-іконах «старшинство» належить, у всякому разі, не «цариці».

У свій час, мабуть, і в панському середовищі дукачі в тому вигляді, в якому ми їх зустріли вперше десь у XVI або XVII ст., не були цілком новим явищем, а лише новою формою в розвитку стародавнього звичаю. Носіння медальйона як композиційного центра в комплексі нагрудних прикрас, як і носіння намиста, може бути простежене на Україні за багато століть до того, як склався вже чисто український звичай носіння дукачів.

Образ «готських красних дів», що дзвонили своїм «руським златом» в «Слові о полку Ігоревім», міг бути породжений лише реальним зоровим і навіть слуховим спостереженням автора, який уявляв собі дівчат з низками золотих «дукатів»: не всяке золото жіночих клейнодів — літих браслетів, перснів тощо — могло дзвеніти, це властивість саме намиста, зібраного з вільно підвішених монет²⁸⁵. Художні медальйони й намисто ювелірного виготовлення — прикраси знаті, збережені скарбами домонгольського часу, і мо-

Селянка. Альбом О. Шафонського.
Центральна наукова бібліотека Академії наук УРСР.

нети-підвіски в скромному інвентарі простих поховань свідчать про глибоку давнину розглядуваного звичаю на території України²⁸⁶. Панські дукачі виникають як незвичайне бокове відгалуження західно-європейського медальєрного мистецтва, яке й само по собі, у себе на батьківщині, перетворюється в активне й досить помітне художнє явище лише в XVI ст. Але її вони, очевидно, повинні були замінити й усунути якісь інші побутові пам'ятки аналогічного характеру, заховані серед багатого, але недостатньо вивченого матеріалу українського й російського срібного й мідного літва. Мабуть, і в цьому випадку могла відбутися «передача» спадщини минулого в селянське середовище.

Друга, селянська група дукачів, хоч і забарвлена впливом першої, панської, більше зберігає зв'язки з стародавнім мистецтвом України — Русі через мідне літво, яке, на жаль, вивчене дуже слабо. В літературі вже давно стоїть питання про зв'язок дукачів із змійовиками, однак не можна сказати, що воно має під собою якийсь твердий ґрунт. У праці Ф. К. Волкова про це сказано обережно: «Не неможливо, що дукачі... становлять пережиток старовинних візантійських змійовиків, які досить часто зустрічаються в скарбах і вживалися як амулети»²⁸⁷. Очевидно, єдиною підставою для цього припущення була доповідь О. О. Левенстіма про дукачі (1914 р.), на якій був присутній і Ф. К. Волков²⁸⁸. В колекції, яку Левенстім демонстрував під час доповіді, а пізніше подарував Державному історичному музею у Москві, був справжній змійовик («зміїне гніздо» в поєданні з зображенням св. Георгія на коні, який поражає draconia, напис «Егоръ»), і доповідач, що зібрав свою колекцію сам, в основному на Слобідській Україні, можливо, мав підстави називати й вважати його дукачем.

Подібні змійовики, розміром з середній дукач, досить звичайні у знахідках на Україні, як і інші типи невеликих пізніх змійовиків. В останній період свого побутування — в XVII і навіть XVIII ст.²⁸⁹ — змійовики могли зустрічатися з дукачами і навіть виготовлятися вже як дукачі; зовсім не виключено, що окремі змійовики наших музейних колекцій прийшли з українського селянського побуту, як і змійовик Левенстіма: інакше доповідач не говорив би про нього як про дукач.

Протокол передає виступ О. О. Левенстіма так: «Дукачі могли мати й значення охоронних чи доброзичливих амулетів. На це вказують дукачі з зображенням змійовиків»²⁹⁰.

На жаль, питання про зв'язки дукачів із змійовиками й сьогодні не ясне. Вирішити його позитивно могла б беззастережно лише знахідка хоч би одного гіbridного дукача, що сполучав би в собі змійовик з відомим зображенням на дукачах.

Поки що нам залишається обмежитись лише спостереженням, що і зображення Параксеви, і зображення богоматері, основні для розглядуваної нижче групи, в подібній, але далеко не тотожній композиції зустрічаються на пізніх змійовиках, що датуються XV ст.²⁹¹

77

78

Опис дукачів

98. Л. б. Погрудне зображення Катерини II вправо, медального типу, локон на правому плечі ділиться навпіл, на фоні квіти, обідок з потрійного шнурочка. З. б. Поясне зображення святої прямо, в одязі монахині, з імбом. В піднятій правій руці восьмиконечний хрест, ліва на рівні грудей притримує вузький сувій з письменами, що здіймається над плечем. В прямокутній рамці із зрезаними кутами, фон рівний, в обрізах квітковий орнамент. Темна мідь, 44 мм (рис. 77). Ерм.

99. Л. б. Погрудне зображення «цариці» вправо на вкритому квітами фоні. Сухий і чіткий рисунок, що до невідзначення змінює оригінал. На грудях і шиї дрібні складочки одягу. Крім обідка, що імітує шнурочек, ще дві хвилясті лінії і ряд маленьких перевораних півкілець. З. б.— як у № 98, з обох боків

с мпра
н сковея (Святая мученица Парасковея,
п я нареченная Пятница)
тні ця

В обрізах похилі лінії і ряди крапок. Темна мідь, 3 екз. Позолочені, з піжпіськими бантами (РМ, МЕ, Ерм.), 42—40 мм (рис. 78). Є у всіх великих збірках. 32 екз.

100. Те ж. Л. б.— як у № 98. З. б.— як у № 99. Інша форма каптура, сувій ширший, імб перетинається п'ятьма рисками, вертикальні грані рамки широкі, в обрізах орнамент — квіти. Напис:

с мпрас
ко віАнн

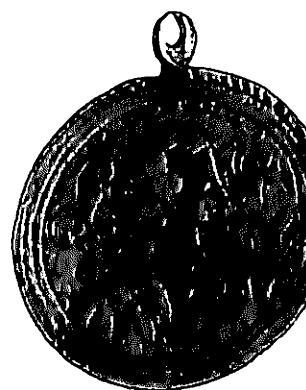
Верхня грань рамки вужча від інших, в обрізах той самий орнамент. Темна мідь, 41 мм (рис. 79). ДІМ (3 екз.); Ерм.; КМ; КЛ; ЧМ. 9 екз.

101. Л. б.— як у № 99, 100. З. б.— як у № 100, седняя перекладина хреста коротка, рамка з вузьких смуг, обрізи заштриховані, у верхньому — кружальце. Частина напису розміщена зліва від хреста:

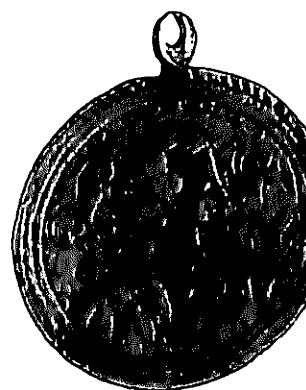
н ар праско
е че вея м
на я учениц

78

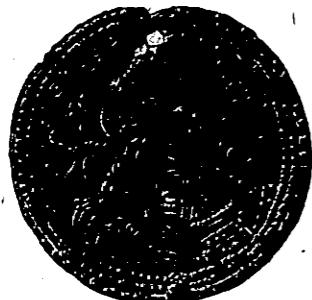

79

80

81

82

83

Темна мідь, 40 мм (рис. 80). ДІМ; Ерм.; колекції К. М. Петрова (Вінниця), І. Д. Галькевича (Вітебськ). 4 екз.

102. Л. б. подібний до попередніх, заповнення фону позаду голови інше, на з. б. замість напису квіти, в німбі над головою ромб, в обрізах похилені лінії і ряди крапок. Темна мідь або латунь, 45—42 мм (рис. 81). Є у всіх великих колекціях. 26 екз.

Дукачі описаних типів зустрічалися скрізь. Чотири з Глухівського повіту, один з Кролевецького Чернігівської губернії, один з с. Мойсенців Золотоніського повіту, один з с. Ранківки Кременчуцького повіту, два з Дону, один з Кубані, один з Тамбовської губернії. Публікації: Ю. Б. Іверсен. Неизданные и редкие русские медали, табл. III, № 32; Уваров, вып. VIII—IX, стор. 109, рис. 105, 106; Альбом достопр., вып. IV—V, табл. XXXVI, № 6 і 7; Тарновский, № 544; Н. В. Покровский. Церковно-археологический музей СПб. духовной академии, табл. VII, № 18. Описи — Вист. XI АС, Отдел исторических древностей, № 49; СЧЕД, № 176 (із с. Рижків Чернігівського повіту) і № 177.

103. Цілком подібний до попереднього, але з виступом у верхній частині, як у № 88. Темна мідь, 61 × 42 мм (рис. 82). ДІМ; КЛ. 2 екз.

104. Круглий дукач, олив'яна відливка. Л. б.— потворний портрет «цариці» серед рельєфних квітів, з. б. подібний до попередніх, в німбі промені, обрізи по боках заштриховані в гратку, вгорі і внизу — вертикально. Написи з обох боків голови:

с	мпар
в а	аске
н	п

38 мм (рис. 83). ДІМ.

105. Те ж. Л. б.— грубе зображення «цариці» на фоні квітів, обідок — подвійний шнурочок, на з. б. в обрізах зигзаги. Напис:

с	м па
рас	ковія
н	п

Темна мідь і латунь. Один — знахідка в Лубнах, 34—32 мм. (рис. 84). ЧМ; КМ; РМ; ПМ; Ерм.; ДІМ (4 екз.). 10 екз.

106. Те ж. Л. б. Грубо виконане зображення цариці на гладенькому фоні. З. б. Досить широкий сувій з письменами, що не мають певного змісту, обрізи заштриховані вертикальними й горизонтальними лініями. Напис:

п р	ско
в	сям
у ч е	...
	н

Темна мідь, 36 мм. ДІМ (5 екз.); ЧМ. 6 екз.

84

85

107. Л. б. подібний до № 105. Характерна ознака — намисто на шпії й потрійний зигзаг по грудях, квіти в обрізах рамки косі лінії. Напис (без змісту) лише 35 мм (рис. 85). ДІМ.

108. Л. б. Погрудне зображення «цариці» медального типу, фон чистий. З. б. Зображення Параскеви, без написів. Правильний гурт; позолочені, один в оправі з ніжинським бантом, 33 мм. ДІМ; РМ. 2 екз.

109. Л. б. Зображення такого ж типу, фон вкритий квітами. З. б. Зображення Параскеви без написів, в обрізах по парі завитків. Мідь, один посріблений, 31—30 мм (рис. 86). Ерм.; ДІМ. 3 екз.

110. Л. б. Надзвичайно грубо виконане портретне зображення, з обох боків голови вигравіровано по квітці. З. б. Грубо модельоване зображення Параскеви, чотприконечний хрест зливався з рукою, без написів, німб заптрихований. Мідне литво, 44×45 мм, відливка за оригіналом, виконанім в техніці вільного карбування без штампів; карбувальник же повторив один з описаних вище літих дукачів (рис. 87). ДІМ.

111. Л. б. «Цариця» вправо, на фоні гілочки високого рельєфу. З. б. Св. Георгій поражає списом розпластаного під конем дракона, перед конем стоїть діва Єлизавета, над нею рука, яка простягає Георгієві корону типу російської імператорської. Литво, темна мідь, 29 мм (рис. 88). Ерм.

112. Л. б. Погрудне зображення вправо чоловіка в камзолі з рядом гудзиків посередині грудей і стрічкою через праве плече. На голові поверх гладенького парика з буклями й косою маленька коропа. На фоні видно неглибокий квітковий орнамент. З. б.— як у № 111. Литво, темна мідь, 29 мм (рис. 89). ДІМ.

113. Л. б. Погрудне зображення Катерини II медального типу, з двома локонами на правому плечі орденською стрічкою. По боках обличчя по грубо вигравіруваній квітці. З. б. Поясне зображення богоматері прямо, з немовлям на лівій руці, права притиснута до грудей, Христос благословляє правою рукою, в лівій — сувій. На мафорії богоматері зорі на

лобі її на плечах, такі ж на німбі, верхня частина якого зрізана обідком дукача. Німб Христа хрещатий, фон чистий. Великий літий з латуні дукач, 46 мм. ДІМ.

114. Л. б. «Цариця» того ж типу. Фон вкритий квітковим орнаментом, врізаним вглиб. З. б. Зображення богоматері, подібне до № 113. Існує три різновиди — два з одинаковим квітковим орнаментом на л. б., але на з. б. в одному випадку фон чистий, в другому — теж покритий квітами; третій різновид — з дещо зміненим орнаментом на л. б. і чистим фоном на з. б. Латунне литво, 39—36 мм (рис. 90, 91, 92). Є майже у всіх музеях. Відтворений у каталогі Уварова, стор. 109, рис. 103 і 104. 24 екз.

115. Л. б. Зображення подібне до попередніх, більш сухе опрацювання деталей — волосся, одягу тощо, орнамент на фоні інший. З. б.— подібний до попередніх, на фоні грубо вигравірувані гілочки. Литво, темна мідь, 37 мм. ДІМ. 2 екз.

116. Л. б. Зображення «цариці» подібного ж типу, у вусі сережка, фон вкритий рельєфним рослинним орнаментом. З. б.— як у попередніх, фон чистий, написи: мр Фу і Іс хс, 41—39 мм (рис. 93). Ерм.; ДІМ (5 екз.) та інші музеї. 9 екз.

117. Невеликі дукачі подібної ж композиції, фон з обох боків вкритий квітковим орнаментом, голови богоматері й Христа більше наближені. Литво, темпа мідь і латунь, 33—30 мм (рис. 94). ДІМ (4 екз.); РМ; Ерм. та інші музеї; Иверсей. Неизданные и редкие медали, табл. IX, рис. 37. 11 екз.

118. Маленькі дукачі тієї ж композиції, фон на л. б. вкритий квітковим орнаментом. Латунне литво, 23 мм. КМ. 2 екз.

119. Л. б. Звичайне зображення «цариці» на квітковому фоні. З. б. Чотирикутина іконка богоматері описаного вище типу, поєднана з композицією з. б. «коронаційного» дукача: бандероль з жолобком замість папису й хмара під нею, зліва — портик, в обрізі внизу орнамент. Латунне литво, 30—23 мм (рис. 95). Иверсей, вказ. праця, табл. III, № 40;

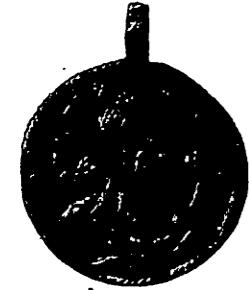

86

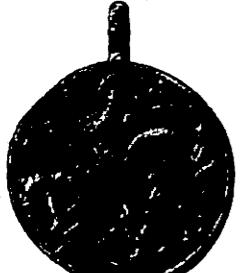

87

88

89

90

ДІМ (2 екз.); РМ; КМ; ЧМ; Музей Первомайської школи Зміївського району на Харківщині (2 екз.). 8 екз.

Лише два дукачі у всій описаній групі (№ 113—119) зустрілися з бантами. Деякі відливалися з міді, більшість — з золотистої латуні. Знахідки відомі в Чернігові, Глухові, Ічні та на Полтавщині, один викопаний в с. Тополі Куп'янського повіту.

120. Л. б. Погрудне зображення Катерини II медального типу або з бандероллю під обрізом бюста. З. б. Всередині притиснутого до краю вінка з листя, під фантастичною короною опуклий напис:

кругу твоему по
кланяемся влко и
стое восене тво
е славимъ

Під написом квіти. Мідне литво, без бантиків, 40—39 мм (рис. 96). Ерм.; ДІМ (2 екз.); РМ; КЛ; КМ; Іверсієн, вказана праця, таблиця III, № 34. 10 екз.

121. Л. б. Голгофа. Восьмиконечний хрест на ступінчатому підвищенні, спис і жердина, внизу череп. Написи (зверху вниз): црь — слви; Іс — ХС; снъ — бжій; н — п — к — а; мл —rb; г — г; г — г (замість г — а). Вздовж краю обідок, заповнений орнаментом. З. б. — як у № 120. Мідне литво, без бантиків, 43—40 мм (рис. 97). Ерм. (2 екз.); ДІМ (2 екз.); кол. Синцова, Іжевськ. 5 екз.

91

92

122. Л. б. Голгофа, композиція, подібна до описаної вище, написи того ж змісту, обідок з городків (рис. 98). З. б. Легенда в сім рядків:

кругъ
хранитель
всѧ всѣленны
кругъ красоты
црковная кругъ
црмъ дежавъ
кругъ ве

Олив'яний литий дукач з вушком, 42 мм. КМ.

123. У листі з Кременчука одержано естампаж одного боку медальйона із зображенням Голгофи. Спис і жердина, рельєфні написи: црь слви; іс — хс; ни — ка; мл — rb; к — т; г — г. Матеріал не вказано, опису з. б. нема. Близько 44 мм.

124. Л. б. Погрудне зображення «цариці» медального типу. З. б. Голгофа — чотиринконечний хрест на підвищенні, жердина із списом, написи: іс — хс; ни — ка; т — к; в обрізі — мл р. гг. Мідний позолочений дукач, без вушка, проколотий, 36 мм (рис. 99). ДІМ. Такий же олив'яний — в Ермітажі в конвертику з написом: «Свинцовий знак в гробниці найденный, 2 р.». Іверсієн, вказ. праця, табл. III, № 35.

125. Л. б. — «цариця», з. б. — вигравіруване від руки зображення голгофи. Мідні, л. б. штампований, 43—41 мм. Ерм.; КМ; КЖ.

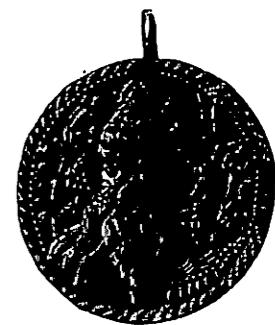
В різних музеїчних збірках було враховано невелику кількість переважно воронезьких дукачів, виконаних в техніці гравірування й черні, які нема підстав роз-

94

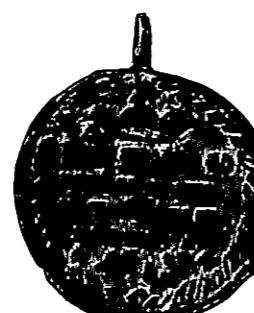
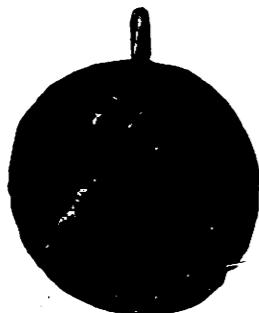
92

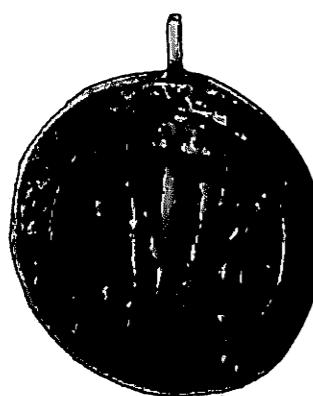
93

95

96

97

98

99

глядати як більш-менш стабільні типи, що походять від якогось твору медальєрного мистецтва. Ми згадуємо їх коротко, не вводячи в каталог. Це три дукачі з виконанням черню на опуклих кружках зображенням св. Митрофанія Воронезького (канонізований у 1832 р.), на з. б. одного вигравіруване зображення св. Анни й напис «Анна Славгородская ро 1817 дека 9», на другому — св. Дарія з написом «С: мученица Дарія 19 марта». В обох випадках вказаний день пам'яті святої, але на першому дукачі, очевидно, і дата народження власниці дукача. Два виконані в тій же техніці дукачі із зображеннями Богоматері, один пробірним клеймом датований 1879 р. Зустрілося декілька таких самих пізніх дукачів із зображенням Охтирської ікони Богоматері (вище, № 58). Ще кілька дукачів мають різні вигравірувані зображення релігійного характеру, породжені іконками-тільниками тощо.

Дукачі, виготовлені з монет XVIII—XIX ст., та їх місцеві реplіки

Представлені в колекціях багатьох музеїв дукачі, виготовлені з монет, за датами останніх відносяться в основній масі до XVIII—XIX ст. Найранішу їх групу становлять карбованці-хрестовики, карбування яких почалося в 1723 р. На прикінці XVI і в XVII ст. на Україні в обігу були талери — великі срібні монети, часто з різними художніми зображеннями; скарби України зберегли їх у величезній кількості. В музейних колекціях, звичайно, зустрічаються й окремі екземпляри талерів із слідами носіння, але ми не знаємо жодного талера-дукача, паспортизованого музейним написом чи хоч би наявністю банта. Червоні золоті, перетворені в ланцюги й низки, носили на оznаку багатства й забезпеченості — як золото, а не як прозаїчні монети; тому червінці перетворювали нерідко навіть в пронизки, скручуючи монети в трубку. Срібним монетам, що знаходилися в обігу, навіть позолоченим, не було місця в жіночих клейнодах паній XVII ст. — вони свідчили б не про багатство, а, навпаки, про вбогість власника. В селянському середовищі України XVII ст. або не було потреби в дукачі — великий центральній нагрудній

прикрасі, або ж вона існувала в цілком визначених, освячених традицією й релігійними уявленнями формах і не потребувала заміни. Слід лише згадати відомі нам два екземпляри єфімків — талерів з російськими клеймами 1655 р.²⁹², що зберегли сліди позолоти й одламаних вушок. Основна маса єфімків, що дійшли до нас, походить із знахідок на Україні, тому їх перетворені в прикраси єфімки можна визнати за пам'ятки українського побуту. Але дата самої монети чи дата надкарбування зовсім не є датою перетворення монети на прикрасу. Талери витіснялися з обігу на Україні російською монетою в першому — другому десятиріччях XVIII ст., і старовинна, незвичайна монета могла бути перетворена на прикрасу в цей час або ще пізніше.

Поява дукачів-монет у XVIII ст. була явищем такого самого порядку, як і використання з цією метою випадкових західноєвропейських і російських медалей. Але характерно воно, очевидно, вже лише для міщансько-селянського середовища. Із сурогату, замінника дукача, більш-менш великі монети перетворюються зрештою на самостійну прикрасу, втрачаючи всякий релігійний зміст, якщо не враховувати релігійних мотивів в оформленні (банти у вигляді херувимів тощо). Однак в найбільш ранніх — за датами — дукачах-монетах релігійна специфіка проявляється досить виразно; лише вони її породжують більш-менш помітну групу дукачів-наслідувань.

Поодинокими екземплярами представлені в дукачах західноєвропейські монети XVIII—XIX ст.— декілька угорських і одна баварська із зображеннями богоматері; вони цілком могли розглядатися як готові дукачі типу коронаток. Нам відомо зовсім небагато дукачів, виготовлених із золотих монет; зберегтися ім було найважче. Зареєстровані нами дукачі-монети зведені нижче в кілька груп²⁹³.

Опис дукачів

126. Карбованці-хрестовики й полтинники Петра I 1723—1725 рр. і Петра II 1727—1729 рр. Більшість з бантами або з розетками на вушках (полтинники — лише два), позолочені. З Полтавщини, Харківщини, Курщини й Воронежчини. 35 екз.

127. Карбованці й полтинники (останніх лише два) Павла I 1798—1801 рр., позолочені, більшість з бантами або розетками. Походження таке саме. 1 екз. з Житомирського музею (рис. 100). 18 екз.

128. Англійський флорин 50-х років XIX ст. королеви Вікторії. Хрестом розташовані щити, в кутах і в центрі квіти, з бантом.

129. Л. б. Невизначеній погрудний портрет вправо, оточений вінком. З. б. Рівноконечний хрест, складений з чотирьох літер «П», у зовнішніх кутах хреста римські одиниці, увінчані, як і літери, коронами. В центрі малень-

кий хрестик. Мідне й олив'яне литво, один з розеткою на вушку, із с. Духове Лубенського повіту, 37—33 мм. ПМ; РМ. 3 екз.

130. Л. б. Погрудний портрет вправо, мабуть, повторення монетного портрета Катерини II. З. б. Вигравіруваний рівноконечний хрест. Мідне литво, опра в — пружинка, три вушка, 39 мм (рис. 101). Ерм.

131. Л. б. СВЯТАЯ РАВНОАПОСТОЛЬНАЯ ПБ: МУФЕКЛА. Повторення монетного портрета Катерини II, перед грудьми докарбована ручка з хрестом. Легенда виконана, мабуть, набором літерних пунців. З. б. Монограма павловського карбованця, в кутах хреста: п — к — а (Ніка). Мідний, з двох кружків, виламаний з опра ви, 46 мм. Ерм.

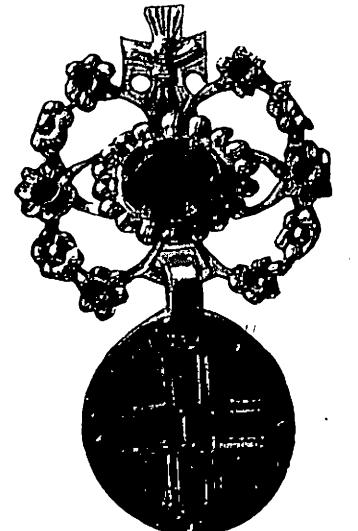
132. Різні однобічні дукачі з примітивно виконаним гравіруванням чи карбуванням (на лицьовій поверхні) рівноконечним хрестом, 42—30 мм, складені з кружків і літі, п'ять — з курськими бантиками, два з них із с. Борисівки Грайворонського повіту (вклейка між стор. 14 і 15). КМ; СЧ; МЕ; ДІМ; Ерм. 9 екз.

133. Л. б.— ВЪРА — НАДЕЖДА — ЛЮБОВЬ — 1888 (на другому екземплярі — 1898). Рівноконечний хрест типу павловського карбованця, в центрі — римська одиниця, в кутах хреста — двійки. З. б.— грубо врізаний напис в чотирьох рядках: «кресту твоєму поклоняємся». Штамповані на кружках, білій метал і мідь; один з Катеринославської губернії, 38—36 мм. ДІМ; МЕ. 2 екз.

134. Однобічний дукач, наслідування павловського хрестовика; над літерами колонки, в кутах хреста: — ТИ — ХО — Но — ВА. Складений з двох кружків, 30 мм. МЕ.

135. Дукачі-монети із зображеннями релігійного змісту. Угорські талери Марії Терезії 1742 і 1747 рр., один, з бантом, — з церкви с. Нікополь, походить, очевидно з січової церкви; угорські дукачи 1746 р. і 1754 р. в оправах, з ланцюжками; баварський талер 1754 р. з портретом з одного боку й зображенням богоматері з другого, в оправі, без банта. 5 екз.

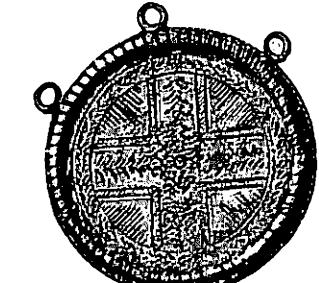
136. Російські й іноземні монети з портретами й гербами. Полтинник Петра I 1721 р., карбованці Катеринами.

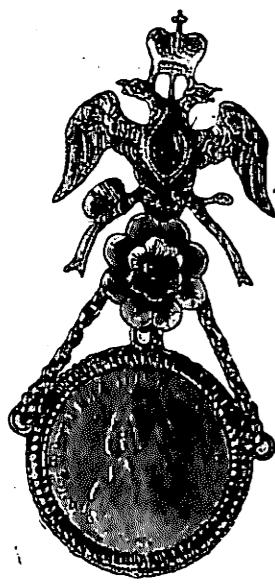

100

101

102

103

ни I 1726 і 1727 рр. (4 екз.), Анни Іоаннівни 1732—1734 (10 екз.), Єлизавети Петрівни 1742—1752 рр., карбованці й полтиник (4 екз.), австрійський талер Франца I 1755 р., карбованці й полтиник Катерини II (5 екз.), півтора дуката (срібло, м. Рагузі, 1764 р.), австрійські талери Марії Терезії 1780 р. (так звані левантійські талери, карбувалися протягом всього XIX ст.), із с. Жихар Харківської губернії 1800 рр. (2 екз.), прусські талери 1799 і 1805—1808 рр. (2 екз.), іспанські піастри 1805—1808 рр. (2 екз.), австрійські талери Франца I 1818—1824 рр., один з Харківської губернії (3 екз.), чотири дукати імп. Фердинанда I 1848 р. Без бантів лише три (рис. 102). 41 екз.

137. Наслідування монет з портретами. Однобічний дукач — повторення портрета петровського карбованця, вільне карбування без штампа, 35 мм ДІМ; одновеликі монети (дукату?) Марії Терезії, легенда не прочитується, 27 мм. ДІМ (2 екз.), наслідування монети Катерини II; л. б.— погрудний портрет, обріз увінчаний двома коронами, з скіпетром і державою, на грудях виділяється овальний медальйон, в якому звичайно знаходиться ініціал «Е» або «Л»; мідні й срібні дукачі, дуже старі, штампованиі на кружках і літі, з бантом зберігся лише один, інші — з обривками ланцюжків, 38—31 мм (рис. 103). ДІМ (6 екз.); Ерм.; ЧМ (8 екз.).

138. Великі монети XIX ст. без портретних зображень — карбованці й полтиники 1816—1875 рр., срібні російсько-польські монети по 5—2 злотих 30—50-х років XIX ст., французыка монета в 5 франків 1876 р.; з Полтавщини, Харківщини, Катеринославщини, майже всі з бантами. 34 екз.

139. Невеликі срібні монети XVIII і XIX ст.— російські четвертаки, золоті австрійські монети — 20 крейцерів, $\frac{1}{4}$ флорина тощо. Більшість з бантами або розетками на вушках. Харківщина, Полтавщина й Курщина. 15 екз.

140. Мідні монети XIX ст., російські і одна австрійська, всі позолочені, з полтавськими бантами. 4 екз.

Кінець дукачів

Приблизно в другій половині XIX ст. на більшій частині території України дукачі як елемент матеріальної культури починають вироджуватися. Лише на Чернігівщині, при поступовому звуженні кола старих зразків, зберігається стара золотарська техніка виготовлення дукачів, та на Слобідській Україні продовжується виробництво двох-трьох типів, які тонуть в масі дукачів-монет, що поступово набувають все більшого поширення. На Воронежчині серед українського населення розвивається місцевий пізній тип панагійок. В цілому можна сказати, що дукачі убожкують так само, як убожкують все ширші маси селянства України.

Оскільки звичай носіння дукачів, при всьому його здрібніні, все ж зберігається, цілком природним в проникнення в коло найбільш пізніх дукачів останньої чверті XIX — початку XX ст. копійчаного базарного товару — селянської галантереї у вигляді найрізноманітніших «народних прикрас» — потворних штампованих мідних та інших блях, розрахованих на найневибагливіші смаки і найскромніші матеріальні можливості. Виробництво таких «народних прикрас» виникає, очевидно, не раніше останньої чверті XIX ст., на що вказують навіть дати, що зустрічаються на них. Судячи з матеріалів етнографічних музеїв і кореспонденції Ермітажу, ці вироби розвозились в усі кінці країни, скрізь, де на них міг бути попит.

Місцями на дукачі — з бантами і відповідним оформленням — перетворюються копійчані іконки-тільники, що поширювалися різними церковними центрами України. Одноким залишається випущений у 1903 р. якоюсь механізованою майстернею, мабуть в Полтаві, скромний дукачик з штампованим портретом автора «Енеїди». Проте ніякі заходи не здатні були врятувати звичай, що відмирав.

Опис дукачів

141. Л. б. МОДНЫЙ + НАРЯДЪ + ДЛЯ + ЖЕНЩИНЪ + И + ДѢВИЦЪ. Мальтійський хрест, кінці увінчані коронами. В кутах — корони й зірочки. З. б. Двоглавий орел з пальмовими гілками в лапах, на грудях щиток, 41 мм. ПМ.

142. Л. б. Подібний до № 141. Слова напису розділені крапками, кінці хреста заокруглені, в кутах — гілочки. З. б. Жіноча голівка з пов'язкою у волоссі й кулоном на шиї. Штамповані з латуні, 37 мм. ПМ.

143. Л. б.— подібний до № 141. В кутах хреста промені. З. б. FVR FRAUEN UND JUNGFRAVEN. Погрудне зображення Петра II монетного типу. Штамповані кружок з вушком, 41 мм (рис. 104). ДІМ.

144. Л. б. УКРАШЕНИЕ ДЛЯ ЖЕНЩИНЪ И ДѢВИЦЪ. Всередині вінка невелике погрудне зображення жінки з розпущенім волоссям і з намистом

104

на шні. З. б. Двоглавий орел. Один жетон в оправі з бантом, другий лише в оправі, 28 мм. Канівський повіт. ДІМ; МЕ. 3 екз. В українському відділі Музею етнографії у Ленінграді є шнурок з нанизаним десятком таких жетонів.

145. Л. б. Мальтійський хрест, в кутах зірочки. З. б. Двоглавий орел з трьома коронами, скіпетром і державою, на грудях на щитку хрестик, орнаментальний обідок. Олово, 42 мм. КМ.

146. Подібний до № 145, але зображення на л. б. видалено вглиб. Олово, 42 мм. КМ.

147. Л. б. ORNEMENTS DES FEMMES. Погрудне зображення дами з пишною зачіскою, великими се-режками у вухах, на грудях кольє, внизу гілочки. З. б. Під трьома коронами двоглавий орел з мечем і державою в лапах, на грудях гостроконечний щиток, без банта, латунь, 33 мм. ПМ. В збірці ДІМу є подібні жетони з казанським гербом на грудях орла.

148. Однобічний жетон із зображенням троянді. Кругла легенда GVLHELMVS ALMANDET. Білій метал, 45 мм. КМ.

149. Тонкі мідні штамповани бляхи з «німецькими» написами. Вільне наслідування широких і тонких австрійських золотих монет XVIII — XIX ст. Л. б. Всередині дубового вікна жіноча голівка вліво. З. б. Під трьома коронами двоглавий орел із скіпетром і державою, і з прямокутним щитом на грудях, оточеним орденським ланцюгом. Навколо написи восьми типів: CONCURENCIA GEBRUDER.; LA CONCUREN GEBRUDER NOHOVITS.; LA CONCUREN GEBRUDER NORDVITS.; LA OCRCUREN CU-BRUDER HORDVITZ.; NOVAUTES DE ODESSSE LOT. HOFT GEBR. N.; LOT HOFT GEBRUDER BO-KOF.; LOT HOFT — S. JONIS.; FABRIKANT D. L. KUTCHKIN. Кучкін — прізвище власника московської фабрички, що випускала різноманітні дешеві жетони; але в наведеній тут абракадабрі чомусь згадується й Одеса — можливо, одеський замовець Кучкіна? З бантом без оправи один дукач, 49 мм, в'язка з кількох жетонів, нанизаних на тасьму, походить з Канівського повіту, один — з с. Сали Житомирського повіту. МЕ; ПМ; КМ; СУ; ЖМ; Ерм. 21 екз.

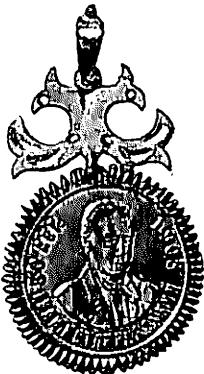
150. Перетворені в дукачі з типовими оправами й бантими образки-тільники: із зображенням Тихона Задонського, святих Іоанна, Петра й Пилипа з одного боку й Московського Успенського собору з другого, і фініфтовий образок богоматері. КМ. 3 екз.

151. Л. б. 30 АВГ. 1903 г.—ІВАН КОТЛЯРЕВСЬКИЙ. Погрудний портрет на три четверті вправо. З. б. 100-ЛІТТЯ ЕНЕІДИ — ПОЛТАВА. Маленький штампований на двох кружках золотистої латуні дукачик в оправі з дротяної пружинки і з бантом, 22 мм (рис. 105). Ерм.

Так приходить до кінця старовинний звичай, розвиток якого ми мали можливість простежити — частково завдяки документам, а головним чином за збереженими музеями численними матеріальними пам'ятками, що стосуються добрих трьох століть. Природний кінець цього звичаю не викликає сумнівів. Він давно вижив себе і зник при першому пориві свіжого вітру історії.

Значна частина вивчених нами пам'яток, що свідчать про становлення й розвиток дукачів у їх класичну пору, фактично створена українськими ремісниками XIX і навіть початку ХХ ст. Їх немудрящі вироби етап за етапом розкривають перед нами шлях розвитку звичаю, і в цьому полягає рідкісна своєрідність розглянутого матеріалу. Ряд типів дукачів, що вироблялися ще в XIX ст., продовжив життя художніх витворів великих майстрів медальєрного мистецтва XVII ст., які в свій час хвилювали сучасників, але давно стали надбанням одних лише музеїв та любителів старовини. Втративши в досконалості художньої форми, ці витвори продовжували жити в репліках, в міру скромніших можливостей техніки українських золотарів зберігаючи лише кістяк цієї форми — композицію. Більше того, дукачі донесли до нас композицію кількох медалей XVII ст., які в оригіналах до нас не дійшли й залишаються невідомими.

Колекції дукачів ряду музеїв України, і зокрема Чернігівського, при залученні додаткового матеріалу у вигляді зліпків чи гальванокопій оригіналів медалей XVII—XVIII ст., образотворчих матеріалів тощо,

105

дозволять ввести в експозицію свіжий і оригінальний матеріал, що висвітлює історію, побут і культурні зв'язки України. Дукачі, які ще 40—50 років тому були живими предметами побуту, тепер стали рідкістю. Безсумнівно, ще немало дукачів зберігається в приватних руках, і музеї України мають можливість значно поповнити свої колекції і в міру можливості заповнити втрати, яких вони зазнали в роки війни. Цим для майбутнього буде збережено дуже своєрідні пам'ятки культури. Протягом кількох десятиліть велике коло побутових етнографічних пам'яток українського народу перемістилося в галузь пізньої археології. Сталі пам'ятками української старовини і дукачі. А втім чи не прийшов час ожити їм у новій функції? Тепер, коли потреба у сувенірах і пошуку найдостойніших нашої епохи і найбільш вдалих зразків їх у національній художній традиції все зростає, багато досконалих за формою дукачів просто просяться, щоб до них звернулися художники і зацікавилась промисловість сувенірів. Нехай українська жінка-трудівниця займе місце «цариць» серед емблем її праці і творчості!

ДУКАТЫ И ДУКАЧИ УКРАИНЫ

(РЕЗЮМЕ)

Дукач (от *дукат*) — название в настоящее время уже забытого народного женского украшения Украины. Это род медали, которая обычно подвешивалась к металлической броши, украшенной дешевыми цветными стекляшками; в некоторых местностях Украины дукачи никаких украшений не имели. Еще 40—50 лет тому назад дукачи были широко распространены в женском быту крестьянского и мещанского населения многих сел и маленьких городов Украины. Девушка повязывала на шее среди кораллов и других бус ленту с дукачем как знак зрелости, перехода из детства в юность. Замужняя женщина продолжала носить свой дукач, пока не подрастала у нее дочь, к которой и переходила «фамильная драгоценность».

Дукачи изготавливали в своих примитивных мастерских *золотари* — обслуживавшие простонародный спрос ремесленники-ювелиры. Деятельность последних золотарей прекратилась примерно в 20-х годах, когда революционная перестройка деревни в СССР вызвала значительные изменения крестьянской жизни, ускорив отмирание многих обычаяев. Дукачи тем скорее уступили новым веяниям и вкусам, что в их оформлении всегда ощущалось некоторое тяготение к «монархическим» эмблемам и сюжетам; часто на дукачах изображалась женщина с короной, получившая в народе название «царица».

Дукачи всегда составляли предмет интереса этнографии. Она рассматривала их как одну из отраслей народного творчества — без сколько-нибудь глубокого проникновения в историческую и социальную сущность явления. Исследователи народного быта не интересовались изобразительной стороной дукачей; несмотря на наличие широкого круга постоянно повторяющихся композиций, в них предпочитали видеть лишь плод свободного полета фантазии самих исполнителей этих украшений. В действительности дукачи Украины составляют удивительно своеобразную ветвь мирового медальерного искусства.

Настоящее исследование опирается на вещественный материал, собранный автором в 1926—1932 гг. во многих музеях СССР (при полном охвате музейных фондов Украины), а отчасти и непосредственно в народном быту. Тогда еще можно было встретить на улице девушек и молодых женщин, носивших на груди среди традиционных кораллов эти грубо изготовленные позолоченные медали. В годы войны и фашистского нашествия музеи Украины понесли колоссальный ущерб, погибли многие интереснейшие коллекции. Около половины исследованных дукачей не сохранилось.

Музейная документация и литература позволили изучить топографию распространения дукачей на Украине. По внешним признакам — особенно по оправе медальонов и форме «бантов»-брошей — устанавливаются наиболее характерные локальные группы, а эти наблюдения удается распространить и на сюжеты находящихся на медальонах изображений. Историко-нумизматический подход к ним, позволил преодолеть характерную для памятников этнографии «вневременность» собранного материала и установить и исторически осмыслить совершенно определенный круг постоянно повторявшихся композиций, неизменно восходящих к оригиналам западноевропейского медальерного искусства XVII—XVIII вв. и русского искусства XVIII в.

Изучение техники народного ювелирного ремесла Украины, проведенное в мастерских последних золотарей г. Нежина, а также на материале музейных коллекций золотарского инструментария, дало возможность сделать интересные выводы об истории этого производства и собрать терминологический словарь. Он свидетельствует о прочных связях украинского ремесла XVI—XVII вв. с художественными и техническими традициями ремесленных центров Западной Европы. В нескольких городах Украины в XVI—XVII вв. имелись цехи ювелиров и процветало их искусство.

Одна особенность техники изготовления дукачей легко объясняет свою-ственную им «несообразность» — наличие большого числа гибридных дукачей, на разных сторонах которых представлены совершенно не связанные между собою композиции. В условиях ювелирных мастерских двухсторонняя чеканка более или менее толстого кружка была невозможна, и там привилась техника раздельного тиснения сторон медальона на тонких кружках с помощью штампов. Монтировка дукачей из двух кружков и вела к смешению сюжетов и возникновению гибридов. Эта особенность дукачей, уже как признак, переданный каким-то «промежуточным» оригиналом-дукачом, свойственна и части типов литых в формах дукачей. Она позволяет выявить для многих типов дукачей не один, а два совершенно конкретных оригинала, обогащая наши представления о первичном, ста-рейшем фонде дукачей, т. е. подлинных западноевропейских и русских ме-далей XVII и XVIII вв., бытовавших в свое время на Украине в качестве женских клейнодий. Немногие наиболее поздние дукачи, собранные из двух кружков, сделаны уже ручной чеканкой, без штампов, но и в них опознаются старые оригиналы.

Установление генезиса сюжетов дукачей, изготовленных в XIX—XX вв., сразу ставит перед нами вопрос: каким образом они стали достоянием крестьянского быта? Исследованный обильный археографический мате-риал — различные имущественные реестры, судебные дела, завещания, описи приданого, церковные вклады — свидетельствует о широком распро-странении в быту господствовавших классов Украины XVII—XVIII вв. под названием дукатов подлинных западноевропейских и русских медалей, преимущественно золотых, хотя и серебряное и даже медное украшение такого рода тоже называлось тогда дукатом. Эти медали приходили из мастерских прославленных медальеров Данцига, Вроцлава, Нюрнберга и других художественных центров Западной Европы, а позже и Петер-бурга.

Особенно цены для конкретизации представлений о «дукатах» Украины XVII в. сравнительно немногочисленные подлинные золотые медали-клей-нодии, находившиеся как вотивные приношения в знаменитом кладе Кие-во-Печерского монастыря 1898 г., который был скрыт около 1717 г. Так же важны и точные сведения о дукате гетмана Ивана Мазепы, позже принад-лежавшем еще одному гетману — Кириллу Разумовскому. Это золотая ме-

даль работы Себастьяна Дадлера. Документы сохранили менее распространенные в свое время названия интересующего нас украшения — *личман* и *агнус*. Первое еще в начале ХХ в. бытовало в ряде местностей наряду с названием дукач и восходит к польскому названию *рехенфеннига* — счетной марки, а также любому дешевому подобию монеты, применявшемуся в качестве ее заменителя в роли украшения. Хорошо известно, что нюрнбергские жетоны в XVII—XVIII вв. в большом количестве экспорттировались в Восточную Европу, где они применялись в качестве самых дешевых народных украшений. Второе название — переделка из *«Agnus Dei»* — могло когда-то относиться к меда-лям с изображением священного агнца. Среди дукачей этот сюжет известен.

Систематизация дукачей по их оригиналам-медалям позволила выработать четкую структуру, рубежи которой соответствуют важнейшим периодам социальной истории Украины. Наиболее раннюю группу, шире всего пред-ставляемую и самими подлинниками (медали С. Дадлера, И. Хена, И. Кит-теля, Бенгейма и других медальеров), составляют медали первой полови-ны и середины XVII в.

Освободительная война украинского народа в середине XVII в. привела к некоторому ослаблению связей Украины с Западной Европой, но не обо-рвала их полностью, и приток европейских медалей-дукатов продолжался и позже — во второй половине XVII и даже в начале XVIII в., так как по-требность в «дукатах» стала особенно велика. Активно формировавшийся уклад быта и этикет нового правящего класса Украины — войсковой стар-шини (наследственной военно-территориальной администрацией) — стиму-лировал развитие местного, украинского производства кошней медалей. Оно

опиралось на привычные образцы — религиозно-бытовые, преимущественно свадебные и крестильные, медали многих мастеров Западной Европы и расцветало в мастерских городских золотарей.

Особую волну оригиналов и немедленно возникавших местных реплик составляет зафиксированная в основном на Полтавщине группа польских медалей XVIII в. в память коронования читых икон Богоматери освященными в Риме венцами — коронаток. Приток их может связываться с усилившейся в XVIII в. колонизацией Полтавщины выходцами с «польской» Правобережной Украины. Однако на Гетманщине (Черниговщина, северная часть Полтавщины), наиболее интересной по составу дукачей в целом, с начала XVIII в. дукаты знатных дам с религиозно-бытовым содержанием постепенно выходят из моды и все большее распространение получают медали светского, официозного содержания, приходящие из Петербурга. На смену благочестию идет «политичность». Усиливается и приток с Запада светских медалей: оригиналы дукачей этого времени отыскиваются во

многих мастерских медальеров Германии и даже Голландии. Записки украинских бытописателей XVIII в. подтверждают внедрение в «дукаты» украинской знати медалей петербургских цариц с их портретами.

Русская медаль, несущая на себе портрет государя, стала известна украинской знати еще в первом-втором десятилетиях XVIII в. как форма царского пожалования, главным образом за военные заслуги. Однако никак нельзя поручиться, что полученные от Петра I клейноды в тех или других случаях не перемещались спустя некоторое время в шкатулки с драгоценностями дам. Сложившийся, по-видимому, не ранее середины XVIII в. прием декорировки «дукатов» путем подвески их к разного рода брошам находит наиболее близкие аналогии в оформлении наградных портретных медалей петровского времени. Известный нам подлинный «дукат» Мазепы имел еще только оправу в виде плетеного проволочного шнурка и был подвешен к цепочке за три ушка, без банта.

Коронационные торжества в Петербурге и Москве всегда сопровождались вызовом многолюдных депутатий дворянства из провинций империи. Члены депутатий возвращались домой с памятными коронационными медалями; на Украине они вскоре же признавались последним «криком моды» среди дукатов.

Туалеты жен и дочерей были своего рода экспозицией, характеризующей общественное положение главы семьи в среде украинской старшины. Медали с портретами петербургских цариц получали здесь значение своего рода охранительных амулетов, вызывавших к власти государственной, по-доброму тому, как прежние «дукаты» с религиозными сюжетами вызвали к небесам.

Особенно интересным и сложным периодом в эволюции дукачей была вторая половина XVIII в., когда вполне сформировавшийся из потомков старшин класс помещиков-землевладельцев, с одной стороны, и свободное землемельческое население — казачество, с другой стороны, были вовлече-

ны в круг острых забот. Для первых это была нобилитация; для вторых — быстрое развитие крепостнических отношений. В царствование Екатерины II для украинской старшины пришло время полностью слиться организационно с «опорой трона» — российским дворянством. На несколько десятилетий одной из сфер деятельности Сената стала «нобилитация малороссийского дворянства». Специальные эмиссары Сената, опираясь на созданные на местах комиссии, семью за семьей «перебирали» старшину с точки зрения права на вожделенное дворянское звание. Время было тревожное и чреватое неожиданностями. Казачество — класс свободных землемельцев — со страхом следило, как все теснее подступала к нему угроза разделить горькую судьбу «посполитых» — крепостных крестьян. Эта тревожная обстановка благоприятствовала усиленному культивированию в казачьей среде — разумеется, в меру материальных возможностей — обычая, как бы подчеркивающих свободное состояние воинов-пахарей.

Социальные сдвиги на Украине в конце XVIII — начале XIX в. подобным же образом затрагивали и еще один слой общества — мещанство, т. е. ремесленное, а отчасти и свободное сельскохозяйственное население полковых и сотенных городов и местечек. В новой обстановке ранее защищавшее горожан магдебургское право, равно как и цеховые организации ремесленников и другие остатки прежних «вольностей» становились фикцией.

Тем дороже оказывались связанные со всем этим особенности быта. В господской среде в этот период сильнейшее распространение получила коронационная медаль Екатерины II — оригиналы и ее бесчисленные реплики. Но именно в это же время впервые выявляется и вторая группа дукачей — гораздо более скромных и, видимо, связанных даже с особыми мастерскими: козацко-мещанские дукачи, в которых традиционные сюжеты местной иконографии (в особенности изображение полуязыческого божества, покровительницы невест и браков Параскевы-Пятницы) гибридизуются с «царицей» — схематическим портретом Екатерины, а сюжет обратной стороны ее коронационной медали осмысливается по-старинному — как изображение благовещения или обручения.

Нобилитация в целом была завершена на пороге XIX в. Ее следствием стало резкое изменение вкусов и перестройка быта и моды в среде новоиспеченного дворянства Украины. Достигнув желаемого — влившись в состав национального дворянства, — украинская старшина скоро изменила национальным бытовым традициям. Провинциальная, доморощенная «служба быта» перестала удовлетворять. В прямой связи с этим старое городское ювелирное ремесло, как многие другие местные промыслы, вошло в полосу тяжелого кризиса сбыта. Оно вынуждено было переориентироваться на крестьянско-мещанский спрос и понесло в новую для него среду широкий круг дукачей с очень старыми порою сюжетами. Так начал складываться дошедший до нас огромный фонд реплик медалей — настоящий заповедник живой старины.

Дукачи превратились в чисто народные — для крестьянок и мещанок маленьких дремлющих городков Украины — излюбленные женские украшения. Скромные до наивности реплики творений некогда прославленных, но уже давно позабытых и на их родине мастеров таким образом доживают в деревенской глупи Украины до начала XX в.

Усиливавшееся классовое расслоение крестьянства Украины и быстрое нищание его широких слоев во второй половине XIX в. вело ко все большему «нищанию» и самих дукачей, которые кое-где на Полтавщине или на Слободской Украине (Харьковщина) превращались в грошевые украшения, сделанные в лучшем случае из серебряных монет XVIII—XIX вв. К началу XX в. значительную часть украинского крестьянского галантейного рынка заполняют штамповые на небольших фабричках Москвы, Одессы и других городов грошевые украшения — жетоны, которые уже можно встретить не только в быту населения Украины, но и многих других частей империи — всюду, где существовал спрос на монетовидные украшения.

Изготовление дукачей в XX в. из мелких монет, даже из медяков, свидетельствует о крайней деградации обычая.

Среди сохранившихся дукачей совсем немного сделанных из более или менее старинных монет, но можно думать, что в этом повинны в какой-то мере любители нумизматики, выламывавшие из оправ встречавшиеся им монеты-украшения. Например, среди полутора тысяч известных в настояще время ефимков (западноевропейские талеры, получившие в 1655 г. в Москве надчеканку и долго находившиеся в обращении на Украине) несколько экземпляров имеет остатки позолоты и следы припоя, прикреплявшего к гурту плетенные из проволоки ободки. Вероятно, этим монетам довелось побывать в дукачах.

Один из последних оригинальных дукачей Украины — выпущенный какой-то просветительной организацией в Полтаве в 1903 г. по случаю столетия «Энеиды», сатирической поэмы известного украинского писателя И. Котляревского, маленький сувенир-дукачик в традиционно полтавском оформлении и с портретом писателя.

На наших глазах в течение полустолетия — жизни одного лишь поколения — произошел необратимый переход широко распространенного в свое время бытового народного украшения, предмета этнографии, в область поздней археологии.

DUCATS AND DUCACHES OF THE UKRAINE

(SUMMARY)

Ducach (derived from *ducat*) is the name for a Ukrainian women's adornment, presently forgotten. It is a kind of a medal that would be attached to a metal brooch cheaply ornamented with glass pieces, though in some parts of the Ukraine it bore no ornamentation at all.

Some 40 to 50 years ago ducaches were still in wide use among the peasantry and petty bourgeoisie of many Ukrainian villages and small townships. A young girl would place a ribbon with a ducach among corals and beads as a sign of maturity, of transition from childhood to adolescence. A married woman would continue to wear her ducach until her own daughter came of age and the ducach passed over to her as «a family jewel».

Ducaches were produced by folk jewellers in their primitive shops. Their activities ceased somewhere in the twenties, when revolutionary transformation of the country resulted in the evolution of the peasant life and speeded up the disappearance of many a remnant of former country «golden days». One of the reasons that ducaches were soon to give up to the new tastes and fashions was that there had always been some tendency to introduce «monarchist» symbolism and subjects into their design; most often they would bear an image of a person, a crown on head, that was called «tsarina».

Ducaches have always been of keen interest to ethnographers. Ethnography considered them to be one of the branches of folk art, without looking deeply into historical and social roots of the phenomenon. Students of folk life were not in any way interested in the figurative side of ducaches. Thus, in spite of the fact that a great number of compositions were constantly repeated, they would prefer to see in them only the imaginative fantasy of the artisans. As a matter of fact Ukrainian ducaches represent a singularly original branch of the world medallic art.

The present publication is based on the objects studied in many museums of the USSR in the years of 1926—1932 (the funds of all Ukrainian

museums having been studied thoroughly by the author) and partly among peasantry itself. In those days one still could meet young girls and women wearing among traditional corals those crude gilded medals.

During the war and the days of the fascist invasion Ukrainian museums suffered immeasurable losses, a great number of most interesting collections being lost. About a half of the ducaches that had been studied did not survive.

Museum archives and literature on the subject enabled the author to make a study of the topography of ducaches in the Ukraine. The most typical local groups of ducaches could be ascertained by external indications, especially by framings and by the shape of «bows» ((brooches). The same could be said also of the subjects of the effigies born by the medals. The historical-numismatical approach enabled one to overcome the absence of dating which is so characteristic of ethnographical monuments, of the collected material, to ascertain and interpret historically a definite choice of constantly repeated compositions, which can inevitably be traced back to the originals of the high Western-European medallic art of the XVII—XVIII centuries and the Russian art of the XVIII century.

The study of the technique of Ukrainian jewelry trade was carried out both in the last shops of goldsmiths in the town of Neshin and at the museums possessing collections of tools used by jewellers. This research gave interesting results concerning the history of the trade including the terminological vocabulary which proves close connections of the Ukrainian handicraft of the XVI—XVII centuries with the artistic and technical traditions of Western-European trade centres. In a number of Ukrainian towns of the XVI — the beginning of the XVIII centuries there were more or less powerful guilds of jewellers and their high art was flourishing, giving magnificent results.

The technique of the production of ducaches had a peculiarity which explains easily an incongruity constantly characteristic of ducaches. This incongruity is the presence of a great number of «hybrid» ducaches the two sides of which bear compositions not in the least connected with each other. Double-sided striking of more or less thick circle was impossible under conditions of jewelry shops, so the technique of separate stamping of medallion sides on thin circles by means of dies came into use. It was the practice of composing ducaches of two circles which resulted in the mixture of subjects and the appearance of «hybrids». Afterwards those «hybrid» ducaches could be repeated in those cast in moulds. In many cases it enables us to reveal not one, but two quite concrete originals for this or that type of ducaches, which enriches our notions of the primary, ancient fund of «ducats», i. e. authentic Western-European and Russian medals of the XVII—XVIII centuries which were widely used in the Ukraine at that time as women's «kleinodiens». There are very few of the latest ducaches composed of two circles which were chased without dies, but old original can be identified also in them.

The origin of the subjects of ducaches made in the XIX—XX centuries established, the question immediately arises, —how did it happen that they became the property of the peasantry?

The archeographical material (different property registers, court cases, wills, dowry inventories and church donations) proves the widest use of original ducats among Western-European and Russian medals under the name of d u c a t s among the ladies of high society of the Ukraine in the XVII—XVIII centuries. (They were mainly gold, though, a silver and even copper ornament of this kind was called «ducat» as well). Those original medals came from the shops of famous medallists of Danzig, Vroclav, Nuremberg and other artistic centres of Western Europe and later from St. Petersbourg.

The comparatively few original gold medals-kleinodiens, which used to be donations in the Kiev-Pechersky monastery and in 1898 were found in the famous monastery buried treasure turned out to have been hidden in about 1717. They are of particular value for making more concrete our notion of Ukrainian ducats of the XVII century. Very important is also the exact information on the ducat of hetman Ivan Mazepa which later belonged to another hetman — Kyrill Razumowsky. This is a gold christening medal made by Sebastian Dadler.

Documents preserved other names of the adornment in question which were less common — *lichman* and *agnus*. The former we met still at the beginning of the XX century in some districts in parallel with the denomination of «ducach». It is derived from the Polish name for a rechenpfennig (a counter), which in the broad sense could denote any cheap imitation of a coin used to substitute it as an adornment. It is widely known that in the XVII—XVIII centuries Nuremberg counters were exported in great amounts to Eastern Europe where they were used as the cheapest kind of folk adornments. The second term — altered *Agnus Dei*, might have been related to medals bearing the effigy of the Holy Lamb. Some ducaches are known to have borne the same subject.

The systematization of ducaches was carried out according to the medals which served as their originals; it gives a remarkable structure whose boundaries correspond to the most important periods of the social history of the Ukraine. Medals of the beginning and middle of the XVII century form the earliest group, the originals by S. Dadler, I. Hohn, I. Kittel, I. Bensheim and other medallists being represented here more widely than in the other groups.

In the middle of the XVII century the war of liberation of the Ukrainian people resulted in some weakening of connections between the Ukraine and the Western Europe. But they were not completely broken and the flow of European medals-ducats continued: they were originals by medallists of the second part of the XVII century and even of the beginning of the XVIII century. In this period the demand for «ducats» became especially great. It was the time when the mode of life and «etiquette» of the new Ukraine

ruling class — military officers (hereditary military territorial administration) — were being formed. It stimulated the development of local Ukrainian production of medal copies. It was based on traditional patterns — medals by many medallists of Western Europe which were mainly associated with wedding and baptizing ceremonies.

A group of Polish medals of the XVIII century — «coronatkes» (crowning medals) — forms a special branch of originals immediately followed by a number of local replicas, which can be found mainly in the Poltava province. They were designed to commemorate the crowning of honoured icons representing Madonna with the crowns consecrated in Rome. The flow of those medals in the XVIII century can be associated with the colonization of the Poltava province which became more intensified in the XVIII century owing to people coming from the «Polish» Right-Bank Ukraine. But in Getmanschina (the Chernigov province, the northern part of the Poltava province), the most interesting district from the point of view of ducaches in general, their religious spirit was growing weak and medals of secular semi-official character brought from St. Petersburg were more and more widely used. Attempts to adapt themselves to the political reality of the moment came up to replace piety:

The flow of secular medals from the West was also increasing, the originals of the period can be found in many shops of medallists in Germany and even in Holland.

The notes of Ukrainian writers describing morals and manners of the XVIII century fix the introduction of the medals of Russian tzarines bearing their effigies into the ducats of Ukrainian noble ladies.

The Russian medal bearing the portrait of a sovereign became known to the Ukrainian nobility as long ago as in the first and second decades of the XVIII century: it was a popular at the moment form of the tsar's grant mainly for military services given of course only to man. Still one cannot guarantee that kleinodiens received from Peter I did not pass some time later into the jewel boxes of the ladies. The custom of using «ducats» for decoration by suspending them to different kinds of brooches find the closest analogies just in the designing of decoration portrait medals of Peter's period. (The «ducat» of Mazepa was suspended on three short chains to a long chain.)

During coronation ceremonies large deputations of nobility representing different regions of the empire were called to St. Petersburg. The members of those deputations returned home with memorial coronation medals, which soon became the latest fashion in the way of «ducats».

The dresses of wives and daughters were a kind of an «exposition» characterizing the social position of the head of the family among the Ukrainian gentry. Just as old ducats with religious subjects appealed to Heaven, so the medals bearing effigies of tzarines from St. Petersburg appealed to the state power.

The reign of Catherine II was the time when the Ukrainian gentry had to blend with the Russian nobility, the support of the throne. To promote the process of transition of Malo-Russian (Ukrainian) gentry into nobility had been for a few decades entrusted to the Senate's activities. Special emissaries of the Senate supported by commissions formed in the provinces, sorted out the gentry, family after family, from the point of view of their rights to the desired title of a nobleman. It was disturbing time fraught with surprises.

The Cossacks, the class of free farmers, watched with fear the approaching threat of sharing the miserable fate of the serfs, the property of the landlords. This shaky situation was favourable for intensified cultivation of the traditional mode of life (of course according to their financial possibilities) which were designed to emphasize the free status of warriors-peasants. Social perturbation taking place in the Ukraine at the end of the XVIII — the beginning of the XIX centuries touched also another section of the society — petty bourgeoisie, i. e. handicraftsmen and partly free agricultural population of townships and settlements. In this new situation the Magdebourg status as well as guilds of handicraftsmen, and other remnants of former freedoms were becoming just a fiction. It resulted in the fact that the waning peculiarities of everyday life connected with all this became dearer to the population.

The coronation medals of Catherine II, originals as well as innumerable replicas, are most widely used in landlords' estates of the period. But it was at the same time that the second group of ducaches appeared. They were more modest and likely to be associated with special kind of shops; those were cossack ducaches in which traditional subjects of local iconography (especially the representation of semi-pagan goddess, the patroness of brides and marriage Paraskeva Pyatnitsa) are hybridized with «the tsarine» — the schematic portrait of Catherine II; the subject on the reverse of her coronation medal being interpreted in the old manner as the Annunciation or betrothal ceremony.

The process of nobilitation had been completed by the beginning of the XIX century. It resulted in a sharp change of tastes and reorientation of the mode of life and fashion among the newly-made nobility of the Ukraine. On reaching the desired object — joining the Russian nobility — the Ukrainian gentry soon betrayed their national everyday life customs. Provincial domestic handicraft did not satisfy them any longer. As a result old urban jewelry trade as well as many other local crafts entered the period of a heavy crisis of market. It had to reorientate to peasant demands and brought a great number of ducaches to the new sphere, some of them having very old subjects. In this way a vast fund of medal replicas began to form. This fund has reached us and we can justly call it the reservation of antiquity. Ducaches turned into favourite kind of ornament of common people — peasant and petty bourgeoisie women. In this way so modest, that they somehow seemed to

be naive, replicas of works of masters who had been famous in former times but soon became forgotten even in the places they came from, survived in remote villages of the Ukraine, up to the beginning of the XX century.

The increasing pauperization of the wide sections of the Ukrainian peasantry led to more and more pronounced «impoverishment» of ducaches which in some provinces of the Ukraine (in Poltava province or the Slobodskaya Ukraine) turned into cheap ornaments made of silver coins of the XVIII—XIX centuries at best. By the beginning of the XX century most of the Ukrainian peasant haberdashery market was full of cheap «folk ornaments» — medals which were stamped at small factories in Moscow, Odessa and other cities. They could be found not only in the Ukraine but in many other parts of the empire where medal-shaped ornaments were popular.

The manufacture of ducaches out of small coins even of coppers at the beginning of the XX century witnesses the degeneration of the custom.

Only very few surviving ducaches contain more or less ancient coins, but as a matter of fact, amateurs of numismatics can be considered responsible for this fact as they used to break coins out of their framings. For instance, among 1500 «yefimoks» (Western-European thalers which since 1655 passed in Moscow and had been in circulation in the Ukraine for a long time) there are some with remnants of gilding and traces of solder by which rims woven of wire were fastened to the edge; those coins are sure to have been ducaches some time.

One of the latest original ducaches in the Ukraine is one produced by some enlightenment society in 1903 which was designed to commemorate the centenary of «Eneida», the satirical poem by the famous Ukrainian writer Kotlyarevsky. It was a small ducach-souvenir traditionally designed in Poltava style bearing a portrait of the writer. But no good intentions could save the dead custom at the beginning of the XX century. The gust of the wind of history whirled away ducaches in the first years after the Revolution. It was before our eyes, during the life of one generation only, that a widely used folk ornament, a subject of ethnography passed into the field of archaeology.

ПРИМІТКИ

- ¹ Див. ЗАО, т. IV, 1851, II, стор. 68—70 (золотий «дукач» і намисто, знахідка поблизу Старобільська).
- ² Каталог українських древностей колекції В. В. Тарновского. К., 1898; Я. Н. Жданович. Отдел «Малороссія» на виставке «Ломоносов и Елизаветинское время». — Труды Черниговской губернської ученой архівної комісії, XI, 1915.
- ³ Прибавлення к вып. 56 ИАК. Пг., 1914, стор. 11 (вклад доповіді А. А. Левенстіма); див. також: Архів ЛО ИИМК, ф. 3, спр. 453, арк. 70—71. Протокол заседання нумізматического отделения Русского археологического общества от 19 марта 1914 г.
- ⁴ Проф. Н. В. Петров. Церковно-археологический музей С.-Петербургской духовной академии. СПб., 1909, стор. 24—25.
- ⁵ Н. И. Петров. Румунские памятники в России и влияние их на русское искусство. — Тр. XIV АС, т. II. М., 1911, стор. 94. М. И. Петров намагався звязати з дукачами дуже давні відому російським нумізматам пам'ятку — так званій «волоський талер», що надійшов до зібрания Я. В. Брюса в 1723 р. і викликав досить велику літературу (див. И. Г. Спаский. Очерки по истории русской нумизматики. — Нумізматический сборник. М., 1955, стор. 47—48). Запропоноване М. И. Петровим датування «волоського талера» тепер відкидається.
- ⁶ Н. И. Петров. Альбом достопримечательностей церковно-археологического музея Киевской духовной академии, в. IV—V. К., 1915, стор. 53.
- ⁷ У 1929 р. Н. П. Бауер опублікував короткий реферат моїї праці: N. Bauer. Ukrainischer Frauenschmuck und die deutsche Medaillen. Besprechung der Doktordissertation von Ivan Spasskij. Mitteilungen für Münzsammler. Wiesbaden — Mainz, Oktober 1929, № 79, стор. 357—359.
- ⁸ О. фон Гуна. Поверхностные замечания по дороге от Москвы в Малороссию в осени 1805 года, ч. II. М., 1806, стор. 42. Див. рисунок «Малороссийская крестьянская девка в наряде». На намисті вибить дукач.
- ⁹ У літературі і музейних описах зустрічаються також назви «решітка» і «мотиль».
- ¹⁰ Близьку аналогію до дукачів становлять деякі народні прикраси Югославії (Кварнерські острови); місцеві ювеліри виготовляли репліки італійських релігійних медалей у техніці ліття або індикації (передавлювання на тонкий металевий лист). Див. Radmila Matejčić. Medalje, vrst nakita i folklornoj baštini Kvarnerskih otoka. Numizmatička vijesti, 1964, broj 22.
- ¹¹ Записки Отд. русской и славянской археологии Археологического общества, т. 1, 1851, отд. II, стор. 61.
- ¹² ОЛК, 1897, стор. 64. Зображення Параскеви витлумачено неправильно.

- ¹³ С. А. Таранушенко. Мистецтво Слобожанщини. Харків, 1928, стор. 8 табл. XXXVI.
- ¹⁴ П. Хойновський. Каталог картин, художественных предметов и археологических древностей музея в Кіеве по Безаковской улице в доме № 8. К., 1890, стор. 40, № 28.
- ¹⁵ КЕОМ, № 171, 172, 427.
- ¹⁶ В. Трипольский. Полтавское епархиальное древлехранлище. Полтава, 1909, стор. 121, № 888. Серце з сердоліку справлено в срібло, посередині накладний срібний хрест, по краю два ряди страз.
- ¹⁷ Альбом достопр., в IV—V, табл. XXXII, 12, стор. 52—53. Хрест походить з Херсонської губернії.
- ¹⁸ ЧСИМ, № 3276—87; СЧЕД, № 176 и 177; Выст. XIV АС, № 637, 647 и 648 (?); Указатель церковно-археологического музея при Киевской духовной академии. К., 1880, стор. 30 і 54; Альбом достопр., в IV—V, стор. 53; КЕОМ, № 5—8, 245, 258; Выст. XI АС, Отдел исторических древностей, № 27, 49, 50, 51.
- ¹⁹ И. И. Аксаков. Исследование о торговле на украинских ярмарках. М., 1859; Сборник Русского исторического общества, № 144, стор. 33 (Нежин), 92 (Стародуб).
- ²⁰ F. Schröter. Wörterbuch der Münzkunde. Berlin—Leipzig, 1930, стор. 167.
- ²¹ Там же.
- ²² Там же, стор. 526.
- ²³ Н. Сементовский. Старина малороссийская, запорожская и донская. СПб., 1846, стор. 53.
- ²⁴ «Основа», 1861, № 1. Неудобопонятные южнорусские слова, стор. 5.
- ²⁵ Словарь украинского языка, собранный редакцией журн. «Киевская старина» под общей редакцией Б. Гринченко, т. I. К., 1907, стор. 455.
- ²⁶ Ф. К. Волков. Этнографические особенности украинского народа.— Зб. «Украинский народ в его прошлом и настоящем», т. II. Пг., 1916, стор. 550, 551.
- ²⁷ Там же, стор. 487.
- ²⁸ А. Чубинский. Труды этнографо-статистической экспедиции в Западнорусском крае, т. VII. СПб., 1877, стор. 426; Я. Ф. Головацкий. О народной одежде и убранстве русинов или русских в Галичине и северо-восточной Венгрии. СПб., 1877, стор. 12, прим. 3 і далі.
- ²⁹ Е. И. де Витте. Археологическая находка в с. Ласкове в 1610 г.— ЧОНЛ, кн. XIV, отд. III, стор. 85—92; М. А. Тиханова. Забытый памятник.— Рефераты научно-исследовательских работ за 1945 г. Отделение истории и философии АН СССР. М.—Л., 1947, стор. 81.
- ³⁰ Н. И. Петров. Археологическая находка на хорах в великой церкви Киево-Печерской лавры.— ЧЦАО, т. II, 1899, стор. 88—108.
- ³¹ Акты ЮЗР, т. XIII, стор. 237. Срібні «заниски» — металеві наконечники шнурка.
- ³² Н. Оглоблин. Богатый киевлянин конца XVII в.— КС, 1889, май—июнь, стор. 584.
- ³³ РИБ, т. VIII, СПб., 1884, стор. 964, 968.
- ³⁴ Треба «червоний золотий» (це ясно з підсумкового запису).
- ³⁵ Д. Н. Бантиш-Каменский. Источники малороссийской истории, ч. II.— ЧОИДР, 1859, январь—март, стор. 43. «Золотой одинакий» — звичайний дукат (чертінець), монета вагою близько 3,5 г.
- ³⁶ С. Величко. Летопись событий в юго-западной России в XVII в., т. IV. К., 1864, стор. 118, 119, 124 і 130.
- ³⁷ Материалы для очерка служебной деятельности Шидловских в Слободской Украине 1696—1724 г. Собр. и изд. С. И. Шидловским. СПб., 1896, стор. 84—85.
- ³⁸ Там же, стор. 77—78.
- ³⁹ Там же, стор. 87—88, 95. Тут же під заголовком «Клейноты царского величества» описано особисті нагороди Шидловського — три золоті медалі, багато прикрашені коштовним камінням.
- ⁴⁰ А. М. Лазаревский. Люди старой Малороссии.— КС, 1885, стор. 18; його ж. Обозрение Румянцевской описи Малороссии, I. Чернигов, 1866, стор. 31. Див. та-
коож: Стороженки. Фамильный архив, т. IV. К., 1910, стор. 517. «Канак» —
особлива коштовна прикраса, яка часто має форму двоголового орла, складеного
з великої кількості коштовних і напівкоштовних каменів. Див.: В. А. Шуга-
вський, Що таке канак? — ЮЗГ, I, стор. 162 і далі. Подібними канаками прикра-
шено чепрак сідла фельдмаршала Шереметьєва, що зберігається в Ермітажі. Одна
зівка на грекьке походження подібних предметів.
- ⁴¹ А. М. Лазаревский. Очерки малороссийских фамилий.— РА, 1875, т. I.
стор. 443, прим.
- ⁴² Лазаревский. ОРОМ, кн. II, стор. 197.
- ⁴³ Материалы для истории общественного и частного быта в Малороссии XVIII в.— ЧОНЛ, кн. 11. К., 1896, стор. 84.
- ⁴⁴ СЧЕД. Описание вещественных и письменных памятников (Извлечение из № 13—15 «Черниговских епархиальных известий» за 1908 г.), № 27, а, б, 67, 152; КЕОМ, № 171, 172.
- ⁴⁵ Н. П. Кондаков. Иконография богоматери, т. II. Пг., 1915, стор. 215, 291.
- ⁴⁶ Н. И. Петров. Археологическая находка на хорах великой церкви Киево-Печерской лавры.— ЧЦАО, т. II.
- ⁴⁷ Киево-Печерская лавра в єя прошлом и пынешнем состоянні.— КС, 1886, июль,
стор. 403. «Жоден з цих предметів не дійшов до нас», — писав автор статті. До
скарбу 1898 р. могли входити деякі з цих золотих.
- ⁴⁸ ИРАО, т. V. СПб., 1865, стор. 51—53.
- ⁴⁹ Там же, стор. 155.
- ⁵⁰ Материалы для очерка служебной деятельности Шидловских..., стор. 95.
- ⁵¹ КС, 1882, сентябрь, стор. 496.
- ⁵² И. Г. Спасский. Необычный нумизматический памятник.— Нумизматика и
сфрагистика, в. II. К., 1965, стор. 135 і далі.
- ⁵³ П. П. Короленко. Церковные древности (Справка о розыске документов на
церковные древности и воинских клейнодов в Сечах Запорожских казаков быв-
ших).— Труды ХІІ АС, т. III. М., 1905, стор. 48—49.
- ⁵⁴ КЕОМ, № 171, 172.
- ⁵⁵ ЧОИДР, 1862, т. III, стор. 21, 38.
- ⁵⁶ А. М. Лазаревский. Описание старой Малороссии, кн. II. К., 1893, стор. 168,
прим. 314.
- ⁵⁷ Маркович, кн. I, стор. 72, 24 травня.
- ⁵⁸ Ханенко, стор. 148.
- ⁵⁹ Мотыжинский архив. Акты Переяславского полка XVII—XVIII в. К., 1890,
стор. 64—65.
- ⁶⁰ Лазаревский. ОСМ, кн. II, стор. 203, прим. 374. Використання емалі у де-
коруванні медалей явище відоме. Див.: Шерцль, № 539 — гданська золота ме-
далль Владислава IV 1644 р. в емалевій оправі.
- ⁶¹ [Ф]иларет Гумилевский. Историко-статистическое описание Чернигов-
ской епархии, кн. VI. Чернигов, 1874, стор. 417.
- ⁶² Архив ЮЗР, т. III, ч. II, стор. 681.
- ⁶³ Маркович, кн. II, стор. 399.
- ⁶⁴ Архив ЮЗР, т. III, ч. II, стор. 764.
- ⁶⁵ С. Д. Щербак. Дело о краже украшений с чудотворной иконы в Елецком Чер-
ниговском монастыре во второй половине XVIII века.— Труды XIV АС, т. III.
стор. 382.
- ⁶⁶ Архив Ніжинського грецького братства і магістрату 1773 р. у Ніжинському архіві.
Виписки передав академік І. В. Харлампович.
- ⁶⁷ Тарновский, стор. 68. Текст листа див. на таблиці. В книзі при його передачі
допущено кілька помилок.

- ⁶⁸ Г. Квітка - Основ'яненко. Пан Халевський. К., 1950, стор. 15.
- ⁶⁹ Лазаревский. ОРОМ, кн. III, стор. 573.
- ⁷⁰ Отчет имп. Российского исторического музея за 1906 г. М., 1907, стор. 26, № 31.
- ⁷¹ I. Karłomiecz, A. Kvitsky i V. Niedzwiedsky. Słownik języka polskiego. Warsz., 1900, стор. 13.
- ⁷² S. B. Linde. Słownik języka polskiego. Lwów, 1855, стор. 7.
- ⁷³ И. Г. Спасский. Необычный нумизматический памятник.— Нумизматика и сфрагистика, в. 2. К., 1965, стор. 139, рис. 3.
- ⁷⁴ Прибавление к вып. 56 ИАК. Пг., 1914, стор. 11.
- ⁷⁵ Живописная Украина. СПб., 1844, рис. 2.
- ⁷⁶ «Основа», 1861, № 6. Неудобопонятные южнорусские слова, стор. 2.
- ⁷⁷ Словарь украинского языка под редакцией Б. Гринченко, т. II. К., 1908.
- ⁷⁸ Выст. XIV АС. Этнографический отд., стор. 27—28, № 637 та 647 личмани, № 638—644 дукачи з с. Пасарівки Кролевецького повіту.
- ⁷⁹ П'ять дукачів, що експонувалися на виставці, належало К. І. Самборському. Наприкінці 20-х років я нашвидку оглянув іх, не діставши від нього дозволу скласти картки. Ці дукачі були з бантими.
- ⁸⁰ Выст. XIV АС. Дополнение III к этнограф. отд., стор. 1, № 1579—1590.
- ⁸¹ СЧЕД. Описание вещественных и письменных памятников..., стор. 5, № 27, а, б; стор. 11, № 67; стор. 23, № 152; стор. 26, № 176 і 177. Останні два без банти.
- ⁸² ЧСИМ, стор. 84—85, № 3265—3269, 3274 і 3276—3287.
- ⁸³ В. Даляр. Толковый словарь живого великорусского языка, изд. второе, т. II. СПб.—М., 1881, стор. 259.
- ⁸⁴ Ф. Наумов. Дополнение и заметки к толковому словарю Даля. Приложение к т. XXIV «Записок АН», СПб., 1874.
- ⁸⁵ ЮЗГ, I, стор. 63, прим. 3.
- ⁸⁶ Летопись Самоила Величко, т. III. К., 1855, стор. 73.
- ⁸⁷ А. Скальковский. Несколько документов из истории гайдамачини.— КС, 1885, октябрь, стор. 302.
- ⁸⁸ Там же.
- ⁸⁹ В. Даляр, вказана праця, стор. 259 (неправильно виводиться від «лице»).
- ⁹⁰ Linde, вказана праця, стор. 637; Миллер. Польско-российский словарь. Вильно, 1829 г.
- ⁹¹ И. Г. Спасский. Происхождение и история русских счетов. Историко-математические исследования, т. V. М., 1952, стор. 294—300.
- ⁹² И. Г. Спасский. Счетные жетоны.— Исторический памятник русского арктического мореплавания XVII в. Л.—М., 1951, стор. 130 і далі.
- ⁹³ И. Г. Спасский. Происхождение и история русских счетов, стор. 299; його ж. Денежное обращение на территории Поволжья в первой половине XVI в. и так называемые мордовки.— СА, кн. XXI, 1954, стор. 203. Гірляндиди нюренберзьких жетонів можна бачити на національних костюмах народів Поволжя в наших етнографічних і краснавчих музеях.
- ⁹⁴ В останні роки нюренберзькі жетони XVII ст. було виявлено Г. Б. Федоровим під час розкопок у Молдавії.
- ⁹⁵ ОАК, 1898, стор. 75 («1365 медных французских жетонов»: французькі сюжети — портрети різних королів — найбільш звичайні для жетонів XVII—XVIII ст.; див. також ОАК, 1904, Знахідка 460 «медных русских жетонов» в с. Непрядва Тульської губ.
- ⁹⁶ Н. Беляевский. Монетные клады Киевской губернии. К., 1889, стор. 13; Каталог выставки XII археологического съезда в г. Харькове. Нумизматический отдел. Харьков, 1902, стор. 6.
- ⁹⁷ Выст. XIV АС. Дополн. III к Этнографич. отд., № 1534—1590.
- ⁹⁸ Отчет имп. Российского исторического музея за 1906 г. М., 1907, стор. 17.
- ⁹⁹ А. Шафонский. Черниговского наместничества топографическое описание. К., 1851. Рисунки (акварелі), автором яких вважають Т. Калинського, не відво-
- ¹⁰⁰ рені у виданні і знаходиться при рукописі в Центральній науковій бібліотеці Академії наук УРСР. Копії з них було видано як ілюстрації до літопису Рігельмана (А. Рігельман). Летописное повествование о малой России. М., 1847, рис. 12, 13, 17, 18, 23, 24), в передмові до якого розповідається, що рисунки виконано до цієї книжки закінченої праці Рігельмана у 80-х роках XVIII ст. якпмсь поповичем з Чернігівщини, що був в'язнем у підлеглій Рігельману фортеці Ростова. Як би там не було, порівнявані рисунки настільки близькі, що практично могло бути або копіюванням, або використанням в обох випадках спільніх оригіналів.
- ¹⁰¹ У щоденнику Марковича згадано покупку в 1751 р. у Скоропадської «алмазного банта» за 120 червоних (Маркович, кн. II, стор. 300). Тут нас може інтересувати знайома назва, що явно належить до жіночих прикрас.
- ¹⁰² Спроби виявити штамп у післявосині роки у Київському історичному музеї успіхом не увінчалися.
- ¹⁰³ Н. Коцюбинська. Дещо про кам'янецьких срібників.— Журн. «Україна», травень — червень, 1930, стор. 85—89.
- ¹⁰⁴ Гумилевский, кн. VI.
- ¹⁰⁵ Німецька термінологія за кн.: R. von Kulmer. Handbuch für Gold- und Silberarbeiter und Juweliere. 2-е Aufl. Weimar, 1870.
- ¹⁰⁶ У деяких зламаних дукачах (не піжинських) між кружками можна виявити смолисту масу.
- ¹⁰⁷ Труды XVII АС, т. III. Протоколы, 23.VIII 1902.
- ¹⁰⁸ О. Радакова. Золотарство у Старобільському повіті у Харківщині.— Матеріали до українсько-руської етнографії, т. VI. Львів, 1905, стор. 108—109; див. також: Волков, стор. 487.
- ¹⁰⁹ Волков, стор. 486.
- ¹¹⁰ Там же, стор. 487.
- ¹¹¹ Климіenko, стор. 91.
- ¹¹² Шафонский, стор. 297 (80-ті роки XVIII ст.); К. Василенко. Остатки братств и цехов на Полтавщине.— КС, 1885, сентябрь, стор. 170—171 (70-ті роки XIX ст.); М. М. Плохинский. Архивы Черниговской губернии. М., 1899 (Труды Археологического общества, т. I, стор. 137—139 (90-ті роки). «Покліт» — свого роду макет трупи — каркас з рейок, що підкладався під покривало.
- ¹¹³ Н. Коцюбинська, вказана праця.
- ¹¹⁴ Консультація І. М. Дьяконова.
- ¹¹⁵ W. Lozinski. Złotnictwo lwowskie. Lwów, 1912, стор. 18; див. також стор. 27, 37, 55.
- ¹¹⁶ Пилип Климіenko. Цехи на Україні, т. I, вип. 1.— ЗІФВ, 81. К., 1929. Вступ (продовження дослідження не публікувалось).
- ¹¹⁷ КС, 1885, сентябрь, стор. 170—171; див. також ЧСИМ, № 709, 1253, 1256; пор. № 1251.
- ¹¹⁸ W. Lozinski. Złotnictwo lwowskie. стор. 32.
- ¹¹⁹ В. Антонович. Київ, его судьба и значение с XIV по XVI ст.— КС, 1882, январь, стор. 37.
- ¹²⁰ М. Караківський. Київські цехи за литовсько-польської та ранньомосковської доби.— КЗІАПМ, 1, 1931, стор. 137, 138.
- ¹²¹ Там же (реєстр 1742 і 1762 рр.), стор. 147; Исторические материалы из архива Киевского губернского правления, в. Х. К., 1886, стор. 16 (реєстр 1677).
- ¹²² Климіenko, стор. XXIII.
- ¹²³ М. Караківський, вказана праця, стор. 148.
- ¹²⁴ К. Лазаревська. Київські цехи в другій половині XVIII та на початку XIX століття.— 36. «Київ та його околиця в історії і пам'ятках». К., 1926, стор. 277, 278.
- ¹²⁵ К. Лазаревська. Київська реєстрация хорогва та наполеонівські війни в Європі (1806—1807).— ЮЗГ, I, стор. 294.
- ¹²⁶ М. Корнілович. Печатки 16 київських цехів XIX століття та характер символіки на них.— ЮЗГ, I, стор. 306 і далі.

- ¹²⁶ В о л к о в , стор. 487.
- ¹²⁷ А. Є р ш о в . Ніжинські цехи в першій половині XVII ст.— Зб. «Чернігів і північне Лівобережжя». К., 1928, стор. 318.
- ¹²⁸ Г у м и л е в с к и й , кн. VI, стор. 483.
- ¹²⁹ Книга пожитков бывшего черниговского полковника Павла Полуботка..., составленная по указу 1724 р. майором М. Раевским и лейб-гвардии сержантам Львовым.— ЧОИДР, 1862, кн. III, стор. 90.
- ¹³⁰ Ш а ф о н с к и й , стор. 476.
- ¹³¹ Цехи, як і військові формування, мали крім великого знамена («хорогви») ще й мале — «зناцьки».
- ¹³² ЧСИМ, № 705.
- ¹³³ Т а м же , № 1259.
- ¹³⁴ Т а м же , № 715.
- ¹³⁵ Л а з а р е в с к и й . ОСМ, кн. I, II.
- ¹³⁶ Х а н е н к о , стор. 129 і 220.
- ¹³⁷ Т а м же , стор. 174 і 178; Г у м и л е в с к и й , кн. VII, стор. 53.
- ¹³⁸ М а р к о в и ч , кн. II, стор. 112, 239, 332.
- ¹³⁹ КС, 1882, грудень, стор. 535.
- ¹⁴⁰ Х а н е н к о , стор. 173.
- ¹⁴¹ Б. Рибінський. До історії жидів на Лівобережній Україні в половині XVIII ст.— ЗІФВ, кн. 73. К., 1928, стор. 4 і 30—31.
- ¹⁴² А. Є р ш о в . До історії цехів на Лівобережжі XVII—XVIII вв.— Записки Ніжинського інституту народної освіти, кн. 6, 1926, стор. 107.
- ¹⁴³ Ш а ф о н с к и й , стор. 293.
- ¹⁴⁴ Труды XIV АС, т. III, стор. 383.
- ¹⁴⁵ К л и м е н к о , стор. 1 (Березна — заштатне місто Чернігівської губернії).
- ¹⁴⁶ Ш а ф о н с к и й , стор. 629.
- ¹⁴⁷ ЗІФВ, кн. 73, стор. 30—31.
- ¹⁴⁸ Л а з а р е в с к и й . ОСМ, кн. III, стор. 105, 110.
- ¹⁴⁹ К л и м е н к о , стор. 1.
- ¹⁵⁰ А. Т е р е ш е н к о . Статистическое описание г. Полтавы (сост. в 1858 г.).— ЖМВД, 1861, февраль, стор. 25, 26.
- ¹⁵¹ ЖМВД, 1861, липень, листопад.
- ¹⁵² Д. И. Багалей и Д. П. Миллер. История города Харькова за 250 лет его существования, т. I. Харьков, 1905, стор. 58, 229 (1732 г.), 345—379; т. II. Харьков, стор. 345, 379.
- ¹⁵³ Т а м же , т. I, стор. 247.
- ¹⁵⁴ Т а м же , т. I, стор. 143 і далі; 542.
- ¹⁵⁵ С. А. Таранущенко, вказана праця.
- ¹⁵⁶ Труды XII АС, т. III, стор. 353; МУРЕ, т. VI, стор. 108.
- ¹⁵⁷ КС, 1889, березень, стор. 728.
- ¹⁵⁸ Воронежский юбилейный сборник в память трехсотлетия города Воронежа, т. I. Воронеж, 1886, стор. 28—29.
- ¹⁵⁹ Н. Ф. Сумцов. Культурные переживания.— КС, март, 1889, стор. 683.
- ¹⁶⁰ Б. Познанский. Одежда малороссов.— Труды XII АС, т. III, стор. 185.
- ¹⁶¹ Б. П - с к и й . Воронежские хохлы.— КС, 1885, квітень, стор. 116.
- ¹⁶² К л и м е н к о , стор. 1.
- ¹⁶³ И. Г. С п а с с к и й . Русская монетная система. Л., 1962, стор. 126 і далі.
- ¹⁶⁴ П. К у лиш . Обзор украинской словесности.— «Основа», 1861, кн. 1, стор. 208.
- ¹⁶⁵ Т а м же .
- ¹⁶⁶ МУРЕ, т. VI, стор. 109.
- ¹⁶⁷ Див.: К. Domanig. Die deutsche Medaillen in Kunst- und Kulturhistorischen Hinsicht. Wien, 1907. S. 72, u.f.; Sammlung des Freiherrn A. von Lanna. Prag, B. III, Medaillen und Münzen. Berl., 1914, стор. 108, u.f.; Sammlung A. Löbbecke, Braunschweig. Kunstmedaillen und Plaketten des XV bis XVII Jahrh. München, 1908, стор. 36, u.f.; L. F. K u n c z e . Systematik der Weihmünzen. Raab, 1855; B. M ü l l e r . Medaillen und Münzen in Dienste der Religion. Berl., 1915; S. B. K a h a n e . „Die Münze“ im Dienste der Liebe und Ehe. Danzig, 1914.
- ¹⁶⁸ И. Г. С п а с с к и й . Неподданная медаль Мартина Хольца с армянскими надписями.— Сообщения Государственного Эрмитажа, в. XVI. Л., 1959, стор. 59—61.
- ¹⁶⁹ Ш е р ц л ь , № 851—912.
- ¹⁷⁰ S. L a n n a , т. III, № 2, 1470, 1471; Ш е р ц л ь , № 872.
- ¹⁷¹ H u t t e n - C z a p s k i , т. III, № 4129—4138; т. IV, № 8273—8275, 8277, 8278.
- ¹⁷² А. Е ф и м е н к о . Малорусское дворянство и его судьба.— «Вестник Европы», 1891, кн. 8, стор. 515 і далі. Див. також А. Р о м а н о в и ч - С л а в а т и н с к и й . Дворянство в России от начала XVIII в. до отмены крепостного права. СПб., 1870, стор. 94 і далі.
- ¹⁷³ Н. П е т р о в . Археологическая находка на хорах в великой церкви Киево-Печерской лавры.— ЧЦАО, т. II, 1899. П'ять табл., на яких відтворені й дві релігійні медалі.
- ¹⁷⁴ С. Я р е м и ч . Памятники искусства XVI и XVII ст. в Киево-Печерской лавре; його же. Еще о памятниках искусства Киево-Печерской лавры.— Археологическая летопись Южной России. 1900 г., т. II. К., 1900, стор. 95—107, 171—180.
- ¹⁷⁵ В. Р. [Р о с т и с л а в л е в]. Опыт исследования о доходах и имуществах наших монастырей. СПб., 1875, стор. 329, 330.
- ¹⁷⁶ Список старинных золотых и серебряных монет и медалей, принадлежащих Киево-Печерской лавре; Verzeichniss der an Lawra in Kiew gehörigen alten Gold- u. Silber Münzen u. Medaillen. К., 1899 (далі — Лавськ. клад I).
- ¹⁷⁷ Н. П е т р о в , вказ. праця, стор. 91 і 107—108.
- ¹⁷⁸ Та ж назва, тільки російською мовою. А. К. Марков виправив численні огрихи первого «доморослого» лавського видання (далі — Лавськ. клад II).
- ¹⁷⁹ J. S c h u l m a n n . Doubletten de l'Ermitage Imperial a. St. Petersbourg. Amsterdam. Vente de 30 octobre 1906.
- ¹⁸⁰ Архів Державного Ермітажу, оп. 1, 1899 р. № 34.
- ¹⁸¹ Альбом достопр., в. IV—V, табл. XXXII, № 10.
- ¹⁸² Як український виріб був виданий в 1918 р. видавництвом «Друкарь» в Києві в серії листівок.
- ¹⁸³ В. Д р о з д о в . Датоване культове срібло XVII ст. в Чернігівському державному музеї.— Зб. «Чернігів і північне Лівобережжя». К., 1928, стор. 328.
- ¹⁸⁴ Т а р и п о в с к и й , стор. 537. Тільки Л. б.— на табл. 13; F r i e d e n s b ., № 5018—5020; Ш е р ц л ь , № 882 (3 екз.); W i e c e k , № 68. Порівн. табл. XXII, № 67.
- ¹⁸⁵ F o r g e g , т. I, стор. 319—321.
- ¹⁸⁶ D o m a n i g , стор. 158; E r b s t e i n , т. V, № 19377, F r i e d e n s b ., № 5018.
- ¹⁸⁷ S. L a n n a , № 1121; S. L ö b b e c k e , № 644; W i e c e k , № 31, табл. XII.
- ¹⁸⁸ Тут і далі вказується діаметр медальйона; оправа, якщо вона є, не враховується.
- ¹⁸⁹ Monnoies en or, qui composent une des différents parties du Cabinet de S. M. L'Empereur etc. Vienna MDCCCLIX, стор. 296.
- ¹⁹⁰ D. E. Merzbacher Nachf. Münzauction d. 16 nowember 1903. Samml. von Münzen u. Medaillen aller Lander, № 503.
- ¹⁹¹ A m p a c h , т. II, 8955; Ш е р ц л ь , № 865; W i e c e k , № 97, табл. XXX.
- ¹⁹² H a u s c h i l d , № 2571.
- ¹⁹³ F o r g e g , т. VI, стр. 348.
- ¹⁹⁴ Лавський клад, I, табл. 15, 6/п., II — № 297; T e n z e l L. A., 505—506, табл. 49, II; A m p a c h , т. II, № 1453; W i e c e k , № 91, табл. XXVIII.
- ¹⁹⁵ Лавський клад I, табл. 12, № 132; D o m a n i g , № 746.
- ¹⁹⁶ СЧЕД, № 152.
- ¹⁹⁷ G a e d e c h e n s , т. II, стор. 121.
- ¹⁹⁸ F o r g e g , т. II, стор. 521.
- ¹⁹⁹ E r b s t e i n , № 19374.

- ²⁰⁰ G a e d e c h e n s , т. II, стор. 121, № 17.
- ²⁰¹ G. Galster. Danske og Norske medailler og jetons 1753—1788. Kobenhavn, 1936, стор. 57, 65; збірка Ермітажу.
- ²⁰² Лаврский клад I, табл. 5, № 46; Friedensb., № 5036—5038; Шерцль, № 864.
- ²⁰³ В словнику Л. Форрея роботи Й. Хена Старшого не відокремлені від робіт його сина Й. Хена Молодшого і роки діяльності обох з'єднані (F o g g e r , т. II, стор. 520—523).
- ²⁰⁴ У 1897 р. у Карасубазарі була знайдена «золота медаль в пам'ять Вестфальського миру 1648 р.» (ОАК, 1897, стор. 94). Не викликає сумнівів, що цей дукат занесений в Крим один з учасників набігу на Україну.
- ²⁰⁵ СЧЕД, № 67.
- ²⁰⁶ Лаврский клад I, табл. 12, № 131; ЧЦАО, табл. II, № 18. В описі ініціали вказано неправильно.
- ²⁰⁷ Шерцль, № 848. Золота медаль в 15 дукатів, з отвором. Див. Hauschild, 2575; A. Riechamn, Aukt. Catalog, XXXVI, Halle, 1926, № 2308; Więcek, стор. 90, рис. 80.
- ²⁰⁸ Лаврский клад I, табл. 12, № 131; ЧЦАО, табл. II, № 19. В описі ініціали вказано неправильно; Amrach, т. II, № 8962; Erbstein, № 19397.
- ²⁰⁹ Friedensb., № 5044; Erbstein, № 19396.
- ²¹⁰ Friedensb., № 5025.
- ²¹¹ Лаврский клад I, табл. 10, № 122; Лаврский клад II, № 48.
- ²¹² Древности русские. Кресты и образки. Изд. Б. Ханенко, в. II. К., 1900, № 329 (330), табл. XXX (відтворений лише з. б.).
- ²¹³ Лаврский клад I, табл. 12, № 132; Amrach, т. II, № 9176; Friedensb., № 5033; Erbstein, № 19375; Kahane, № 109, 110.
- ²¹⁴ Kahane, № 108.
- ²¹⁵ Rewolinski, стор. 70—71, № 669, табл. XIII, 669.
- ²¹⁶ Tarnovskiy, № 541, лише л. б., визначення неправильне.
- ²¹⁷ Donebaueg, № 4304 (1537).
- ²¹⁸ Ю. Б. Иверсен. Неизданные и редкие русские медали. СПб., 1874, стор. 48, табл. III, № 38. Визначення сюжету неправильне.
- ²¹⁹ Amrach, т. II, № 8966.
- ²²⁰ Amrach, т. II, № 9172; Шерцль, № 842.
- ²²¹ Domanig, стор. 126, табл. 92, № 801.
- ²²² Див. E. Fiala. Katalog der Münzen- u. Medaillen-Stempel-Sammlung der K. K. Hauptmünzamtes in Wien, Bd. I. Wien, 1901, стор. 97, № 255 (штамп 1833 р.). Friedensb., № 4188—4190; Domanig, стор. 133, табл. 97, № 843; Див. Kundmann. Die Heimsuchungen Gottes in Zorn und Gnade über Herzogtum Schlesiens in Münzen. Leipzig, O. J., з. б. стор. 304.
- ²²³ G a e d e c h e n s , т. II, стор. 123, № 18.
- ²²⁴ Amrach, т. II, № 9041, пор. № 9015 і 9040; Friedensb., № 5051, 5052; Шерцль, № 912.
- ²²⁵ Forger, т. III, стор. 461.
- ²²⁶ Альбом достопр., в. IV—V, табл. XXXII, № 11.
- ²²⁷ СЧЕД, № 175.
- ²²⁸ T. Lipinski. O koronacyjach obrazow M. Boskiej w dawnej Polsce. Biblioteka Warszawska IV, grudzún 1849; T. Rewolinski. Medale religijne. Kraków, 1885.
- ²²⁹ Rewolinski, стор. 12.
- ²³⁰ Monnoies en or..., стор. 290.
- ²³¹ Наприклад, Rewolinski, табл. XI, № 545.
- ²³² Rewolinski, стор. 70, табл. XIII, № 668.
- ²³³ Там же, № 669.
- ²³⁴ P. Joseph u. Ed. Fellner. Die Münzen von Frankfurt a. Main F. a. M. 1896, стор. 343, № 789, табл. 32; Шерцль, № 346.
- ²³⁵ Lipinski, стор. 441, табл. IV, 21; Hutten-Czapski, v. I, № 4102.

- ²³⁶ Rewolinski, стор. 95.
- ²³⁷ Rewolinski, табл. III, № 80.
- ²³⁸ Rewolinski, табл. I, № 20.
- ²³⁹ Rewolinski, табл. XI, № 562; Hutten-Czapski, v. II, № 4119; Lipski, стор. 469.
- ²⁴⁰ И. Леопардов. Сборник снимков с предметов древности, находящихся в г. Киеве в частных руках, сер. II, в. II. К., 1893, табл. II, № 8.
- ²⁴¹ Tarnovskiy, стор. 69, № 540.
- ²⁴² Д. Ровинский. Русские народные картинки, т. III, СПб., 1881, № 1220а.
- ²⁴³ Летопись Самойла Величко, т. I, прибавл., стор. 35.
- ²⁴⁴ Markowicz, кн. II, стор. 352.
- ²⁴⁵ M. M. Плохинский. Архивы Черниговской губернии. М., 1889, стор. 108.
- ²⁴⁶ ПСЗ, т. XII, № 9437.
- ²⁴⁷ Xanenko, стор. 457 і 458.
- ²⁴⁸ Hutten-Czapski, v. II, № 4015; Racinski. Gabinet medalow polskich, t. II. Wroclaw, 1838, № 248.
- ²⁴⁹ Шерцль, № 253, 250—252; див. також № 254—257.
- ²⁵⁰ B. E. Hildebrand. Sveriges och svenska Konungahusets Minnespenningar praktmynt och Belöningsmedaljer, t. I. Stockholm, 1874, стор. 404.
- ²⁵¹ A. Hirsch. Die Medaillen auf den Entzatz Wiens 1683. Troppau, 1883, стор. 35.
- ²⁵² Отчет имп. Российского исторического музея за 1906 г. М., 1907, стор. 26, № 91.
- ²⁵³ Gutten-Czapski, v. II, № 2589; Tenzel, табл. 75, № 11.
- ²⁵⁴ Ю. Б. Иверсен. Словарь медальеров и других лиц, имена которых встречаются на русских медалях. СПб., 1874, стор. 29.
- ²⁵⁵ Амраш, т. II, № 9070; т. III, № 11369; J. Schulmann. Collection Le Maistre. Pax in Nummis.—Amsterdam, 1912, № 525.
- ²⁵⁶ Смирнов, № 228, а і б.
- ²⁵⁷ Amrach, т. III, № 11446, 11447; Friedensb., № 4393.
- ²⁵⁸ E. Hawkins. Medallic illustrations of the history of Great Britain and Ireland to the death of Georg II, v. II. London, 1885, стор. 632—633, № 323.
- ²⁵⁹ ОАК, 1902, стор. 128.
- ²⁶⁰ E. Hawkins. Medallic illustrations of the history of Great Britain and Ireland to the death of Georg II, v. II. London, 1885, стор. 632—633, № 323.
- ²⁶¹ И. Б. Иверсен. Медали в честь русских государственных деятелей и частных лиц, т. I, СПб., 1887, стор. 36.
- ²⁶² E. Fiala. Münzen u. Medaillen Welfischen Land. Das neue Haus Braunschweig zu Wolfenbuttel. Prag, 1907—1909, № 991—994, табл. XI.
- ²⁶³ Ю. Б. Иверсен, вказана праця, стор. 36; його ж. Словарь медальеров, стор. 10.
- ²⁶⁴ Xanenko, стор. 254 і далі.
- ²⁶⁵ СМР, № 145.
- ²⁶⁶ В. Смирнов, № 279.
- ²⁶⁷ Сума числових значень виділених літер складас дату медалі.
- ²⁶⁸ По дорозі в Крим Катерина зупинилася в Нежині у січні 1787 р. Див. М. Коваленский. Путешествие Екатерины II в Крым. М., 1920, стор. 44.
- ²⁶⁹ М. Н. Бережков. Нежинские предания, относящиеся к 1709 году. Нежин, 1909.
- ²⁷⁰ У колекції дукачів Державного історичного музею у Москві є надзвичайно цікавий «дукач», очевидно, з портретом Катерини II. Він має татарський напис на зворотному гладкому боці: «Цей предмет мулла Абд-ар-Рахім Хілалі віддає до рук Фатіми» (переклад проф. А. Н. Кононова). Цей медальйон не нагадує роботи українських золотарів і, мабуть, був виготовлений десь у Криму.
- ²⁷¹ Я пам'ятаю недовір'я, з яким В. С. Москвичов поставився до пояснення сюжету дукача. Коли ж я приніс і показав йому медаль, недовір'я перемінилося на подив.
- ²⁷² А. Ефименко. Малорусское дворянство и его судьба.—«Вестник Европы», 1891, кн. VIII, стор. 523 і далі; А. Романович-Славатинский. Дворянство в России от начала XVIII века до отмены крепостного права. СПб., 1870, стор. 176 і далі.

- ²⁷³ Описані у «Каталоге собрания древностей графа А. С. Уварова» (стор. 393—394) дукачі відносяться до побуту українських козачок.
- ²⁷⁴ Шафонский, стор. 34.
- ²⁷⁵ КС. 1883, липень, стор. 555.
- ²⁷⁶ Иверсей. Неизданные и редкие медали, № 187, табл. III, № 39; Альбом достоприм., в IV—V, табл. XXXVI, № 4, 5; Тарновский, № 542, 543; Уваров, стор. 109, рис. 101, 102; Шерцль, № 36; Выст. XI АС, Отдел исторических древностей, № 27, 50, 51; КЕОМ, № 172. В каталоге Тарновского поясняется, что «личман зроблено в пам'ять одружения імператриці з графом Олексієм Разумовським. Фігури на ньому зображують тих, що одружуються» (стор. 69).
- ²⁷⁷ В «Альбоме достопр., в. IV—V» на табл. XXXVI, № 3, відтворено дуже цікавий кружок від зламаного дукача, що зберіг два ланцюжки для підвіски до бантів з жіночим портретом — вільного карбування без штампа.
- ²⁷⁸ ОАК 1900, стор. 109. Там же с недоведене твердження, що «знімок зроблений у XIX ст. для носіння на ший скопцями».
- ²⁷⁹ Смирнов, № 243, в.
- ²⁸⁰ А. Калинский. Церковно-народный месяцеслов на Руси.— Записки Русского географического общества по отд. этнографии, т. VII. СПб., 1877, стор. 311; А. Терещенко. Быт русского народа, кн. VI, стор. 59; Гумилевский, кн. V, стор. 242; А. Червинский. К вопросу о суеверном почитании народом пятницы.— Земской сборник Черниговской губернии, 1900, апрель, стор. 95.
- ²⁸¹ Стоглав, изд. 3-е. Казань, 1911, стор. 87.
- ²⁸² Духовный регламент Петра I, ч. II, § 5.
- ²⁸³ А. Попов. Влияние церковного учения в древнерусской письменности на миссионерство русского народа. Казань, 1883, стор. 172; А. Терещенко, вказ. праця, стор. 59, 60; Ф. Сумцов. Культурные переживания. К., 1889, стор. 66; А. Калинский, вказана праця, стор. 310.
- ²⁸⁴ А. С. Орлов. Амулеты-«змеевики» исторического музея.— Отчет Государственного исторического музея за 1916—1925 гг. М., 1926, приложение V, стор. 5—6; И. И. Толстой. О русских амулетах, называемых змеевиками.— ЗРАО, т. III, 1888, стор. 391—392, № 29—31.
- ²⁸⁵ Слід відзначити, що уявити собі якось конкретно «руське монетне золото» не лише другої половини, а й всього XII ст. досить важко: наскільки могутній був приплив золота Візантії в сусідні з нею країни в першій половині XI ст., в тому числі й на Русь, настільки він не відчутний в другій половині XII і на протязі всього XII ст. (В. В. Кропоткін. Клади візантійських монет на території СССР. М., 1962).
- ²⁸⁶ Г. И. Корзухина. Русские клады IX—XIII вв. М.—Л., 1954.
- ²⁸⁷ Волков, вказана праця, стор. 551.
- ²⁸⁸ Прибавление к вып. 56 ИАК. Пг., 1914, стор. 11.
- ²⁸⁹ А. С. Орлов, вказана праця, стор. 26; И. И. Толстой и Н. П. Кондаков. Русские древности, в. V, стор. 163.
- ²⁹⁰ Протокол засідання Нумізматичного відділення РАТ, 19.III 1914.— Архів Ленінградського відділу Інституту археології АН СРСР, ф. 3, спр. 453, арк. 70—71. У музеї Новгорода-Сіверського і Мени поступили два дуже подібних за типом змістовники з місцевих знахідок.
- ²⁹¹ А. С. Орлов, вказана праця, стор. 53, 54.
- ²⁹² И. Г. Спасский. Талеры в русском денежном обращении 1654—1659 гг. Л., 1980, № 17 і 240.
- ²⁹³ Слід мати на увазі, що в російських нумізматичних колекціях можуть зустрічатися зроблені з монет прикраси найрізноманітнішого походження. Найлегше визначаються прикраси, що походять з Прибалтики, зроблені з рублевиків, вставлені у широкі срібні кільця з характерним прорізним кутастим орнаментом. Вони зустрічаються з пробірними клеймами м. Пернова (Пярну).

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

Альбом достопр.	— Н. И. Петров. Альбом достопримечательностей церковно-археологического музея Киевской духовной академии, в. IV—V. К., 1915.
Акты ЮЗР Архив ЮЗР Волков	— Акты Южной и Западной России. — Архив Юго-Западной России. — Ф. К. Волков. Этнографические особенности украинского народа.— Зб. «Украинский народ в его прошлом и настоящем», т. II. Пг., 1916.
Выст. XI АС	— Каталог выставки XI Археологического съезда в Киеве. К., 1899.
Выст. XIV АС	— Каталог выставки XIV Археологического съезда в Чернигове. Чернигов, 1908.
ДМ	— Державний історичний музей у Москві. Відділ нумізматики. — Глухівський краєзнавчий музей.
ГМ Гумилевский	— [Філарет Гумилевский]. Историко-статистическое описание Черниговской епархии, кн. VI и VII. Чернигов, 1873 и 1874.
ЖМ ЖМВД	— Житомирський музей. — Журнал министерства внутренних дел.
ЗАО Записки АН З. б. ЗІФВ	— Записки Археологического общества. — Записки Академии наук. — Зворотний бік (медалі, дукача). — Записки Історично-філологічного відділу Всеукраїнської академії наук.
ИАК ИРАО	— Известия Археологической комиссии. — Известия Русского археологического общества.
КЕОМ	— Каталог Екатеринославского областного музея им. А. Н. Поля. Екатеринослав, 1910.
КЖ	— Колекція В. К. Жука у Києві (загипнупла).
КЗІАПМ	— Київські збірники історії й археології, побуту й мистецтва.
КІ Клименко	— Лаврський музей, Київ. — Пилип Клименко. Цехи на Україні, т. I.— ЗІФВ, кн. 81. К., 1929.
КМ	— Київський державний історичний музей.
КС Лаврский клад I	— Київська старшина. — Список старинных золотых и серебряных монет и медалей, принадлежащих Киево-Печерской лавре; Verzeichniss der an Lawra in Kiev gehörigen alten Gold- und Silber Münzen und Medaillen. Київ, 1899; додаток — альбом фотографій.

- Лаврский клад II** — [А. К. Марков]. Список старинных золотых и серебряных монет и медалей, принадлежащих Киево-Печерской лавре. К., 1899.
Лазаревский ОРОМ — А. М. Лазаревский. Обозрение Румянцевской описи Малороссии, кн. I—IV. Чернигов, 1866, 1867, 1875 (кн. III и IV изданы Н. Константиновичем, единая пагинация).
Лазаревский ОСМ Л. б. — А. И. Лазаревский. Описание старой Малороссии, кн. I—III. Клев, 1888, 1893, 1902.
Маркович — Лицевий бік (дукача, медалі).
МУРЕ — Дневные записки малороссийского подскарбия генерального Якова Марковича. Изд. А. Марковича, кн. I и II. М., 1859.
МЕ — Материалы до українсько-руської етнології. Львів, 1905.
НМ — Ніжинський окружний музей.
ОАК — Отчеты Археологической комиссии.
ПМ — Полтавский краеведческий музей.
ПСЗ — Полное собрание законов Российской империи.
РА — Жур. «Русский архив».
РАТ — Российское археологическое товариство.
РИБ — Русская историческая библиотека.
Ригельман — А. Ригельман. Летописное повествование о Малой России и ее народе и казаках вообще (1785—1786). М., 1847.
РМ — Державний Російський музей.
СА — Журн. «Советская археология».
СМ — Сумський художньо-історичний музей.
Смирнов — В. П. Смирнов. Описание русских медалей. Изд. СПб. монетного двора. СПб., 1908.
СРМ — Собрание русских медалей. Изд. Археографической комиссии. СПб., 1840.
СУ — Музей Слобідської України в Харкові.
СЧЕД — Сборник Черниговского епархиального древнехранилища, I. Чернигов, 1908.
Тарновский — Каталог украинских древностей коллекции В. В. Тарновского. К., 1898.
Уваров — Каталог собрания древностей графа А. С. Уварова. Отд. VIII — XI. М., 1908.
Ханенко — Дневник генерального хорунжего Николая Ханенко. Изд. журн. «Киевская старина». К., 1884—1886.
ХМ — Музей українського мистецтва в Харкові.
ЧМ — Чернігівський історичний музей.
ЧОИДР — Чтения в Обществе истории и древностей российских при Московском университете.
ЧОНЛ — Чтения в историческом обществе Нестора-Летописца.
ЧСИМ — Каталог музея. Черниговский соединенный исторический музей городской и ученой архивной комиссии в память 1000-летия летописного существования г. Чернигова. Чернигов, 1915.
ЧЦАО — Чтения в церковно-археологическом обществе при Киевской духовной академии.
Шафонский — А. Шафонский. Черниговского наместничества топографическое описание. К., 1851.
Шерцль — Р. Шерцль. Описание медалей и монет, хранящихся в нумизматическом кабинете Харьковского университета. Харьков, 1912.
Ерм. ЮЗГ — Відділ нумізматики Державного Ермітажу.
— Ювілейний збірник на пошану академіка М. С. Грушевського, I. К., 1928.

- Amrach**
Domanig
Donebauer
Erbstein
Forrer
Friedensb.
Gaedechens
Hauschild
Hutt en-Czapski
Kahane
Kunkze
S. Lanna
Lipinski
S. Löbbecke
Rewolinski
Schrötter
Tenzel L. A.
A. Więcek
- Numophilacii Ampachiani etc.— Verzeichniss der Herrn Ch. v. Ampach hinterlassener Münz- und Medaillen-Sammlung; I — Leipzig, 1833, II u. III — Naumburg, 1834—1835.
— K. Domanig. Die deutsche Medaille in Kunst- und kulturhistorischer Hinsicht. Wien, 1907.
— Beschreibung der Sammlung böhmischer Münzen und Medaillen des Max Donebauer. Prag, 1888.
— Sammlung Erbstein B. V. Münzen und Medaillen der Städte und überseischen Ländern etc. A. Hess Nachf., Frankfurt a/M. 1911.
— L. Forger. Biographical dictionary of Medallist, I—VIII (2 останніх томи додаткові). London, 1902—1930.
— F. Friedensburg und Segner. Schlesische Münzen und Medaillen der neuaren Zeit. Breslau, 1901.
— C. O. Gaedechens. Hamburgische Münzen und Medaillen. B. II. Hamburg, 1854.
— I. F. Hauschild. Beitrag zur neuern Münz- und Medaillen-Geschichte vom XV-te Jahrhundert bis jetzo. Dresden, 1805.
— E. Hutt en-Czapski. Catalogue de la collection des médailles et monnaies polonaises, II. SPB — Paris, 1872.
— S. B. Kahane "Die Münze" im Dienste der Liebe und Ehe. Danzig, 1914.
— L. F. Kunckze. Systematik der Weichmünzen. Raab, 1885.
— Sammlung des Freiherrn A. von Lanna, Prag; B. III; Medaillen und Münzen. Berl., 1914.
— T. Lipinski. O koronacjach obrasów Matki Boskiej. Biblioteka Warszawska, IV. 1849.
— Sammlung A. Löbbecke. Braunschweig, Kunstmedaillen und Plaketten des XV. bis XVII. Jahrhunderts. München, 1908.
— Dr. med. F. Rewolinski. Medale religijne, odnoszące się do Kościola Katolickiego. Kraków, 1885.
— F. Schrötter. Wörterbuch der Münzkunde, Berl.— Leipzig, 1930.
— A. Tenzel. Saxonia numismatica lineae albertinae. Dresden, 1705.
— Adam Więcek. Sebastian Dadler medalier gdański XVII wieku. Gdańsk, 1962.

**СПИСОК
ІЛЮСТРАЦІЙ**

Стор.	
1. Дівчина з села Вергіївки (Чернігівщина). 1913 р.	17
2. Молода мати з дитиною. Село Дорогинка (Чернігівщина). 1924 р.	18
3. Родинний портрет. Село Вергіївка. 1905 р.	19
4. Ніжинська форма дукача (№ 27). Ермітаж.	20
5. Чернігівська форма дукача (№ 35). Черні- гівський музей	21
6. Дукач з серцевидною підвіскою (№ 63)	22
7. Вергіївські дівчата. 1912 р.	23
8. Молода та її дружки. Село Козіївка Бого- духівського повіту. 1915 рік	24
9. Дівчата з села Комиші на Полтавщині	33
10. Золотий «дукат» Мазепи — К. Розумовсько- го на ланцюжку (№ 1)	36
11. «Огнусок» — медаль на звільнення Відня. 1683 р. (№ 66). ДІМ	37
12. Місто Ніжин. Літографія середини XIX ст. П. Борреля за оригіналом Ф. Соломови- ча (?)	45
13. «Значик» (мала корогва) Ніжинського золо- тарського цеху 1787 р. Чернігівський музей	56—57
14. Медаль І. Хена, зібрана з штампованих кружків. Ермітаж	71
15. Хрестильний медальйон. Колишня зібірка Лаврського музею	71
16. Страсна медаль С. Дадлера 1626 р. (а) та її репліка-дукач (б) (№ 2). Остерський музей	74
17. Весільна медаль П. Вальтера 1635 р. З. Лавр- ського скарбу (№ 4)	74
18. Хрестильна медаль С. Дадлера 1635 р. (а) та її репліка-дукач (б) (№ 3). Чернігів- ський музей	75
19. Новорічна медаль П. Вальтера 1642 р. З Лаврського скарбу (№ 5)	76
20. Доброзичлива медаль С. Дадлера, що була дукачем (№ 6). Чернігівський музей	76
21. Золота доброзичлива медаль І. Хена. З Лаврського скарбу (№ 7)	77
22. Хрестильна медаль І. Хена Старшого (№ 8). Ермітаж	77
23. Репліка хрестильної медалі І. Хена (№ 8). Чернігівський музей	78
24. Репліка хрестильної медалі І. Хена. Гібрид- ний тип (№ 11). Ермітаж	78
25. Золота медаль І. Хена. Воскресіння й вінчання. З Лаврського скарбу (№ 12)	78
26. Страсна медаль І. Кіттеля (а), вона ж у ви- гляді дукачів (б, в) (№ 13). Ермітаж	79
27. Репліка страсної медалі І. Кіттеля, гібрид- ний тип (№ 14). Чернігівський музей	80
28. Хрестильна медаль І. Кіттеля, що була ду- качем (№ 16). Ермітаж	80

29. Репліка хрестильної медалі І. Кіттеля. Гібридний тип (№ 18). Ермітаж.	80
30. Хрестильна медаль І. Кіттеля. Оригінал дукача (№ 19), що не зберігся.	81
31. Золотий дукач з колишньої збірки Б. Ханенка (№ 20).	81
32. Золота весільна медаль невідомого медальєра XVII ст. З Лаврського скар- бу (№ 22).	82
33. Репліка весільної медалі. Гібридний тип (№ 23). ДІМ.	82
34. Дукач-репліка невідомого західноєвропейського оригіналу XVII ст. Благо- віщення та поклоніння пастирів (№ 24). ДІМ.	82
35. Портретна медаль Анни Іоаннівни 1730 р. (а) та гібридний дукач — порт- рет Анни Іоаннівни і благовіщення (б) (№ 26). ДІМ.	83
36. Ніжинський дукач. Благовіщення і воскресіння (№ 27). Ермітаж.	84
37. Дукач тієї ж композиції, виконаний у вільному карбуванні, без штам- па (№ 27). ДІМ.	84
38. Гібридний дукач з «царицею» і воскресінням (№ 29). Ермітаж.	85
39. Воронезький дукач. Воскресіння (№ 30). Чернігівський музей.	85
40. Ніжинський дукач з благовіщенням. Вільне карбування (№ 32). Приватна збірка.	86
41. Дукач з бантом у вигляді херувима. Благовіщення (№ 33). ДІМ.	86
42. Гібридні дукачі-репліки невстановленого західноєвропейського оригіналу: а — штамповка, б — ліття. Воскресіння (№ 35). ДІМ.	87
43. Дукач-репліка невідомого західноєвропейського оригіналу. Богоявлення (№ 36). ДІМ.	87
44. Гібридний дукач-репліка західноєвропейського оригіналу невідомого автора. Алегорична композиція на біблейські теми (№ 38). ДІМ.	89
45. Дукач-репліка невстановленого західноєвропейського оригіналу. Подорож- Товії (№ 39). Чернігівський музей.	89
46. Медаль Ф. Мюллера на Альт-Райнштадтський мир 1707 р. (а), її репліка- дукач (б) (№ 41) та репліка іншого, подібного оригіналу (в) (№ 42). ДІМ.	90
47. Воронезький дукач. Таємна вечеря (№ 45). Ермітаж.	91
48. Німецька медаль 1546 р. Таємна вечеря.	91
49. Ікона Охтирської божої матері.	94
50. Дукач-репліка Підкаменецької ікони 1727 р. (№ 46). Державний Росій- ський музей.	96
51. Дукач-репліка католицького образка «руженцевої» богоматері (№ 50). Ер- мітаж.	96
52. Дукач-репліка невстановленої коронатки (№ 52). ДІМ	96
53. Коронатка Латишівської ікони 1778 р. (№ 53). Ермітаж.	97
54. Репліка невстановленої коронатки і трійця (№ 54). ДІМ.	97
55. Дукач із зображенням Охтирської ікони і трійці (№ 56). ДІМ.	98
56. Дукач із зображенням Охтирської ікони та ангела з дитиною (№ 57). ДІМ.	98
57. Польська медаль на пам'ять про спіртство Луїзи Кароліни Радзивілл (№ 64). Ермітаж.	102
58. Коронаційна медаль Карла ХІ 1675 р. (а) та її репліка (б). (№ 65).	103
59. Коронаційна медаль Августа II 1697 р. (а) та її репліка (б) (№ 67). ДІМ.	104
60. Коронаційна медаль Анни Іоаннівни 1730 р. (а) та її репліка (б) (№ 68). ДІМ.	104
61. Медаль на Вроцлавський мир 1742 р. (а) та її репліка (б) (№ 69). ДІМ.	105
62. Репліка прусської медалі на пам'ять про Семирічну війну (№ 72). Ермітаж.	105
63. Репліка підерландської медалі на честь правителя Вільгельма Оранського й принцеси Анни, 1747 р. (№ 73). ДІМ.	106
64. Медаль О. П. Бестужева-Рюміна 1762 р. (а) та її репліка (б) (№ 74). ДІМ. Ермітаж.	106—107
65. Медаль-епітафія О. П. Бестужева-Рюміна 1764 р. (а) та її репліка (б) (№ 75). Ермітаж.	107
66. Репліка медалі на другий шлюб Павла I 1776 р. (№ 77). ДІМ.	108

67. Мала коронаційна медаль Катерини II 1762 р. (№ 81).	114
68. Репліка коронаційної медалі 1762 р. (№ 82). Ермітаж.	114
69. Спрощені репліки коронаційної медалі 1762 р. (а, б, в) (№ 83). Ермітаж.	115
70. Мідний литий коронаційний дукач зі зміненою фігурою генія (№ 87). Ермітаж.	116
71. Мідний литий коронаційний дукач того ж типу з виступом біля вушка (№ 88). ДІМ.	116
72. Мідний литий дукач з виступом біля вушка, без генія на зворотному боці (№ 90). Ермітаж.	116
73—76. Мідні літі круглі коронаційні дукачі спрощеної композиції різного розміру (№ 92—97). Ермітаж, ДІМ.	117—118
77—81. Різні варіанти великого дукача з Параскевою та «царицею» (№ 98—102). Ермітаж.	122—124
82. Дукач з Параскевою з виступом під вушком (№ 103). ДІМ.	124
83—86. Різні варіанти дукачів з Параскевою (№ 104, 105, 107, 109). ДІМ.	124—127
87. Дукач з Параскевою. Відливка з оригіналу, виконаного у вільному карбуванні (№ 110). ДІМ.	127
88—89. Гіbridні дукачі — «цариця» або чоловічий портрет у поєднанні з іконою св. Георгія (№ 111, 112). Ермітаж, ДІМ.	128
90—95. Варіанти дукачів з Богоматір'ю (№ 114, 116, 117, 119). Ермітаж, ДІМ. Російський музей.	128
96—99. Дукачі з композицією голгофи (№ 120—122, 124). Ермітаж, ДІМ.	130—131
100. Дукач-карбованець Павла I (№ 127).	133
101. Дукач-репліка карбованця Павла I (№ 130).	133
102. Дукач-карбованець Катерини II (№ 136).	134
103. Дукач-репліка монети Катерини II (№ 137).	134
104. Дукач фабричної роботи. Імітація карбованця Петра ІІ (№ 143).	136
105. Полтавський дукачик-сувенір 1903 р. на спомин про століття «Енеїди» І. Котляревського (№ 145).	137

Список кольорових вклейок

Дукач українського населення Курщини. Наслідування монеті-хрестовику. Ермітаж.	Між стор.
Чернігівський дукач з бантом і ланцюжками. Благовіщення. ДІМ.	14—15
Знатна пані. Альбом О. Шафонського. Центральна наукова бібліотека Академії наук УРСР.	26—27
Дукач з українських слобід Воронежчини. Благовіщення. ДІМ.	40—41
Дукач з полтавським бантом. Портрет Катерини II. Ермітаж, ДІМ.	42—43
Воронезький дукач 1867 р. Охтирська ікона. ДІМ.	50—51
Панночка. Альбом О. Шафонського. Центральна наукова бібліотека Академії наук УРСР.	62—63
Сільська дівчина. Альбом О. Шафонського. Центральна наукова бібліотека Академії наук УРСР.	72—73
Селянка. Альбом О. Шафонського. Центральна наукова бібліотека Академії наук УРСР.	112—113
	120—121

ЗМІСТ

Передмова	5
Вступ	11
Що таке дукачі України? Їх топографія та місцеві особливості	15
Дукачи XVII—XVIII ст. на Україні. Дукачи-дукачі та їх інші назви	27
Українські золотарі XIX — початку XX ст. та їх техніка	43
Минуле золотарського ремесла на Лівобережній Україні	51
Історична систематизація дукатів-дукачів	63
Західноєвропейські релігійно-побутові медалі XVII — початку XVIII ст. та їх українські репліки	65
Коронатки XVIII ст. на Україні та їх місцеві репліки	92
Західноєвропейські медалі світського змісту XVII—XVIII ст. і російські медалі XVIII ст. на Україні та їх місцеві репліки	99
Коронаційна медаль 1762 р. та її українські репліки	109
Дукачі-образки українсько-російської іконографії	118
Дукачі, виготовлені з монет XVIII—XIX ст. та їх місцеві репліки	131
Кінець дукачів	135
Резюме російською мовою	139
Резюме англійською мовою	145
Примітки	151
Список скорочень	161
Список ілюстрацій	164
Список кольорових вклейок	166

**Іван Георгійович
Спасский**

Редактор *Е. А. Лейбzon*. Худож-
ній редактор *С. П. Квітка*. Оформ-
лення художника *О. Г. Ком'я-
хова*. Технічний редактор *Г. Н. Ро-
зенцвейг*. Коректор *І. І. Дубенко*.

**ДУКАТИ И ДУКАЧИ
УКРАИНЫ**

**Историко-
нумизматическое
исследование**

**(На украинском
языке)**

БФ 04602. Зам. № 01501. Видавн.
№ 845. Папір крейдяний 70×90^{1/4}см.
Фіз. друк. арк. 10,5 + 9 вкл. Умовно-
друк. арк. 13,4 Обліково-видавн. арк.
13,1. Тираж 10000. Підписано до дру-
ку 20.VIII 1969 р. Ціна 1 крб. 80 коп.

Видавництво «Наукова думка», Київ,
Репіна, 3.

Київський поліграфічний комбінат
Комітету по пресі при Раді Міністрів
УРСР, вул. Довженка, 3.